سامي

هڪ ويدانتي شاعر

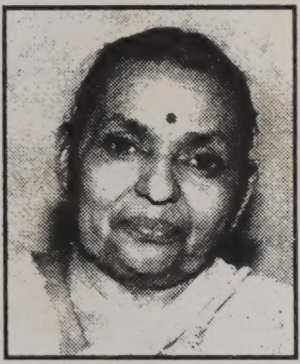

ڊاڪٽر وندنا اشوڪ رامواڻي

سامي
هڪ ويدانتي شاعر

ڊاڪٽر وندنا اشوڪ رامواڻي

رونق انٽرپرائيزز
آفيس نمبر: 1، اي ونگ،
ڦريون ماڙو، ووڊلئنڊ ڪامپليڪس،
فرنيچر بازار، نهرو چونڪ،
اُلهاسنگر-421002

ممتاميءَ جي صدقي،
منڙي مصريءَ کان به وڌ
ماتا پدما پاڳچند موتواڻي:
جنهن جي بي پناهه محبت ۽ راهنمائيءَ
مونکي هن مقام تي پهچايو....
-وندنا اشوڪ راموآڻي

سامي هڪ ويدانتي شاعر
(تحقيقي مضمون)
ڪاپي رائيٽ : وندنا اشوڪ راموواڻي
ڪور ڊزائين : رام لعلچنداڻي
ڊي. ٽي. پي : شوڀا لعلچنداڻي
ڇاپو پهريون : سيپٽمبر 2010
قيمت : -/250
پبلشر : رونق انٽرپرائيزز
آفيس نمبر : 1، اي ونگ،
پهريون ماڙ، ووڊلئنڊ ڪامپليڪس،
فرنيچر بازار، نهرو چونڪ،
اُلهاسنگر-421002 موبائيل: 9324713046

"**Sami-Hik Vedanti Shaair**"
(Sami - A Vedantic Poet)
Research Essay

By : Dr. Vandana Ashok Ramwani
Copyright : Dr. Vandana A. Ramwani
First Edition : September 2010
Price : Rs. 250/-
Cover Design : Ram Lalchandani
D.T.P. : Shobha Lalchandani
Printers : Allied Arts
Allied Ind. Estate,
Mahim, Mumbai - 400016
M : 9323726436
Published by : Raunaq Enterprises
Office No. 1, A Wing,
1st Floor, Woodland Complex,
Furniture Bazar, Nehru Chowk,
Ulhasnagar - 421002
M : 9324713046

Published with the financial assistance of
NCPSL, Ministry of HRD, Govt. of India, New Delhi

ٻه لفظ

ڪنهن ٻه ٻوليءَ ادب جي خزاني کي مالا مال ڪرڻ
لاءِ تحقيق جو سلسلو بيحد ضروري آهي. تحقيق ۾ اهڙين
عمده ۽ انوکين ڳالهين جو انڪشاف هوندو آهي، جو قارئين
آن کي پڙهندي انتهائي تسڪين ماڻيندا آهن. اڪيميڊڪ
ميدان ۾ ممبئي يونيورسٽيءَ جو تاريخي ڪردار رهيو آهي،
جتي ڀين شعبن سان گڏ سنڌي وڀاڳ پڻ هر کيتر ۾ پاڻ موکيو
آهي.

'سامي - هڪ ويدانتي شاعر'، سامي صاحب جي شاعري
۽ سندس جيون ڪاريه جي سلسلي ۾ هڪ رڻائتي تحقيق
آهي، جنهن جي روشنيءَ ۾ ساميءَ جي سوانح عمري، ڀڳتي
ڇلچل واري شاعري ۽ ساميءَ جي سلوڪن جي فنڪارانه
افاديت سان گڏ ان دور جي سماجي ۽ سياسي حالات جو جائزو
پڻ ورتل آهي.

منهنجي عزيز طالب علم، وندنا اشوڪ رامو اٽيءَ جي
انتهائي محنت ۽ مشقت هن علمي ڪاوش کي جنم ڏنو آهي.
قوي اُميد اٿم ته پوري سنڌي ادبي حلقي ۾ موجوده ڪتاب
جو ڀرپور خير مقدم ڪيو ويندو!

-ٻلديو ٻاختراءِ مٽلاڻي

ممبئي: 13 آگسٽ 2010ع

مهاڳ

سنڌ جي ادبي تاريخ جو اُهو دور جڏهن، شاه، سچل ۽ سامي پيدا ٿيا؛ سنڌ جي معاشي ۽ مذهبي حالتن لاءِ انتهائي تڪليف ده دور هيو. وقت جا حاڪم جيتوڻيڪ ڏيهي سنڌي هئا، پوءِ به فطرتا ”نيڪ، بامروت ۽ خوش خلق هوندي به مُشرڪن جي باري ۾ سختيءَ کان ڪم وٺندا هئا. لاڙ ۾ جڏهن ڪنهن بدنصيب هندوءَ کان ڪا معمولي خطا به ٿيندي هئي، ته اُن کي جهلي، ڪلمه پاڪ پڙهائي زوريءَ مٿس اسلام جا فرائض نافذ ڪندا هئا. ساڳيو ئي حال ميرن جو به هيو. هوُ سڀ کان وڌيڪ تبليغي سرگرمين ڏانهن مائل رهيا. ڪنهن انگريز مفڪر اهڙي صورتحال جي پيش نظر ائين به چيو هيو ته عقل ان ڳالهه کي سمجهڻ کان قاصر آهي ته هندو پوءِ به سنڌ ۾ ڇو رهيا پيا آهن؟ جنهن جو تجزيو ڪندي هُن صاحب آخر، اِهو ئي سبب ڳوليو ته سنڌي، هندو هجي يا مسلم، ڪيس جنم يومي سنڌ لاءِ بي پناه محبت رهي آهي... پوءِ به ڪهڙي به جابر طرفان ڪنهن مظلوم تي ڪيل عقوبتون ديرپا اثر ته ڇڏين ئي ٿيون... شايد اِهو ئي ٻج نائونمل جهڙا ڪردار تو پيدا ڪري ۽ نتيجي ۾ تقريبا اڌ

ڪئي.

مون کي شروعءَ کان ئي سنڌي ادب جي اساسي شاعريءَ سان
ادي رغبت رهي آهي. قاضي قادن، شاهه عبدالڪريم، خواجه محمد
رمان لنواريءَ وارو، شاهه ڀٽائي، سچل سائين ۽ سامي؛ سندن ڪلام
نهنجي دل و دماغ تي ڇانيل رهيو آهي. جيتوڻيڪ ڪنهن به هڪ
اعر کي ڪنهن ٻئي تي فوقيت نه ڏيئي سگهبي، پوءِ به جئين ته
اميءَ کي ڇڏي ٻين تمام شعراءِ حضرات تي ڪافي ڪجهه ڪم ٿي
ڪو آهي ۽ هيئنر به سنڌ ۾ وڏي پيماني تي انهن جي ڪلام ۽
سندن زندگيءَ کي جاچڻ ۽ پرکڻ تي وگيانڪ انداز ۾ تحقيق ٿئي
ئي. تڏهن هتي ڀارت ۾ هن ناچيز، سامي صاحب کي به ڪجهه ياد
ڪندي ڪيس سنڌي ادب ۾ پوري جاءِ ڏيڻ جي مقصد کان مٿس قلم
لائڻ جي عاجزانه ڪوشش ڪئي آهي. اِهو سچ آهي ته تحقيق،
ڪ نه ختم ٿيندڙ سلسلو آهي ۽ اها به حقيقت آهي ته اڄ جا
فروضات، مستقبل ۾ رد به ٿي سگهن ٿا. پوءِ به مون هتان جي حالتن
وسار جڏهن ماديت پرستيءَ جي دنيا ۾ ڪنهن به ٻوليءَ ۽ خاص
ڪري ڀارت ۾ سنڌي ادب ڏانهن ته خير ڪو ڌيان ڏنو وڃي ٿو؛
ڏهن همٿ ڪري سامي صاحب کي موضوع بڻائي مٿس تحقيق ڪرڻ
ءِ خدا جو نالو وٺي گهڙي پيس. خبر تڏهن پيئي جو خود
ڪوڙومل ڪلناڻي صاحب جا به ڇاپي نسخا هِت ميدان ادب تي ناپيد
ثا. تمام اسڪول، ڪاليج، يونيورسٽي ۽ ڪيترين ئي شخصي
ائبريرين تائين پهچڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي. جيترو ڪجهه
واد ملي سگهيو؛ جيستائين هٿ پهچي سگهيا؛ اُن کان لاڀ ورتو ويو.
قي سنڌ جا تمام ٿورا ڇاپي نسخا ملي سگهيا، جن کي موجوده
حقيق ۾ داخل ڪيو ويو آهي. پڪ آهي ته اُتي اڃا به گهڻو
ڪجهه ڪم ٿيو هوندو! شل اهڙو وقت اچي جو اسان جي هڪ
ئي جي ڪاوشن تائين رسائي آسان بڻجي ۽ گڏجي پنهنجي علم ادب
جي وڌيڪ خدمت ڪرڻ جي قابل ٿي سگهون!

سنڌ واسين کي ڌرتيءَ کان ٻي گهر ڳولهڻ لاءِ مجبور ڪري ٿو...

تاريخ جي ايترين گهرائين ۾ نه وڃي به ايترو ضرور چئبو ته اهڙي سماجي ۽ سياسي اڻ برابريءَ واري دور ۾ به رب پاڪ سنڌ جي سڀاڳي ڌرتيءَ جي سيني مان اهڙا ڪردار به اُڀجيا، جي پنهنجي پوري زندگي محبت ۽ اخوت لاءِ وقف ڪندا رهيا. انهن صرف انساني برابري ۽ اعليٰ اخلاقي قدرن جو پرچار ڪيو، ۽ نتيجي ۾ صدين تائين هر سنڌيءَ جي دل ۾ پنهنجو مستقل گهر قائم ڪيو. اهڙي ئي صف ۾ شاهه، سچل ۽ سامي سرِ فهرست آهن؛ جن جي زندگي، پيغام ۽ سندن اعمال ايندڙ تمام نسلن لاءِ مشعل راهه آهن. اهڙي جَبر واري دور ۾ شاهه ۽ سچل ته ڪيئن نه سينو ساهي، حاڪمن مٿان کليو کلايو تنقيد ڪئي ۽ سنڌ جي ڌرتيءَ کي مٺ محبت جو ريجهه ڏنو. ساميءَ وري چپ چاپ، پنهنجو هڪ جدا مارڳ وٺندي اِهو ساڳيو 'اخوت وارو پيغام مٺ مِٺ ۾ چٽڪيون لڪي مٽڪين ۾ وجهندي ڏنو. اُنهن ٽنهي عارفن جو مقصد اهو ساڳيو ئي هيو ته سنڌ جا ماڻهو محسوس ڪن ته ٻيئي مذهب پنهنجو وجود برقرار رکندي به منجهن ڪو ويڇو پئجي نٿو سگهي. هنن ٽنهي شاعرن سموري سنڌي جاتيءَ کي هڪ ئي تهذيب واري ڳنڍ ۾ ٻڌندي منجهن اتفاق قائم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. هنن جي اُن ڳانڍاپي، سنڌي سماج لاءِ هڪ وڏي نعمت جو روپ ورتو ۽ اُن جي وجود جي بقا لاءِ ضمانت.

ڄام نظام الدين، مخدوم بلال، خواجه محمد زمان لنواريءَ وارو، شاهه اسماعيل صوفي ۽ ٻين ڪيترن اهلِ حال بزرگن جوَ مذهب اُهو ساڳيو هو، جيڪو افاده عام جي رنگ ۾ رڱيل هو. جو سنڌي ماڻهن جي تهذيب سان هم آهنگ ٿيندو ويو. هو پنهنجي مادي ۽ روحاني فلاح لاءِ بي خوف ٿي اڳتي وڌيا ۽ بني نوع انسان جي آفاقي مسرت ۽ ڪماليت لاءِ پنهنجو فرض ادا ڪندا رهيا. حضرت شاهه عبداللطيف ڀٽائي، سچل سائين ۽ چئنراءِ 'سامي' به ان ساڳي سٽ جا رڪن هئا. جن سنڌ ۽ سنڌي سماج جي اجتماعي امنگ جي ترجماني

فهرست

صفحو

آءٌ ممنون آهيان پنهنجي راهنما، ڊاڪٽر بلديو مٽلاڻيءَ جي
جنهن هن سموري تحقيق جي گهڙت ۽ اُن کي موجوده روپ ڏيڻ
قابل قدر صلاحن سان نوازيندي ۽ وقت سر راهنمائي ڏيڻ فرمائي!
ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي جي پڻ آڀاري آهيان، جنهن هن تحقيق جي
پيچيده موڙ تي پنهنجي اونهي علم جو فيض ڏنو!

الهاسنگر،

سيپٽمبر 2010ع وندنا اشوڪ راماڻي

باب-1

ساميءَ جي سوانح عمري

ڪنهن بہ قوم، ملڪ ۽ سماج ۾ پيدا ٿيندڙ عظيم انسان، پنهنجي حياتي ۽ عمل جي حوالي ۾ ان سموري دور جا ساکي ۽ شاهد بڻجي جنم وٺن ٿا. اهي تاريخ جي هڪ مخصوص گهڙيءَ لاءِ پنهنجي ذات ۾ پراڻي ۽ نئين، ٻنهي پيڙهين جا ترجمان ٿي ايندڙ نسل لاءِ نيون راهون گهڙين ٿا؛ جن تي اڳتي وڌڻ لاءِ الائي ڪيترين پيڙهين کي راهنمائي ملندي آهي. اهڙا انسان پاڻ سان ڪو خواب، ڪو آدرشي اُديش، ڪا فطري ڏاهپ کڻي ايندا آهن؛ جنهن جي روشنيءَ ۾ هو ثابت ڪري ڏيکاريندا آهن، تہ نئين نسل کي ڪهڙي سانچي ۾ نپجي، ڪهڙو مخصوص روپ اختيار ڪرڻ گهرجي.

هر مهذب قوم هميشه اهڙين مهان هستين کي سڃاڻي، انهن سان پنهنجا پيوند پختا ڪندي پنهنجي لاءِ هڪ املهہ نعمت محسوس ڪندي آهي. هو پنهنجي دور جي مروج ۽ مڃيل نظام جي رواجي پيداوار نہ، پر پنهنجي ذات ۾ هڪ نئون ۽ انوکو ڪردار ٿي ساماڻبا آهن. هو هڪ نئين ۽ منصف سماج جي پيدا ڪرڻ جا داعي هوندا آهن. هو شخصي مفاد کي ڇڏي عام مفاد لاءِ لڇندا آهن. هو پنهنجي ذات کان هٽي ڪري ٻين لاءِ جيئندا آهن. هو هڪ نئين دنيا جي تعمير لاءِ جدوجهد ڪندي ڀڄندا ۽ ڀُرندا آهن. پاڻ کان لاپرواهي ۽ ٻين جي اون، هنن جو غيررواجي حوصلو ۽ همت، اهي ئي سندن عظمت جون نشانيون آهن. اهڙا لازوال انسان پنهنجي قول ۽ عمل سبب تاريخ جي صفحن اوراق تي هميشه حيات هوندا آهن.

انگريزي ڪتاب 'سانگ آف دي سپرٽ'، جو شانتي ايل شهاڻيءَ
کيو آهي ۽ جنهن جو مهاڳ، سنڌ جي پرسڌ فيلسوف، ساڌو واسواڻيءَ
کيو آهي. ان ۾ پروفيسر ايس.اين.ڀيرواڻي، سامي صاحب جي جيون
ابت لکي ٿو:

"Sami the saintly mystic Poet,
lived up to a hundered and seven years
and died in 1850, seven years after
the British occupation of Sind," 1

'سنڌ جي ادبي تاريخ' برٽش حڪومت کان اڳ (ڀاڱو پهريون)، جو
ڪتاب سنڌ مسلم ادبي سوسائٽيءَ حيدرآباد وارن سال 1937ع جو ٽيون
ڪتاب ڪري ڇپايو آهي، اُن ۾ خانبهادر محمد صديق ميمڻ چوي ٿو:

"سامي صاحب 1743ع ۾ ڄائو هو، جڏهن ڪلهوڙن جي حڪومت سنڌ ۾ هئي. هو ٽالپرن جي صاحبيءَ وارو سمورو عرصو حيات هو ۽ هڪ سؤ ستن ورهين جي عمر ۾ 1850ع ۾ چالاڻو ڪيائين."(2)

پروفيسر ڄيٺمل پرسرام، ڪوڙومل سنڌي ساهتيہ منڊل پاران
ڇپايل ڪتاب 'سامي‌ءَ جا چونڊ سلوڪ' ۾ سامي‌ءَ جو جيون چرتر
ڪندي، جنم جي تاريخ واري سري هيٺ لکي ٿو:

"سندس جنم جي تاريخ نسبت ۾ ڪجهہ پيد پيو پانئاجي، پر ممڪن آهي تہ هو سنبت 1800 (1743ع) ۾ پيدا ٿيو ۽ سنبت 1907 (1850ع) ۾ گذر ڪري ويو. سندس عمر ڪبير کان بہ وڏي ڇئبي"(3)

. شانتي ايل شهاڻي 'Song of the spirit' : (مهاڳ-ايس.اين. ڀيرواڻي) صفحہ2
. خانبهادر محمد صديق ميمڻ: 'سنڌ جي ادبي تاريخ' (ڀاڱو پهريون) صفحہ 229
. يوڄراج ناگراڻي: 'سامي‌ءَ جا سلوڪ' (ڀاڱو پهريون) : صفحہ 2

سامي ءَ جو جنم:

حضرت شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ولادت 1689ع ۾ هالا ۾ ٿي. 1729ع ۾ سچل سائين درازه شريف ۾ تولد ٿيو. اُن کان 4 ورهيه پوءِ 1743ع ۾ شڪارپور ۾ چينراءِ ٻچومل ڏتاراماڻي 'لنڌ' جو جنم ٿيو؛ جنهن کي سنڌي ادبي دنيا اڄ 'سامي'ءَ جي نالي سڃاڻندي آهي. شاه ۽ سچل جي حياتيءَ جو احوال فارسي ڪتاب 'تحفةالڪرام' ۾ ملي ٿو؛ جو شاه صاحب واري دور ۾ پيدا ٿيل مير علي شير قانع (1788ع-1727ع) جي هٿن کان لکيل آهي. هيءُ ڪتاب ٽن ڀاڱن ۾ آهي، جنهن جي ٽئين ڀاڱي ۾ سنڌ بابت احوال ڏنل آهي، جيڪو راءِ گهراڻي کان وٺي غلام ڪلهوڙو جي دور تائين ڦهليل آهي. ان ئي حصي ۾ شاه ڀٽائيءَ جو احوال ملي ٿو. شاه ۽ سچل سائينءَ جي ڀيٽ ۾ ساميءَ نه ته پنهنجا ڪي شش ڪيا ۽ نه ئي وري ڪي فقير ۽ درويش پنهنجي پٺيان ڇڏيا. ان ڪري سندس حياتيءَ بابت پروسي جوڳو احوال ملڻ ڏاڍو مشڪل آهي. سامي صاحب جي جنم ۽ ديهانت جي تاريخ بابت الڳ الڳ ليکڪن جي راين ۾ تضاد نظر اچي ٿو. جيئن ته ديوان ڪوڙومل چندنمل کلناڻي ان نسبت هيئينءَ ريت ٿو لکي:

> "ڪي ماڻهو چون ٿا ته هن (ڀائي چينراءِ) جي عمر 65 ورهيه هئي، پر اها ڳالهه وسهڻ جهڙي نه آهي. گهڻن ماڻهن جو چوڻ آهي ته جڏهين هن سرير ڇڏيو تڏهن هن جي ڏاڏي ورڻ اوسٽا هئي، سندس چالاڻي کي 35 کن ورهيه ٿيندا. سندس پٽ گهنشامداس، جنهن کي مئي ٻه ٽي ورهيه ٿيا، سو 35 کن ورهين جو هو ۽ چون ٿا ته اهو پٽ 70-80 ورهين جي ڄمار ۾ ڄائو هوس. تنهنڪري ڀائيجي ٿو ته ڀائي چينراءِ جي عمر 100 ورهيه کان مٿي هئي. ڏسجي ٿو ته سنبت 1800 ڌاري هن جو جنم ٿيو ۽ هن جو چالاڻو 1907 ڌاري ٿيو." (1)

1. پوجراج ناگراڻي: "ساميءَ جا سلوڪ" (ڀاڱو پهريون) صفحو 2

ان وقت جي روايت موجب ساميءَ جي شادي ننڍي عمر ۾
ڪئي ويئي؛ هو پنهنجي گهر جي گذران لاءِ شڪارپور جي سيٺ
بڌملاڻي جي ڪوٺيءَ تي ڪم ڪرڻ لڳو. اُن سيٺ جا ايران ۽
راسان سان واپاري ناتا هئا. هو اُتان مال گهرائيندو هو ۽ اُتي مال
وڪليندو هو. سندس گهڻو تڻو ڌنڌو ڪپڙي جو هو. 1

اُن سيٺ وٽان پائي چٺراءِ کي ڪميشن طور جيڪي ڪجهه
ندو هو، هو اُن تي راضي هوندي به ڪجهه غير مطمئن رهندو هو،
نهن جو هڪ پيو به ڪارڻ هيو ته ننڍپڻ کان ئي هو گروناڪ وانگر
اچي سودي جي تلاش ۾ هو:

ورلو واپاري، سودو ڪري سچ جو،
پري ڪيپ ڪميا سان، ڀڳت جي ڀاري،
'سامي' لوڪ پرلوڪ جي، سڌ رکي ساري؛
ڪري نيزاري، سنمک ٿئي شاهن سان.

رهست به هن رشيءَ لاءِ 'انيتيءَ' جهڙو هو.

گيانيءَ کي گرهست، آهي انيتيءَ جهڙو

سامي صاحب ور ور ڏيئي ساپرس سوداگرن جي استتي ڪئي
هي. سنسار پوساگر جي ڪُن مان، سچن سوداگرن جي ٻيڙي، پريم
ي پرتاب ۽ گر گيات جي پرڪاش سان، سلامتيءَ سان اُڪري وڃيو
دي امن جي ڪناري تي رسي؛ پر ڪوڙا پوءِ به وڃيو عميق جي اوڙاه
ڪرن:

ٻيڙي سير چڙهي، سوداگر ساپرس جي،
سودي سار اپار سان، پورن پريم پري،
ڪن ڪپر لُڙ، ۾ 'سامي' ڪين اڙي،
بنا گهاٽ گهڙي، گٽڪاري گرگيات سان.

. پوجراج ناگراڻي: ' ساميءَ جا سلوڪ' (پاڱو پهريون) : صفحه 25

مولچند گياني ڪوئٽا وارو، جنهن ساميءَ جا 21 سوءُ سلوڪ ٻن ڀاڱن ۾ ڇپايا، تنهن سامي صاحب جو جيون چرتر، ڀائي نارائڻداس شڪارپوري صراف جي اختياريءَ تي ڏنو آهي، جو ساڻس گڏ ڪوئٽا ۾ رهندو هو. ڀائي نارائڻداس شڪارپوري، ڀائي چئنراءِ جي برادري مان هو، جنهن جو ڀائي چئنراءِ جي پٽ گهنشامداس سان گهرو رستو هو. نارائڻداس جيڪو احوال مولچند گيانيءَ کي ڏنو هو، سو سڀ ڀائي گهنشامداس کيس ٻڌايو هو :

> ''سامي صاحب جو اصل نالو ڀائي چئنراءِ ڏاتارامائڻي لنڊ هو، جنهن جو جنم اٽڪل سنبت 1787ع ڌاري ٿيو هو... سندس چالاڻو 120 ورهين جي ڄمار ۾ اٽڪل سنبت 1907 ۾ ٿيو. جڏهن گهنشامداس اٽڪل 40 ورهين کن جو هو.''1

ان سموري بيان ۾ ناگراڻي صاحب، مولچند گيانيءَ جي حوالي سان ٻيئي ڀيرا 'اٽڪل' لفظ جو استعمال ڪيو آهي، جنهن ڪري اهو بيان پوري طرح وسهڻ جوڳو نه ٿو ٿئي. پوءِ به بقول گياني، بيانيه سنبت موجب سامي صاحب 1730ع ۾ پيدا ٿيو ۽ 1850ع ۾ روحاني راه جو راهي ٿيو.

ساميءَ جو گرهست جيون :

سامي صاحب جو گهر شڪارپور جي ننڍي بازار ۾ ڄڄل ڀياري ٿان جي سامهون هو، جو ڀائي گهنشامداس آخر نيڪال ڪري ڇڏيو. چاڪاڻ ته هو گهڻو ڪري امرتسر ۾ رهندو هو. چئنراءِ جي چت جو لاڙو ٻه ننڍي وهيءَ کان ئي ترم ۽ ساڌ سنگت ڏي هوندو هو. هن جو پتا، ٻاچومل هڪ مالدار واپاري هو. دنيا جي ايترن سکن هوندي، چئنراءِ پنهنجو سمورو ڌيان وديا جي اپياس ڪرڻ ۽ ساڌ سنگت جي رس چکڻ کي ڏنو.

---

1. يوڄراج ناگراڻي: 'ساميءَ جا سلوڪ' (ڀاڱو پهريون) : صفحه 3

پتت ڪي پاون، 'سامي' ڪيو ستگروءَ،
پرچي ڏنائين پانهنجو، نج نرمل درشن،
ٿيڙو من امن، اوديا ڪلپت نہ رهي.

ان کان پوءِ سوامي مينگھراج پنهنجي پياري شش جي گھر ۾ چاليہ ڏينهن رهڻ قبوليو :

پاڙهي ڪو پر پڪُ، مرشد خاص مريد ڪي،
رکي نہ رتيءَ جيترو، طمع سان تعلق،
پنهنجي اکئين پاڻ ڪي، ڏسي ٿيو لاشڪ،
هردم اناالحق 'ڀانيڻ' ٻولي ٻل سان.

سامي صاحب پنهنجي گروءَ جي صحبت ۾ جيڪو گيان پرايو، اُن جو اعتراف هوُ هيٺين لفظن ۾ ڪري ٿو:

جنهين ڪنُ ڏيئي، ٻڌو گيان گروءَ جو،
پڙهي تنهن پورا ڪيا، شاستر سڀيئي،
ساڌو چڙهيو سير تي، اوراُ ٻارُ ڀيئي،
درشٽ وڃي پيئي، 'سامي' چئني سروپ

سيٺ ٻچومل پنهنجي پٽ، چئنراءِ کي اُن مهاتما، سوامي مينگھراج وٽ ڏرمي سکيا پرائڻ لاءِ موڪليو. هو ويدانت ۽ سنسڪرت ڪاويہ جو پنڊت هو ۽ شعر پڻ چوندو هو. هُن گروءَ مينگھراج کي شرف ڏيڻ لاءِ پنهنجي سموري ڪلام ۾ 'سامي' ،'ڀانيڻ' يا 'مينگھو' تخلص ڪتب آندو. اهو ڏيکاري ٿو تہ هن کي پنهنجي گروءَ لاءِ بي تحاشا صدق هيو. ايتري قدر جو پنهنجي زبان مان نڪتل سلوڪن کي بہ هوُ گروءَ جو فيض ٿو سمجهي.

پورن گروءَ' ۽ 'شڌ شيوڪ' جي وچ ۾ ويڇو نہ رهيو:

'ڀانيڻ' جنهن ٻڌا، انيئي واڪ عشق جا،
پرچي ڪئي تنهن پانهنجي، محبتيءَ مدعا،
جانيءَ ڪون جدا، ڪڏهين ٿئي ڪينڪي.

سامي صاحب ۽ ستگروءَ جي حاصلات :

سامي‌ءَ جي ستگروءَ جي درشن ۽ حاصلات بابت تاريخ ۾ عجيب و غريب داستان ملن ٿا. هڪ رات ڀائي چئنراءِ خواب ۾ پنهنجي سامهون هڪ مهاپرش، ڪاشي پورن پرک ڏٺو؛ جنهن جي مک مان هي وچن پئي نڪتا: ''ستل لال! اُٿي پاڻ سڃاڻ. مون سان پريت رکي آدرشي رهت ڌار ۽ ايشور جي شرن وٺي پنهنجو اوديا ڀرم نوار.''

ڀائي چئنراءِ پره ڦٽيءَ جو سجاڳ ٿيڻ سان ئي، خواب ۾ ڏٺل مهاپرشن جي درشن لاءِ تڙپڻ لڳو. هوُ سارو ڏينهن هرڻ ۽ هماءِ وانگر، پرينءَ جي پسڻ ڪاڻ سرگردان رهيو، پر جانب ڪٿي به نظر ڪونه آيس :

چٽنگ پيئي چولي، عجائب عشق جي،
ده دس بيٺس دوس ڪي، فڪر سان ڦولي،
اچي چڙهيس اوچتي، حيرت هندولي،
'سامي' سر اولي، سهجي مليا سپرين.

نيٺ سنجها مهل نراش ٿي گهر واپس آيو. سندس سيني ۾ محبوب جي ديدار لاءِ اها ئي بيحد سڪ هئي. هڪ ڏينهن هو پنهنجي سيٺ سان گڏ پيڙهيءَ تي ويٺو هو ته در تي هڪ مهاتما آيو. سامي‌ءَ اُٿي سندس پير چُميا ۽ کين ٻڌايائين ته هن گذريل رات اُن مهاتما کي سپني ۾ ڏٺو هو. ان طرح سندس ڪوي ڪرم جي شروعات ٿي ۽ هن جي زبان مان ازخود نڪتو:

اوچتو اچي، سڄڻ بيٺو سامهون،
'سامي' سڏ ڪيو چوي، ڪو اڱڻ منجهه رچي،
سمجهي ڪنهن سچي، اها ڳالهه اگم جي.

ڀائي چئنراءِ پنهنجو ڪم ڪار ڇڏي، اُمالڪ ڀنل اکين سان وڃي سوامي مينگهراج جي چرنن ۾ ڪريو. ستگروءَ ڪوڏ مان کيس ٻانهن کان وٺي پنهنجي هردي سان لڳايو:

ري گهر جي باغيچي ۾ جوڙائي هئي! اهي صاحب ائين به فرمائين ٿا ته،
مي صاحب جي سماڌي ۾ اُن جي پر ۾ آهي!" 1

اولپوري مت :

ٻي روايت آهي ته سوامي مينگهراج، بهاولپور رياست جي احمدپور
ٺ جو وينل هو. هن صاحب هڪ دفعي اتفاق سان اچي، شڪارپور ۾ هاٿي
وٺ مهراج هيمنداس جي مڙهيءَ ۾ ٽڪاڻو ڪيو ۽ سامي صاحب سان به
ٽس ملاقات انهيءَ مڙهيءَ ۾ ٿي ٿي. ان بابت الڳ الڳ عالمن پڻ پنهنجا رايا
ا آهن. ديوان ڪوڙومل لکي ٿو، "انهن ڏينهن ۾ مينگهراج برهمڻ، جو اصل
اولپور علائقي ۾ احمدپور شهر جو وينل هو، سو شڪارپور ۾ هاٿي در وٽ
يمنداس برهمڻ جي مڙهيءَ ۾ رهندو هو. ڪي ماڻهو کيس منگترام به
ڪري سڏيندا هئا، پر سندس پِترو نالو مينگهراج آهي. هوُ سنسڪرت پڙهيل
و، ڏادو ٻديوان هو ۽ ڪاويه ۾ به پختو هو. نارائڻداس بيراڳي، جنهنجو
ڪاڻو شهر ۾ اڄ تائين آهي، سو هن جو سنگتي هو. ٻائي چٽنراءِ جي به
هن سان واقفيت ٿي، پر پنهنجي گروءَ جو درجو مينگهراج کي ڏيندو رهيو
انهيءَ کان ئي وديا پڙهندو رهيو. ورهين تائين وديا پڙهندي ۽ ان جي
نگت ڪندي هن کي ويراڳ اچي ويو. تنهنڪري پنهنجي استريءَ
ميت، امرتسر هليو ويو. اتي سندس اپياس وڌندو رهيو. ان طرح هو
اليهارو ورهين جي عمر ۾ ويراڳ ورتي ڌاري، سلوڪ چوڻ لڳو". 2

پروفيسر ڦيرواڻي، شانتي شهاڻي جي 'Song of the spirit'
جي ديباچي ۾ لکي ٿو :

> "سوامي مينگهراج بهاولپور رياست جي
> احمدپور ڳوٺ جو وينل هو. قضا سان هي
> مهاتما اچي شڪارپور ۾ نڪتو ۽ هاٿي در وٽ
> مهراج هيمنداس جي مڙهيءَ ۾ اچي رهيو. 3

---

1. ڪلياڻ ٻي. آڏواڻي؛ 'سامي' - صفحو 8
2. ڪلياڻ ٻي. آڏواڻي؛'سامي' : - صفحو 9
3. شانتي ايل شهاڻي؛ 'Song of the spirit' : - صفحو 11

ساميءَ جي ستگروءَ بابت ٻہ روايتون :

سامي صاحب جي ستگرو سوامي مينگھراج جي باري ۾ ٻہ روايتيون آيل آهن. ڪن صاحبن هن مهاپرش کي هڪ ڪشميري پنڊت ڪري بيان ڪيو آهي تہ ڪن وري کيس هڪ بهاولپوري برهمڻ ڪري ڄاڻايو آهي.

ڪشميري مت :

ڪشميري مت وارن صاحبن جو چوڻ آهي تہ سوامي مينگھراج جو پتا، ڪشمير جي راڄ دربار ۾ هڪ وڏي پدويءَ تي هو. هن صاحب کي ٽي پٽ ۽ ٻہ نياڻيون هيون، اُنهن سڀني ۾ ننڍو سوامي مينگھراج هو. سوامي مينگھراج، پتا کان گُر وديا وٺي، امر پد پراپت ڪيو. سندس پتا جي ديهانت کانپوءِ کيس ڪشمير جي راڄ دربار ۾ ساڳي پدوي آڇي ويئي پر هن صاحب اُها سويڪار نہ ڪئي، جيئن شاهہ صاحب فرمايو آهي :

ڪاڪ نہ جھليا ڪاپڙي، موهيا ڪنهين نہ مال (شاهہ)

سوامي مينگھراج چيو تہ، ''آءٌ دنيوي پدارٿن کي ڇا ڪندس! ايشور مونکي پنهنجي جوت ڦهلائڻ لاءِ ئي چيو آهي. هن صاحب 85 ورهين جي عمر ۾ سرير تياڳيو. ڪل نہ آهي تہ جڏهين ساميءَ جو ساڻس اوائلي مڪاميلو ٿيو، تڏهن سندس عمر ڪيڏي هئي. پر ايترو سماءُ آهي تہ اُن وقت ساميءَ جي عمر صرف 22 ورهيہ هئي.'' 1

مٿين روايت موجب سامي صاحب جوانيءَ جي وقت کان وٺي پنهنجي گروءَ جي صحبت ۾ رهيو. جيسين سوامي مينگھراج حيات هو، تيسين سندس سنگ جي رنگ ۾ رتو رهيو.

وسي مينگھہ ملار، اٿئي پھر آڪاس ۾،
ڌرتي سڀ هري ٿي، ڪليو گل گلزار

ڪشميري مت وارا صاحب انين بہ فرمائين ٿا تہ، ''سامي صاحب، پنهنجي ستگروءَ جي هڪ سندر ٻماڌي، سوامي مينگھراج جي ڪشمير

---

1. ڪلياڻ ٻي آڏواڻي :' سامي' ؛ صفحو 7

صلي تصوير نظر ڪونہ ٿي اچي. پر ڪجهہ محققن جي چوڻ موجب هو
هايت سهڻو ۽ قد جو ٺاهوڪو شخص هو. هو سڀ سان مٺو ڳالهائيندو هو، سادو
ائيندو ۽ سادو پهريندو هو. ڏيک ويک کان ايترو تہ پري هو جو ٽوٽي بہ بغير
ڪنهن رنگ جي، ڪناري واري پهريندو هو. پهراڻ هميشه سفيد سوٽي
ڪپڙي جو هوندو هوس. مسڪينن جو مشتاق ۽ اهنڪار جو وروڌي هيو. 1

سامي صاحب جي اهڙن سنسڪارن جي ثابتي سندس هيٺين
سلوڪ مان ملي ٿي:

گريبي گلزار، اٿي موچاري 'مينگهو' چوي،
ساڙڻ ڪارڻ جڳ ۾، اٿي اپر اهنڪار،
اسان ٻيئي ٻول ٻڌائيا، توهين ڪي تڪرار،
اڳتي اوهانجو اختيار، اسان چيو حرف حساب جو.

سامي صاحب سچن سنتن جو پياسو هو. هن سچ جي تلاش ۾ نہ
ڳو ويدن ۽ شاسترن جو ڳوڙهو اڀياس ڪيو، پر جتي بہ ڪنهن عارف
جو ڪو سهڻو وچن ٻڌو، اُن کي پنهنجي ٻاٽيءَ ۾ درج ڪيو. هن
جي هردي ۾ سچن درويشن جا سخن هميشهہ لاءِ اُڪريل هئا.

جن کي جاني ياد، آءٌ ياد ڪريان نت تن کي
'سامي' مليا سپرين، پرچي تن پرساد
تن من ارپيان ياوَ سان، ڇڏي واد وواد،
اها آد جڳاد، واٽ ٻٽي ويساه جي.

هن جي قول ۽ فعل ۾ ڪوبہ فرق ڪونہ هو، سندس رهڻي
ڪهڻي آدرشي هئي. هو اعليٰ اخلاق جو مجسم هو: ان ڪري ئي
هنائي، مريادا ۽ تهذيب کي اپناڻ تي زور ڏني ٿو:

ادب ريءَ اجهاڳ، ڪَنِ سينگارُ سرير جو
سونپي سُپرين کي، ڪنهن ورلي ڏني واڳ
اچي جاڳيا جنهن جا، 'سامي' ياري ياڳ
ڇڏي نانا راڳ، ماڻي سک سهاڳ جو.

---

1. ڪلياڻ بي. آڏواڻي : 'سامي' : صفحہ 16 ۽ 17

امرتسر وسائڻ :

ساميءَ کي جلد ئي تيرٿن پيٽڻ جو چاه اچي اُتپن ٿيو. هن پنهنجي ڌرم پتني سميت تيرٿ ياترا ڪرڻ ڪانپوءِ امرتسر ۾ اچي آسڻ کوڙيو، جتي سوني دربار ۾ گرن جي ٻاڻي اُچاريندي مٿس پريم جو ڪافي رنگ چڙهيو. جنهن جو اثر سندس سلوڪن ۾ پڻ نمايان آهي. 1

ساميءَ جي سلوڪن مان پڌرو آهي ته کيس سنسڪرت سان گڏ پارسي ۽ عربي جو به ڪافي علم هو. انهيءَ ۾ شڪ ناهي ته جيسين قلب نه کليو هوس، تيسين علم جي چڱي حاصلات ڪئي هئائين. هن گرنٿن جو اڀياس ڪيو ۽ پاڻ راڳ رهاڻ مان به ڪافي ڪجهه حاصل ڪيو. هوُ پنهنجي ڪجهه سلوڪن ۾ اهڙو اشارو فرمائي ٿو، جنهن مان ظاهر آهي ته گرنٿن جي اڀياس کان پوءِ ئي کيس گروءَ جو سنگ مليو هو. 2

پنا سڀ پڙهي، حرف نه لڌوسين هيڪڙو،
ڪامل جي ڪرم سان، پڳي پرم گهڙي،
ويڙو چت وري، نور محل جي نيو ٿي.

مالڪ سان هڪ ٿيڻ :

سامي صاحب جي وفات بابت مڪمل پروسي جوڳو احوال جيتوڻيڪ ڪٿي به ڪونه ٿو ملي ۽ الڳ الڳ عالمن جا پاڻ ۾ تضاد ڏا نظر اچن پوءِ به جو ڪجهه اسان کي پڙ پڻجي سگهيو آهي؛ ان موجب ڪي صاحب سندس اوستا 92 ورهيه ٿا ڄاڻائين ته ڪي 107 ۽ ڪي وري ائين ٿا فرمائين ته هن صاحب جي آورجا سنت ڪبير کان به وڏي هئي يعني 110 ورهيه هئي، پر گهڻن جو رايو آهي ته هن صاحب 1850ع ۾. يعني انگريزن جي سنڌ ۾ آئي کان ست ورهيه پوءِ شرير تياڳيو.

صورت ۽ سيرت:

تاريخ جي ورقداني ڪندي جيتوڻيڪ سامي صاحب جي ڪاب

1.ليکراج عزيز: ' سامي' صفحه 2 .
2.ڪلياڻ ٻي. آڏواڻي : ' سامي' صفحه 2 ۽ 3

چائس، جنهن جو نالو گهنشامداس رکيائين'' 1

اهڙي طرح سامي ڪيترائي سال فقيرن ۽ پنڊتن سان رهاڻيون ۽ صحبتون ماڻڻ کان پوءِ پنهنجي ڌرمپتنيءَ سميت فقيراڻو ويس ڪري شڪارپور واپس وريو. هن 40ورهين جي عمر ۾ سلوڪ چوڻ شروع ڪيا، جن ۾ سنت ڪاريہ جون سموريون وصفون؛ جهڙوڪ ڪرم ڪانڊ جو ورود، ڪام، ڪرود، لوڀ، موہ اهنڪار کي دشمن ۽ ساڌن سنتن کي دوست ڪري مڃڻ، گرو مهما، هڪ ايشور ۾ وشواس، ساڳئي وقت ادويت جي پاونا، هٺ يوگ، پريم مارگ، ۽ سنسار کي ناسونت سپنو ڪري پائڻ موجود آهن. جيئن سپني کي ڪا حقيقت نہ آهي. تئين سامي ۽ ٻين سنت، ڪوين لاءِ هيءُ سنسار بہ راتيان ڏينهان هلندڙ هڪ مٿيا سپنو آهي. اهي مهاپرش سپني ۾ رهي ڪري بہ سپني ۾ گهيريل نہ آهن:

'سامي' صاحب پنهنجا سلوڪ ڪاغذ جي ٽڪرين تي لکي هڪ مٽ ۾ وجهندو ويندو هو. ان جي پٽ پائي گهنشامداس هڪ ڏينهن سامي صاحب کي سندس سلوڪن کي پوٿيءَ تي چاڙهڻ لاءِ وينتي ڪئي پر ساميءَ کيس جواب ڏنو تہ، ''ڪونہ ڪو سنتي ساڌو اهو ڪم پاڙيهي ڪندو.'' 2

ليکراج 'عزيز' انهن چٽڪين بابت وڌيڪ احوال ڏيندي ٻڌائي ٿو:

''ساميءَ جي سرڳواس ٿي وڃڻ کان پوءِ سندس پٽ گهنشامداس پنهنجي پتا واريون سڀ چٽڪيون هڪ سيٺ ڏانهن موڪلڻ لاءِ چنيءَ سميت ڪنهن ساڌوءَ کي ڏنيون، جيئن شڪارپور ۾ کيس ڇپائڻ

---

1. بي.ايچ.ناگراڻي: 'ساميءَ جا سلوڪ' : صفحہ 5
2. ليکراج عزيز: 'سامي' : صفحہ 3

هو ٻاڻيءَ جو سچو، ٺڳي ۽ فريب کان ڪوهين دور رهندڙ هو. هن کي پاکنڊ لاءِ سخت نفرت هئي، ۽ ڪپٽي پنڊتن ۽ ملن کي سچل جيان بي ٻاڪ ٽوڪيو اٿس:

پنن منجهہ پيهي، تو حرف نہ لڌو هڪڙو،
توکي ڪَلَ ڪيهي، قاضي ڪتابن جي؟

سچل سائينءَ بہ اهڙن نام نهاد ملا ۽ مذهب جي ٺيڪيدارن کي ساڳئي نموني ننديو اِٿس:

نکي قاضي، نکي ملا، معلم پير بڻياسين،
نکي ٺاه ٺڳيءَ جا ٺاهي، رنگ رساءِ رکياسين.
(سچل)

سامي ڍونگي پنڊتن جا اونڌا افعال ڏسي کين ٽوڪي ٿو، جي مايا جي ڄار ۾ مورکن جيان وڏيڪ جڪڙندا وڃن پيا:

مورک واد ڪئي، پنڊت ڄاڻي پاڻ کي،
ٻڌايائين سڀ کي، چار ئي ويد چئي؛
'سامي' سار سروپ کي، ڪيائين ڪين سهي؛
ويڙو پاڻ وهي، ڏيئي هٿ ٻين کي.

سامي‌ءَ جي اولاد ۽ سلوڪ گڏ ڪرڻ

ڀائي نارائڻداس جو چوڻ آهي:

''جڏهن چئنراءِ 80 ورهين جو ٿيو تہ کيس خيال ٿيس تہ پاڇاڙيءَ جا ڏينهن وڃي شڪارپور ڪاٽيان. ان وقت تائين کيس اولاد ڪونہ هو. سندس استري پڻ ورڏ اوسٿا جي هئي. آخر سنبت 1867 عيسوي سن 1810ع ۾ هڪ پٽ

اب - 2

ساميءَ جي دور ۾ سنڌ جي حالتن جو جائزو ۽ همعصر شاعر

ڪنهن بہ شاعر جي رڳو روحاني خيال ڪان ئي اُن جي اوک
وک ڪرڻ صحيح نہ آهي، بلڪ اُن کي مادي نقط نگاہ سان جاچڻ پڻ
روري آهي. هر اديب کي ان وقت جي سماجي، معاشي ۽ سياسي حالتن
ي پيش نظر تاريخي لحاظ کان پڻ پرکڻ ضروري آهي.

موهن جو دڙو جي آثار قديم مان اها بخوبي ڄاڻ ملي ٿي تہ سنڌ
و اتهاس توڙي سنڌي علم ادب جي تاريخ ايتري قديم آهي، جيتري سنڌ
ي ڌرتيءَ تي وسندڙ مهذب سنڌين جي تهذيب ۽ تمدن پراڻي آهي.
192ع ۾ سرجان مارشل طرفان موهن جو دڙو جي کوٽائيءَ ۾ لڌل
کيترين ئي لکيتن مان پتو پوي ٿو تہ اُن دور جي رهواسين جي ٻولي، نہ
رف ڳالهائڻ واري حد تائين محدود هئي، پر اُها لکت ۾ پڻ ايندي هئي.
ثوق سان چئي سگهجي ٿو تہ اُها بہ سنڌ جي ڌرتيءَ تي مروج سنڌي
لي ئي هئي. پر افسوس جو اسان جا محقق ان رسم الخط کي اڃ سوڌو
جي نہ سگهيا آهن. 'سنڌي ٻوليءَ جي ادبي تاريخ' ۾ اڄ جيڪو مواد
ان وٽ ميسر آهي، اُهو صرف 712ع ۾ سنڌ تي عربن جي ڪاہ ڪانپوءِ
ارو ئي ملي سگهيو آهي. جنهن کان اڳ جو سمورو احوال زماني جي
ورد بورد سبب اسان وٽ امانت، با سلامت پهتل نہ آهي. اُن لاءِ بہ اهم
جوهات آهن. هڪ تہ سنڌ تہ وقت بوقت ٿيندڙ حملن جي نتيجي ۾
نڌي علم ادب جي مسلسل تباہ حالي ۽ ڏيهي سنڌي سڀاڄهن جي پنهنجي
بي ورثي ڏانهن ڪافي حد تائين بي توجهي:

وقت پنهنجي جي حاصلات ۾ تڪليف نہ اچي، مگر
ساڌو وڃڻ کي ويو ۽ وري نہ وريو.'' 1

نارائڻداس ٻيراڳيءَ جو چوڻ آهي:

''جڏهن مان 17 سالن جو هوس ۽ پائي گهنشامداس جي عمر اٽڪل 70 ورهين هئي، تنهن مون کي ساڻ ڪري انهيءَ ساڌوءَ جو پتو ڪيڻ واسطي شڪارپور ۾ پاڇا ٻڇا ڪيائين، جنهن کي گهنشامداس پيءُ واريون چٺيون ڏنيون هيون ۽ پنن جي لاءِ چٺي بہ ڏني هئي، اُتان آخر ڏس مليو تہ اهو ساڌو ڪجھہ وقت شڪارپور ۾ رهي ٻڪڙهي ياسين روانو ٿي ويو هو. ٻڪڙهي ياسين مان‌خبر پيئيسون تہ ساڌو کي مهنا اُتي گهاري وري‌سلوڪ ڪٽي لاڙڪاڻي ڏانهن هليو ويو. جنهن استان تي هو لاڙڪاڻي وڃي رهيو هو، اُتي هن جي وڃڻ کان ٿورو وقت پوءِ باه لڳي ۽ خبر نہ آهي تہ سلوڪن جي ڪهڙي دشا ٿي! گهنشامداس نراس ٿي مون سان شڪارپور واپس وريو، گهنشامداس ٻن سالن بعد بہ پٽ ڇڏي امرتسر ۾ گذاري ويو.''2

انهن سبب ڪري سامي صاحب جو ايترو سارو مواد اڄ سوڌو ميدان ادب تي ظهور پذير ٿيڻ کان وانجهيل آهي. باقي ٿورو گهڻو جيڪي چٺيون ڪجهہ هتي هُتي هڪ ٻن منڊين ۾ رکيل هيون، اُنهن کي سامي جي ديهانت کان 35 سال پوءِ ڪوڙومل کلناڻيءَ سوڌي انهن مان 2100 سلوڪ گڏ ڪري، پنهنجي مهاڳ ۽ رشي ديارام گدومل جي سمجهاڻين سان گڏ ڇپائي پڌرا ڪيا. 3

---

1. ليکراج عزيز: 'سامي': صفحہ 3
2. ليکراج عزيز: 'سامي': صفحہ 5
3- لال سنگ اجواڻي: 'History of Sindhi Literature' : صفحہ 133

باوجود سنڌي ٻوليءَ ۽ ادب لاءِ هيءُ هڪ تعميري حيثيت رکي ٿو. 'سهڻي ميهار'، 'سسئي پنهون'، 'عمر مارئي'، 'مومل راڻو'، 'ليلا چنيسر'، 'سورٺ راءِ ڏياچ' ۽ 'مورڙو مانگر مڇ' ان ئي دور جا عشقيه داستان آهن. جڏهن ته 'دودو چنيسر'، 'ڄام هالي' ۽ 'همير سومرو' جي جنگين جا داستان به ساڳئي دور سان وابسته آهن.

سومرن کانپوءِ سنڌ تي سما حاڪمن جو دور شروع ٿئي ٿو. جيڪو 1350ع کان 1520ع تائين ڦهليل آهي. اُن دور جي سرڪاري زبان عربي هئي. هڪ عربي تصنيف ''الزب بده'' ملي ٿي ۽ شايد ''تذڪره المراد'' به ان ئي دور سان تعلق رکي ٿي. چيو وڃي ٿو ته ان دور ۾ ڪيترين ئي ٻين به تصنيفون ۽ تاليف وغيره لکيون ويون هونديون. پر ارغونن جي ڪيل تباه ڪارين سبب اهو سمورو ادبي سرمايو اسان تائين ڪونه پهچي سگهيو آهي. ان دور جي شاعرن 'شيخ حماد'، 'اسحاق آهنگر' ۽ 'مخدوم احمد ڀٽيءَ' جا سنڌي ڪلام پڙهندي انهن صاحبن جي ساڻن سنڌ سان رغبت جو پتو پوي ٿو. ان دور جي آخر ۾ ڪاڇه سنڌي حڪمران پاڻ ۾ وڙهندا رهيا. جنهن جو فائدو وٺي ارغون حاڪمن سنڌ تي پنهنجو تسلط قائم ڪرڻ ۾ ڪاميابي حاصل ڪري ورتي.

ارغون گهراڻي 1521ع کان 1555ع تائين سنڌ تي حڪمراني ڪئي. جنهن بعد ترخان حاڪمن 1592ع تائين سنڌ پنهنجي قبضي هيٺ رکي. ان بعد دهليءَ جي مغل حاڪمن سنڌ کي غلام بڻائي پنهنجي قبضي هيٺ آندو. ارغون، ترخان ۽ مغلن جو سنڌي ادب وارو هيءَ دور سنڌ لاءِ ڪافي مشڪلات سان هم ڪنار رهيو. سنڌ جي سرڪاري زبان فارسي هئي ۽ عربي ٻولي صرف مسجدن تائين محدود رهجي ويئي. ''پارسي گهوڙي چاڙهسي'' محاورو به سنڌ ۾ هن دور سان تعلق رکي ٿو. هن دور جي فارسي تصنيف ''تاريخ معصومي'' جيڪا مير معصوم شاهه بکريءَ طرفان لکي ويئي؛ اها سنڌ جي قومي تاريخ جي عمارت لاءِ اڄ به انتهائي اهميت رکي ٿي. ادبي لحاظ کان هن دور جي شاعري، ترقي يافته منزل تي پهتل هئي؛ جنهن تي هڪ طرف ته تصوف جو رنگ چڙهيل هو

> **712ع کان اڳ سنڌ جي سرڪاري زبان سنڌي هئي، پر عربن جي آمد کانپوءِ سنڌ ۾ عربيءَ کي پڻ اهميت حاصل ٿي. هڪ ته سنڌي زبان ۾ عربيءَ جا ڪيترائي لفظ داخل ڪيا ويا ۽ ٻيو گرامر کان وٺي رسم الخط تائين عربي غالب پوندي ويئي. عرب سياحن جي سفرنامن مان ان ڳالهه جي خاص طور ڄاڻ پوي ٿي ته سنڌ جي رسم الخط ۾ خاص اهميت ديوناگريءَ کي ئي حاصل هئي. ممڪن آهي ته اُن دور جو ڪيترو ئي ادبي سرمايو اڄ به وشال هندوستان جي ڪنهن ڪنڊ ۾ دفن هجي. ڇو ته عربن جي سنڌ فتح ڪرڻ کانپوءِ جن سنڌي عالمن، اسلام قبول نه ڪيو، اُهي پنهنجا لکيل تمام ڪتاب پڻيءَ تي ڍوئيندي هندستان جي ٻين حصن ڏانهن نڪري پيا. 1**

اڳتي هلي آهستي آهستي سنڌي ٻولي، عربي رسم الخط ۾ لکاڄڻ
لڳي، ۽ مغلن جي زوال پذيري ۽ ڪلهوڙا حاڪمن جي عروج سان گڏ
فارسي پڻ سنڌيءَ ۾ داخل ٿيندي رهي.

سياسي حالتون

1010ع کان 1250ع تائين سنڌ، سومرا خاندان جي زير تسلط
رهي. اُن ئي دور ۾ علي ڪوفي ۽ قلندر شهباز، فارسي ڪلام ۽ ادب
کٺي اچي سنڌ ۾ رهيا. اهو سمورو بيان 255-225 هجريءَ واري وقت ۾
لکيل ''منهاج الدين والملک'' مان مليو ٿو. اُن ڪتاب کي سنڌ جي تاريخ
جو پهريون ڪتاب مڃيو وڃي ٿو، جو بعد ۾ علي ڪوفيءَ جي
فارسي ترجمي 'چچ نامو' جي نالي سان مشهور ٿيو.

سومرا حاڪمن جو سمورو دور افراتفريءَ ۾ گذريو. اُن جي

---

1. پير حسام الدين راشدي: 'سنڌ جي تاريخ جا بنيادي ماخذ': (مقالو، سماهي، مهران، حيدرآباد سنڌ)

جي دور ۾ سنڌ مرڪز کي ڏن يري ڏيڻ ڇڏي ڏنو پر اها مرڪز سان پنهنجو رسمي تعلق پوءِ بہ مڪمل طور ٽوڙي نہ سگهي ۽ اهو تعلق ڪلهوڙن جي آخري حڪمران ميان عبدالنبيءَ تائين قائم رهندو آيو. آخر ۾ ميان عبدالنبيءَ کي ٽالپرن، هالائي واري ميدان ۾ شڪست ڏيئي جڏهن ڀڄڻ تي مجبور ڪيو، تڏهن ميان ٻي ڪا واه نہ ڏسي افغان جي مرڪزي حاڪم تيمور شاه ڏانهن دانهن ڪٽي ويو. سنڌ جو مفاد پرست حڪمران پنهنجي مفاد لاءِ سنڌ کي سڌي طرح مرڪز جي هٿ هيٺ ڏيڻ جي هام ڀريندي، سنڌ اندر افغاني فوجن کي مستقل رکڻ جو واعدو ڪيو. پر ان کان اڳ ئي ٽالپرن نون لکن جي لالچ ڏئي تيمور شاه کان حڪومت جو پروانو پنهنجي نالي لکارائي ورتو. اهڙيءَ ريت سنڌ تي ڪلهوڙن جي راڄ جو خاتمو ۽ ٽالپرن جي راڄ جي شروعات ٿي.

سنڌ ۾ پوپان ڪلهوڙا حاڪم ۽ ميرن جي راڄ ۾ ملڪ ڇڻ ٽڪر ٿيو پيو هو. سنڌ کي نادرشاه کانپوءِ احمد شاه ابدالي ۽ افغان بادشاه تيمور شاه جي ڪاهن جو جنسي ڪوس سهٽو پيو. حاڪم، شيل شڪار ۽ پنهنجيءَ ۾ ئي پورا هئا. عام ماڻهو، ڍل، ڏڪار ۽ بيمارين ڪري ڏهڪايل هئا. انهن جو ڪو ڌڻي سائين نہ هو. مجال آهي جو ڪير ڪڇي بہ سگهي!

سامي صاحب جي ولادت 1742ع ۾ ٿي ۽ 1850ع ۾ هُن فاني جهان کي الوداع ڪئي. ان لحاظ کان سندن دورِ حيات ۾ سنڌ، ڪلهوڙا ۽ ٽالپر حاڪمن جي زير تسلط رهي. 1736ع ۾ نور محمد ڪلهوڙي حڪومت جون واڳون حاصل ڪيون. 1740ع ۾ نادرشاه، سنڌ تي ڪاهي آيو ۽ 1750ع ۾ سنڌ، افغانن جي تابع رهي. 1786ع کان ٽالپرن جو دور شروع ٿيو، جڏهن تہ 1843ع ۾ سنڌ، انگريزن فتح ڪئي :

> ”سنڌ جا ان وقت بہ ڀاڱا هئا. سيوهڻ کان سنڌو نديءَ جي ٻيلٽا وارو، ڪراچيءَ جي سمنڊ تائين ڦهليل رستو سرو يا اپر سنڌ ڪري سڏبو هو. جنهن

۽ ٻئي طرف حسن و محبت تي ٻڌل عشقيه داستان پڻ ملن ٿا. ''قاضي قادن'' کي سنڌي علم ادب جي عمارت جو بنيادي پٿر چيو ويندو آهي. هن دور جي ٻين شاعرن ۾ 'عثمان احساني'، 'پير محمد لکوي'، 'مخدوم نوح'، 'قاضي قادن' ۽ شاه ڪريم بلڙيءَ وارو قابل ذڪر آهن.

ارغون، ترخان ۽ مغلن جي حڪومت کان پوءِ 1679ع ۾ ڏيهي ڪلهوڙا حاڪمن جو دور شروع ٿيو. جڏهن ميان يار محمد ڪلهوڙي کي مغلن پاران اهڙو پروانو مليو. پوءِ به حقيقي اقتدار ميان نور محمد جي دور ۾ 1736ع کان سموري سنڌ تي عملي قبضي ڪرڻ ۽ سنڌ جي خودمختيار حڪومت قائم ڪرڻ سان شروع ٿيو. سنڌ جي خودمختياري مغلن جي ڪمزوريءَ سبب آزاديءَ ۾ بدلجي وڃي ها، جيڪڏهن نادرشاهي آفت ايران مان منهن نه ڪيي ها. ميان نورمحمد کي خودمختيار حڪومت قائم ڪندي اڃا ٻه ورهيه ئي مس گذريا هئا، جو نادرشاه جو قهر سنڌين مٿان نازل ٿيو. جنهن سموري سنڌ کي لٽي ناس ڪري ان جون حصا پتيون ڪري ڇڏيون. ميان نورمحمد، نادرشاهي عذاب کي ڏن جي دلبي تي ٽاري سنڌ جي ٽڙيل پکڙيل ٽڪرن کي وري ميڙي هڪ لڙهيءَ ۾ پوئڻ شروع ڪيو. اڃا اهي ٽٽل ٽڪرا ڳنڍيا ئي مس هئا ته احمدشاه ابدالي، شامت جيان اچي ڪڙڪيو. جنهن ميان نور محمد جي سموري جاکوڙ تي هڪ دفعو وري پاڻي ڦيري ڇڏيو. اهڙي طرح ميان نور محمد جي دور حڪومت واري ننيڙي عرصي ۾ سنڌ کي ٽي مرڪز بدلائڻا پيا. ڪڏهن دهلي، ڪڏهن ايران ته ڪڏهن قنڌار. احمدي اُڌيڙ پکيڙ کي يڪاجا ڪرڻ ۽ سنڌ کي وري مضبوط مرڪزي لڙهيءَ ۾ پوئڻ جو ڪم ميان غلام شاه کي ڪرڻو پيو. ميان غلام شاه، سنڌ جي جاگرافي نئين سري سان جوڙي، ان کي اڏو ته مضبوطيءَ سان ڳنڍيو جو سنڌ جي حڪومت، هڪ مرٽيگ مريض مان هڪ سگهاري جوان جهڙي شڪل وٺي بيٺي. ان دور ۾ سنڌ ايتري سگهاري بڻجي چڪي هئي جو مرڪزي آقائن سان اکيون اکين سان ملائي چئي سگهي ته ''اها ڪڪڙ مري وئي جيڪا سونا آنا ڏيندي هئي.'' يعني هاڻ اها سنڌ نه رهي آهي جيڪا ڏن پريندي هئي. جيتوڻيڪ ميان غلام شاه ڪلهوڙي

جتي اوچائيءَ تي چوڏاري ڦهليل هڪ قلعو هيو، جنهن جي متاهين حصي تي تقريبا هڪ ميل ڪن ڊگهي بازار هئي. قلعي جي پٺين هيٺان ’ڦليلي واه‘ وهندڙ هو ۽ اُن جي ڪجهه ئي پريان سنڌو نديءَ وهي رهي هئي. حيدرآباد کي جهوني زماني ۾ نيرون ڪوٽ ڪري چوندا هئا. جيڪو شهر غلام شاه ڪلهوڙي اَڏايو هئو. قلعي ۾ امير پنهنجي ڪٽنب سان رهندا هئا. ايشيائي جنگي فن موجب حيدرآباد جو اُهو قلعو ايترو ته مضبوط هو جو ان کي ٽوڙي اندر وڃڻ انتهائي مشڪل چيو ويندو هو. حيدرآباد جي اوڀر پاسي ميرپور جو شهر هو، جيڪو وري ٽالپر حاڪمن جو اهم مرڪز هو. جنهن کان ٿورو پري امرڪوٽ جو شهر هو. جتي ڪنهن زماني ۾ همايونءَ اچي پناه ورتي ۽ اُتي ئي کيس پٽ جي اولاد نصيب ٿي هئي؛ جنهن کي دنيا، مغل شهنشاه اڪبر جي نالي سڃاتو. ماڻهن ۾ ائين مشهور ٿيل هو ته ڪلهوڙن ۽ ٽالپرن جي سموري ملڪيت ۽ سون وغيره اتي ئي رکيل هو.

سيوهڻ جي چوڏاري پڻ هڪ قلعو هوندو هو، جنهن جي فوجي لحاظ کان ڪافي اهميت هئي. جتان سنڌو نديءَ ذريعي ٻين شهرن ڏانهن مسافري ڪئي ويندي هئي. صوفي درويش حضرت لال شهباز قلندر جي درگاه اُتي ئي واقع آهي. جتي جي زيارت لاءِ ڪيترائي عقيدت مند اچ سوڏو ويندا رهندا آهن. ’سيوستان‘، ضلعي جو اهم شهر هو. سيوهڻ جي اتر ۾ ڪجهه ئي اڳيان 5 هزار کن آدمشماريءَ تي وسيل لاڙڪاڻي جو شهر هو. جنهن جو اوُج ڪنهن سمي ايترو ته مقبول ۽ معروف هو جو ان لاءِ چيو ويندو هو ته ”هجيئي ناٽو ته گهم لاڙڪاڻو“؛ جنهن کان ٿورو اڳيان هلبو ته اپر سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ خيرپور جو شهر آهي. ان کان 16 ميل پري ڪوٽ ڏيجيءَ جو قلعو اڏايل هو. ان جي پر ۾ سنڌو نديءَ جي هڪ پاسي روهڙي، ته ٻئي پاسي بکر جوقلعو ۽ ان جي اوله ۾ سکر جو شهر آباد هئا. سنڌو نديءَ جي روهڙيءَ واري ڪناري تي زنده پير جو آستان آهي. جنهن لاءِ روايت آهي ته پلو به ان طرف پنهنجو پاڇ ڪونه

جي گاديءَ جو هنڌ حيدرآباد هو. ٻيو سيوهڻ کان
بهاولپور جي سرحد تائين وسيع علائقو، تنهن کي
لاڙ ڪري چوندا هئا. جنهن جي گاديءَ جو هنڌ
خيرپور هو. ڪراچي، ڪروڪولا، ٺٽو، وڪر،
حيدرآباد، ميرپور، امرڪوٽ، سيوهڻ، لاڙڪاڻو،
خيرپور، سکر، روهڙي، شڪارپور ۽ ٽنبا: اُن
وقت سنڌ جا مکيه شهر هئا." 1

ڪراچيءَ جي آبادي صرف اٺ هزار کن هئي ۽ سنڌ جو اهو ئي هڪ بندر هيو. اُتي فوجي چانوٽي هئي ۽ اُتان ئي بحريہ رستي ڪڇ، ڪاٺياواڙ، بمبئي، ملبار، زنزيبار ۽ بندر عباس سان واپار هلندڙ هيو. موجوده ڪراچي، ڪڪرالا ضلعي سان وابستہ ڪروڪولا جو ٽڪر هيو، جتان ميسيڊونيا جو 'شهنشاه نارسيس' (Nearchus) پنهنجي بحري فوج وٺي مڪران ۽ ايران ويو هيو.

ڪراچي ۽ ٺٽي وچ ۾ 70 ميلن جي دوري هئي. جنهن مان 40 ميل تہ اهڙو بَٽُ هو، جو پاڻيءَ جو نالو بہ نہ هو. سڪيءَ رستي شڪارپور پهچڻ تائين 20-25 ڏينهن لڳندا هئا. ڪراچيءَ کان حيدرآباد تائين سامُئي رستي 100 ميلن جو مفاصلو هو. ٺٽو، سنڌ جي گاديءَ جو هنڌ هو. جيڪو واپار ۽ آڏاڻن جي هنر ڪري مشهور هو. پر 80 هزار آدمشماري هوندي بہ اُهو شهر آهستہ آهستہ زبون ٿي ويو. اُن جو اهم سبب اهو بہ هيو، جو سنڌو ندي ڪڏهن پسگردائي وارن ٽڪرن کي ٻوڏ جو شڪار بڻائيندي هئي. اُن دور ۾ گهٽو ڪري ٺٽو سنڌ جو گاديءَ جو هنڌ هيو ۽ مغل شهنشاهن جا موڪليل عملدار اُتي ئي اچي رهندا هئا. ڊيلٽا ۾ هاجاميءَ جي شروع ٿيندي ئي وڪر نالي هڪ بندر هو، جنهن جي آدمشماري هڪ هزار هئي. جتان سنڌو نديءَ رستي وقت بہ وقت واپار هلندڙ هيو.

ڪلهوڙن جي دور ۾ حيدرآباد کي سنڌ جي گادي بڻايو ويو.

---

1. بي.ايچ. ناگراڻي: 'ساميءَ جا سلوڪ' (ڀاڱو:1) صفحہ 9

سماجي حالتون :

ڪلهوڙن جي دور ۾ ميان يار محمد ۽ ميان نور محمد اٽڪل چاليه سالن جي جدوجهد جي نتيجي ۾ سنڌ جي سيني ڀاڱن کي ملائي هڪ ڪري عوام جي بهبودي لاء حڪومت جو انتظام ڪيو هو پر نادرشاه جي حملي، انهن چاليه ورهين جي سڄي تڪليف ۽ تعميري محنت مٿان پاڻي ڦيري ڇڏيو. جيتوڻيڪ ميان يار محمد ۽ ميان نور محمد جو اصل مقصد، خزانو گڏ ڪرڻ نه هو، پر هو چاهين پيا ته عوام لاءِ امن ۽ خوشحاليءَ جا گهڻي ۾ گهڻا وسيلا پيدا ڪيا وڃن. ان سموري حاصلات کي نادرشاه ٻهارو ڏيئي سڀ ميڙي چوندي ڪٺي ويو.

سنڌ لاءِ وڏيڪ هاڃيڪار ڳالهه اها هئي جو سنڌ ٻيهر ٽڪرا ٽڪرا ٿي ويئي. ڪڇي، ڊاڊر ۽ ڪراچيءَ جو ڀاڱو قلات سان ويو، شڪارپور ۽ ان جي آس پاس جا علائقا دائود پوٽن کنيا. باقي رهيل ننڍي وارو علائقو ميان نور محمد وٽ رهيو. ميان صاحب جو وڏو پٽ محمد مراد ٻاب ٻن هزار سوارن ۽ پنهنجن ٻن ڀائرن غلام شاه ۽ عطر خان سميت نادرشاه وٽ 1747ع ۾ سندس قتل ٿيڻ تائين يرغمال طور ايران ۾ رهيا. تنهن ڪانسواءِ سنڌ ۽ سنڌ جا ماٺهو تاريخ جي نيڪ ان منزل تي، جڏهن انهن اڳيان سندن قومي يڪجهتيءَ جو سوال زبردست اهميت رکندڙ هو، اقتدار جي سلسلي ۾ هڪ ٻئي جي شڪ جو شڪار ٿي، باهمي نفاق ۽ ڏڦيڙ ۾ مبتلا ٿيندي ڪمزور ٿيندا رهيا. نتيجي ۾ صدين ڪانپوءِ حاصل ڪيل قومي اتحاد جو موقعو هٿان وڃائي آزادي ۽ ڪٺيل بازي هڪ ڀيرو ٻيهر هارائي وينا. نادرشاه جي حملي وقت شاه عبداللطيف 50 ورهين جو هو جڏهن ته سچل جي ساڳئي سال ولادت ٿي. نادر شاه جي قتل ٿيڻ ڪانپوءِ سنڌ جا قيدي شهزادا ميان غلام شاه ۽ عطرخان 1749ع ۾ ايران مان آزاد ٿي، جڏهن پنهنجي وطن موٽيا ته سچل ۽ سامي 10 ۽ 6 ورهين جي جوانيءَ ۾ هئا. ٻن سالن ڪانپوءِ سنڌ جو ولي عهد شهزادو محمد مرادياب به واپس پهتو:

موڙيندو آهي. شڪارپور پڻ سموري سنڌ ۾ واپار جو اهم مرڪز هو. جنهن جي آبادي حيدرآباد جيڏي اٽڪل 35 هزار کن هئي، جتان جا صراف (Middle East) ۽ قندار وغيره ڏانهن واپاري رابطو رکندڙ هئا. ان جي چوڌاري هڪ ديوار هوندي هئي، جا گرد ۾ اٽڪل 3 ميل ٿيندي. بزار اڌ ميل ڊگهي هئي، جتي سينٽرل ايشيا ۽ اوير، اولهہ هندستان جا واپاري ايندا هئا. چئين ٻڄي ڌاري بزار زور وٺندي هئي گهٽ ۽ اُٿندڙ دز ۾ ڪم ٿيندو هو. بزار ڏسڻ وٽان هئي.

شڪارپور شهر جي چوگرد قلعو اڏيل هو. جنهن کي اٺ دروازا هئا: لکي در، هزاري در، هاٿي در، خانپوري در، واهڳٽو در، نوشهرو در، ڪرن در، سويدر. شڪارپور جي اوج ساميءَ جي دور ۾ ئي اُتاهينءَ تي هئي. جنهن لاءِ ائين پڻ چيو ويو :

لکيءَ لک اُپايا، هزاريءَ هنيان،
هاٿيءَ جي همٿ سان، خانپوريءَ کنيان،
سودي در سائو ٿيو، نوشهرو نئون،
ڪرن در ڪوڙو ٿيو، واهڳٽو وريو.

ان ڪانسواءِ ڪجهہ شهرن جا نالا 'ٺندو آدم'، 'ٺندو الهيار' وغيره ڪيترائي ٺندا هئا، جي بلوچ سردارن، زميندار ۽ سيدن جون جاگيرون هيون، جي پنهنجي حاڪمن جي نالي سان سڏيا ويندا هئا. سنڌ جي سيني مکيہ شهرن ۾ 20 فوٽ کن اوچي پٽ هوندي هئي، جيڪا قلعي جو روپ ڏيندي هئي. وچ ۾ اوچي منار تان ماٿهو قلعي کان ٻاهر جو نظارو ڏسي سگهندا هئا.

جت ۽ ڏنار پنهنجا جهوپڙا ۽ ڏڻ قلعن جي هيٺيان ٻڌندا هئا. پوليس جي غير حاضريءَ ۾ ڪتا پهرو ڏيندا هئا. ٻوٺن ۾ هڪ چتي ۽ شهرن ۾ ٻہ چتيءَ وارا گهر ڏسڻ ۾ ايندا هئا. شهرن ۾ هڪ مکيہ لنبي گهٽي بازار طور ڪتب ايندي هئي، جا گهٽو ڪري سموري تڏن ۽ ڪاٺ يا بانس جي لڪڙن مان نهيل ڇت سان ڍڪيل هوندي هئي.

ڏاڏائي ڏيکارڻ سبب نه صرف اتحاد کي ڌڪ رسيو پر وطن دشمني ۽ قومي غداريءَ جي حد تائين فرقا پڻ پيدا ٿيا. حڪمران اڪثريتي مذهب وارا 'واٽيو' لفظ هندوءَ لاءِ ڏاڏائي ۽ حقارت مان ڪم آڻيندا هئا. ايتري قدر جو 'بياض هاشميءَ' ۾ ڄاڻايل آهي ته 1844ع ڌاري هڪ هندو ٻالچند نالي مسلمانن سان ڳالهائيندي جواب ۾ چئي ويٺو ته ''آءٌ واٽيو نه آهيان.'' بس پوءِ ته ان لاءِ نسوري قيامت ٿي ويئي. فيصلو نادر ڪيو ويو ته هن هندو هجڻ کان انڪار ڪيو آهي، ان ڪري کيس مسلمان قرار ڏنو ويو. هن ويچاري گهڻيون ئي دانهون ڪيون، پر وريو ڪجهه به ڪونه. مٿس شاهد ٿي بيٺا ۽ فيصلو قاضين آڏو پيش ٿيو، جنهن لاءِ ٺٽي جي 'مخدوم ضيا الدين'، 'مخدوم حاجي محمد هاشم'، 'شيخ عطا الله مفتي'، 'مخدوم عبدالخالق'، نوشهري جي 'مخدوم ابو العالي'، 'شيخ عنايت الله مفتي' ۽ 'شيخ محمد عارف مفتي'، نصرپور جي شيخ 'عزت الله مفتي گهاري' جي 'مخدوم عبدالرحيم'، ڪوٽڙيءَ جي 'مخدوم عاقل' ۽ ڪاهي راهوءَ جي مولوي محمد ڪامل يڪراءِ فتويٰ ڏني ته ٻالچند مڃي يا نه مڃي پر هو انهن اکرن چوڻ ڪري مسلمان ٿي پيو ۽ هن تي اسلام جا احڪام جاري ڪيا ويندا. انڪار جي صورت ۾ هن کي شرڪ ۾ شمار ڪيو ويندو، جنهن جي سزا قتل آهي. 1

1746ع جو هڪ ٻيو واقعو ملي ٿو جڏهن ٻن ماڻهن ٺٽي جي عالمن ۽ قاضين آڏو هڪ هندو عورت بابت اها شاهدي ڏني ته ان احمد نامي هڪ مسلمان سان ڳالهائيندي کيس 'بي ايمان' سڏيو، جنهن تي احمد کانئس پڇيو ته: ''ڇا تون ايمان رکين ٿي؟'' جواب ۾ مائيءَ سنڌيءَ ۾ چيو ''ها اسين ايمان رکون ٿا''. تنهن تي عالمن اها فتويٰ ڏني ته، ان هندو عورت اهو جملو چوڻ سان مسلمان ٿي پيئي ۽ حاڪمن تي لازم آهي ته انهن شاهدن جي شاهديءَ جي آڌار تي ان عورت مٿان اسلام جا احڪام جاري ڪيا وڃن.''بياضِ هاشمي'' ايترن ڪيترن مثالن ۽ فتوائن سان ڀريل آهي. 2 انگريز ڊاڪٽر جيمس برنس، ميرن جي دور واري سماج جو ذڪر

---

1. محمد ابراهيم جويو : 'شاهه سچل سامي': (6 ڇاپو) صفحه 60
2. محمد ابراهيم جويو :'شاهه سچل سامي' : (6 ڇاپو) صفحه 60

> "سنڌ تي نادري تسلط ختم ٿيڻ سان ميان
> نورمحمد ڪلهوڙي پنهنجي طاقت وڌائڻ لاءِ
> 1748ع ۾ بمبئيءَ مان انگريزن کان 29 توبون ۽
> ٻئي سال 10 وڏيون توبون گهرايون." 1

ميان نور محمد، پيهر سنڌ جو اتحاد ڏسي نه سگهيو. هن 1755ع ۾ هن فاني سنسار ۾ ڪوچ ڪيو. 1760ع ۾ ميان غلام شاه ڪلهوڙي جي هٿان سنڌ جو اتحاد ۽ آزادي پيهر قائم ٿي. جيتوڻيڪ هو به وڌيڪ وقت حيات رهي نه سگهيو. سنڌ جي ڪلهوڙا رياست، جانشينيءَ جي رساڪشيءَ ۾ ايترو ته اثر انداز ٿيندي رهي، جو حڪمران پيڙهي در پيڙهي هڪ ٻئي جي خون سان هٿ رڱيندا رهيا. تان جو 1803ع ۾ سنڌ ٽالپرن جي هٿ هيٺ آئي. افسوس! ڏيهي ٽالپر حاڪم به وڌيڪ وقت جٽاءُ ڪري نه سگهيا ۽ هو به اندروني نفاق جو شڪار ٿيندا رهيا. نتيجي طور سنڌ، 1843ع ۾ ست سمنڊ پار کان آيل هڪ ڌاري قوم جي غلام ٿي ويئي. شاه عبداللطيف ڀٽائي 1752ع ۾ سنڌ مان چولو مٽايو هو. هينئر سچل سرمست به ٽالپرن جي دور ۾ انگريزن جي اچڻ کان رڳو 14 سال اڳ 1829ع ۾ وفات ڪئي ۽ سنڌ جي ڌرتيءَ جو ٽيون سنت ۽ شاعر سامي به انگريزن جا صرف ست سال مس ڏسي سگهيو ۽ هو به 1850ع ۾ مالڪ سان هڪ ٿيو.

شاه سچل ۽ ساميءَ وارو سمورو دور سنڌ، سنڌي سماج جي تاريخ جو ڏاڍو بحراني دور رهي. جڏهن سنڌي سماج پنهنجي اجتماعي وجود جي بحالي ۽ بقاءَ لاءِ هٿ پير هڻي رهيو هو. پر افسوس جو اهو قومي اتحاد سنڌي سماج کي نصيب ٿي نه سگهيو جنهن جو وڏو سبب اقتدار لاءِ اندروني ڪشمڪش خانداني جهڳڙو ته هيو ئي، پر ان جو وڏو ڪارڻ مذهب پڻ هيو. جنه ڪري ان پوري دور ۾ سنڌ نه هڪ مضبوط ۽ ديرپا رياست بڻجي سگهيو ۽ ن ئي هڪ قوم جو روپ وٺي سگهي. ان پوري دور جي سماجياتي اڀياس ما اهو پڌريءَ پٽ واضح ٿئي ٿو ته سنڌ جي اڪثريت جي مذهب طرفان اقليتن سا

1. محمد ابراهيم جويو: "شاه سچل سامي" (6 ڇاپو) - صفح 58

جاگيرداري سماج جي پيڙه جو پٿر مذهبي ڪٽرپڻو رهيو آهي،
ر اسان جي هنن ٽنهي شاعرن انهيءَ مذهبي ڪٽرپڻي جي خلاف وڏو
جهاد ڪيو آهي. ساميءَ انهيءَ کي نهايت ئي واضح لفظن ۾ نندينديءَ
سان دشمن ڪردار کي وائکو ڪيو آهي:

سهسين پڙهي سبق، حافظ ڄاڻن پاڻ کي
سمجهن ڪين سلوڪ جو، اشارو احمق،
ورلو ڪو واقف ٿيو، ويڙهي سڀ ورق،
ڏٺا جنهن طبق، چوڏهن پنهنجي چت ۾!

جيتوڻيڪ سامي پاڻ پونجي واد جاتيءَ سان تعلق رکندڙ هو ۽ اُن
جو خاندان توڙي هو پاڻ به ڪپڙي جو وڏو واپار ڪندڙ هو. اُن جي
ڪراٺي جون سنڌ ۾ پنجاب جي مختلف هنڌن تي واپاري ڪوٺيون هيون،
جن مان سنڌن هڪ ڪوٺي امرتسر ۾ به هئي، جيڪا ڳالهه واضح ٿي
ڪري ته سنڌ جا هندو پونجي واد هئا ۽ سنڌن جمع ڪندڙ طبقي سان پڻ
واسطو هو. اهڙي طرح سامي، بنيادي طور ۽ تاريخي لحاظ کان ناٿيوار
وتن سان واسطيدار هستي هوندي به انساني برابريءَ لاءِ عمل پيرا رهيو آهي.
ڪئين ته اسان جي سماجي نظام جي حڪمراني واڳ مسلمان جاگيردارن
جي هٿ ۾ رهي آهي، جن پنهنجي طبقائي مفادن جي بچاءَ لاءِ اهو
ضروري سمجهيو ته مذهب جي آڙ وٺي، تاريخي عمل جي ترقي پسند ۽
متحرڪ رخ جي نفي ڪئي وڃي؛ جنهن ۾ هوُ اڄ سوڌو ڪامياب ويا
آهن، پر هو اها ساڳي نا انصافي، انهن ساڳئي مذهب واري بنياد تي شاه ۽
سچل سان نه ڪري سگهيا آهن. جيتوڻيڪ پنهنجي طبقاتي مفادن جي
بچاءَ لاءِ وري به مذهب کي ئي استعمال ڪيو ويو آهي، جنهن مطابق انهن
جي مذهبي پيشوائن ۽ پيري مريديءَ واري روپ ۾ پيش ڪيو ويو آهي.
اهڙي طرح سنڌن ترقي پسند، جمهوريت پسند ۽ سيڪيولر رخ کي دفن
ڪرڻ جي ناڪام ڪوشش ڪئي وئي آهي، ساميءَ جي شاعريءَ جي
ترقي پسند مافيه کي هندو مذهب جو بنياد ٻڌائي ان جي اهميت کان انڪار
ڪيو ويو آهي. تاريخ ۾ رجعت پرست طبقن پنهنجي طبقائي مفادن جو

ڪندي لکي ٿو:

”هو فطرتا نيڪ، بامروت ۽ خوش خلق هئا، پر مشرڪن جي باري ۾ سختيءَ کان ڪم وٺندا هئا. جيڪڏهن ڪنهن بدنصيب هندوءَ کان ڪا معمولي خطا ٿيندي هئي ته اُن کي جهلي، ڪلمو پڙهائي، طهرائي ڇڏيندا هئا“...1

ساميءَ جي دور حيات ۾ تاريخي لحاظ کان ان وقت جو سماج پنهنجي فطري عمر پوري ڪري چڪو هو. ائين ڪٿي چئجي ته ناٺو جمع ڪندڙ قوت، واپاري طبقو پيدا ٿي چڪو هو. جنهن جي فڪري طور نمائندگي ان دور جي ادب ۾ ملي ٿي. هن دور جا ٽيئي وڏا شاعر: شاه، سچل ۽ سامي جاگيردارن ۽ نظام جي براين کي ننديندا رهيا آهن. انهن ڪڏهن به جاگيردارن، ڦورُن توڙي رجعت پرست اخلاقي ۽ سماجي قدرن جي حمايت نه ڪئي آهي. هنن ڪليو ڪلايو جاگيرداري سماج جي انسان دشمن روايتن جي وڏي بهادريءَ سان مزاحمت ڪئي ۽ ان جي جاءِ تي سيڪيوُلرواد، جمهوريت پسند، قوم پرست ۽ ترقي پسند قدرن جي حمايت ڪئي آهي.2

سماج صرف جسماني جيئڻ ناهي. سماج جو من، ذهن ۽ سياءُ به ٿيندو آهي، جنهن ۾ سندس ويچار ۽ وشواس، وهنوار ۽ سنسڪار، اُصول ۽ آدرش اچي وڃن ٿا. ساڳيءَ طرح نيڪي بدي، سچ، ڪوڙ، گيان، ڌيان ۽ آتما، پرماتما جا عقيدا ۽ عمل به سماج جي مخصوص اوسر، اُنتي يا گروات ڏيکارين ٿا. سماج ۾ اهڙو ڪجهه آهي جو نه هئڻ گهرجي يا اهڙو ڪجهه ناهي جو هئڻ گهرجي :

ويد پران قران ڪو، سيني ۾ هڪ سوُت،
سمجهي ڏس ’سامي‘ چئي، لائي من مضبوط،
جئن آڪاس گهٽن ۾، تئين سڀ ۾ ساڪي پوُت،
ڪو آتم رت اوڌوُت، سمجهي هن سخن کي.

1. محمد ابراهيم جويو :’شاه سچل سامي‘ : (6 ڇاپو) صفحو 61
2. محمد ابراهيم جويو :’شاه سچل سامي‘ : (6 ڇاپو) صفحو 61

زميندارن، اميرن ۽ حاڪمن ۾ شڪار جو شوق گهڻو هوندو هو. بلوچي ۽
کوسا سردار پڻ ان ڳالهہ ۾ خاص چاهہ وٺندا هئا. حاڪم جڏهن شڪار تي
ڪرندا هئا تہ اوسي پاسي جا هندو ۽ مسلمان رهواسي ٽولين ۾ دهل
وڄائي، جانورن کي ٻاهر ڪيندا هئا. اُنهن جي هٿن ۾ لٺيون هونديون
هيون. ڪتن جا ڪتڪ ساڻن گڏ هوندا هئا. پوءِ تہ ڊنل جانور سامهون
ڀڄڻ جي ڪوشش ڪندو هو ۽ اُتان وري حاڪم پنهنجي ساٿين سان ڪين
بندوق ۽ ترار سان ماريندو هو. اُهو شڪار بعضي ڪي ڏينهن هلندو هو.
جيڪي هندو چاهي مسلمان اُن ۾ ڀرو وٺندا هئا، اُنهن کي ڏنڊو ڏاڙي
وسارڻو پوندو هيو ۽ اُن ڪم لاءِ اُجورو بہ نہ ملندو هيو.

حاڪم، شڪار کي تمام گهڻي اهميت ڏيندا هئا. اُنهن وٽ ڪو
پرڏيهي ايلچي يا مهمان اچي سهڙندو هيو تہ ڪين شڪار جي نينڊ ڏيندا هئا.
هندو ۽ مسلمانن جي پوشاڪ ساڳي هوندي هئي. سرڪاري نوڪريءَ ۾ تہ
ڀيئي پٽڪو پهريندا هئا ۽ ڏاڙهي رکائيندا هئا. پيڙي (بٽڻ) وارو ڊگهو پهرياڻ
۽ شلوار، زريءَ جي ٽوپي، رنگبرنگي يا ڊگهو ميراٽو ٽوپ عام پوشاڪ
هوندي هئي. هندو دوڪاندار ڌوتي، انگرکو ۽ بوڇڻ بہ پهريندا هئا.

سڀ سنڌي ٻولي ڳالهائيندا هئا. سرڪاري لکپڙهہ پارسيءَ ۾ ڪئي
ويندي هئي. هندو سنڌي ٻولي، خدابادي لپيءَ ۾ لکندا هئا. بلوچ پنهنجي
مخصوص اُپڀاشا ۾ ڳالهائيندا هئا، جيڪا لڳ ڀڳ افغانن جي 'پشتو' ٻوليءَ
جي وڌيڪ ويجهو آهي.

سنڌ ۾ ٻانهپ جو ڪي قدر رواج هو. اُن لاءِ زنزيبار جا
ڍاڪو، ننڍي ٿيءَ ۾ آندا ويندا هئا ۽ اميرن ۽ زميندارن ۾ وڪرو ڪيا
ويندا هئا. سنڌ ۾ توڙي بين مشرقي صوبن ۾ اُنهن ٻانهن سان ڪا بہ سختي
ڪانہ ڪئي ويندي هئي. اهي گهر جا ڀاتي ڪري ليکيا ويندا هئا ۽ ان
ڪٽنب سان ايڏو نينهن ٿي ويندو هون جو هوُ پنهنجي آزادگيءَ کان ٻانهپ
جي وڌيڪ پسند ڪندا هئا. ميرن کي اُنهن غلامن ۾ پنهنجي گهر جي
ڀاتين کان بہ وڌيڪ وشواس هو. انهن مانِ ڪي آفريڪا مان آيل هئا، جن
کي 'شيدي' ڪري سڏيندا هئا.

ٻاجهائُ اهڙي طرح ئي پئي ڪيو آهي.
ساميءَ جي لفظن ۾ ته :

پرجهي پرمارٿ، سنتن ارٿ سڌو ڪيو،
ميل وڃائي من جو، ’سامي‘ ٿيا سمرٿ،
ليپ نه لڳي تن کي، توڙي ڪٽن اڪٿ،
پئي کي ڏئي هٿ، پار لنگهائن پاڻ کي!

ساميءَ جي دور ۾ سياسي حالتن سان گڏ اسان جڏهن اُن وقت جي سماجي حالتن ڏانهن نظر ڦيرايون ٿا ته سنڌ جا رهاڪو ٻن مکيه مذهبن ۾ ورهايل نظر اچن ٿا: هندو ۽ مسلمان. هندن ۾ مکيه ٻه جاتيون هيون: لهاڻا، ڀاٽيا ۽ ڪجهه براهمڻ هئا. اُن جي نسبت ۾ مسلمانن ۾ گهڻيئي جاتيون هيون: جت، کوسا، دائود پوٽا، سما، سومرا، بلوچي، پير، سيد، مهاڻا ۽ افغان وغيره.

هندو گهڻي ڀاڱي واپاري هوندا هئا. دوڪانداري ۽ صرافي سندن مکيه ڌنڌو هو. هو سنڌ جي ڪنڊ ڪڙڇ ۾ پکڙيل هئا. شڪارپور ۾ سندن صرافي مشهور هئي. هو پنهنجي ڪم ۾ ديانتداريءَ کان ايترو ته مشهور هئا. جو سندن هُنڊي، نقد ناڻي مثل هئي. حاڪم سندن عزت ڪندا هئا ۽ وقت تي ڪانئن اوڌر ڪٽندا هئا. صرافيءَ جي ڌنڌي ڪري ڪين ڪجهه وقت ٻاهر رهڻو پوندو هو هندو پنهنجي سچائيءَ ڪري حاڪمن وٽ روينيو عملدار هئا ۽ پنهنجي شاهوڪاري حاڪمن جي اکين تي نه پوي. ان ڪري هو ڪانئن لڪائيندا هئا. اُن ڪانسواءِ هوُ دلاليءَ جو ڪم پڻ ڪندا هئا. ان وقت دلال ٻن طرفن جي وچ ۾ ويهي ڪپڙي يا ٻوڇڻ جو ٽڪر وجهي اندران آڱرين کي زور ڏيئي رقم ٻڌائيندا هئا. ڌنڌو ماٺ ۾ ٿيندو هو.

مسلمان گهڻو ڪري زميندار، هاري ۽ ڪمي ڪاسبي هئا. بلوچ خاص ڪري وڙهڻ جي فن ۾ پڙ ۽ بهادر هئا. کوسا، ماڻيٽا ڳوٺاڻا هئا. پر پوءِ ڪي اوپر سنڌ جي طرف ڪاڇ ڏي ويا. جتي چوپايو مال پالڻ لڳا. سيد، اوچ گهراڻو هو. جن کي پوري سنڌ ۾ انتهائي عزت ڏني ويندي هئي. مهاڻن جو گذران نديءَ جي ٻيڙين تي هوندو هو. مسلمانن ۾ خاص ڪري

ڪلهوڙن جي راڄ ۾ مسلمانن سان به گهڻ جنيون نه ٿينديون
يون! هاري ناري ۽ ڪمي ڪاسبي ته هئا ئي مسلمان! مذهبيت جي نالي
هندن سان ته هاڃا ٿيندا هئا. پر ملا مولوي حاڪمن جي هٿ رسائيءَ سان
ڪ طرف مسلمانن کي لٽيندا ڦريندا هئا ته ٻئي طرف حاڪم پڻ کين
ڪيو ۽ ننگو رکندا هئا ۽ بيگر ۾ وهائيندا هئا بلڪ سندن عزتن ۾ به هٿ
رجهندا هئا! ڪلهوڙن جي ڏينهن ۾ جيڪو بيگاري واه نهيو، جنهن سان
سند جي زمين جو ڪجھ حصو آبپاش ٿيو، سو انهن غريب مسڪين سنڌي
سلمان هارين بيگر ۾ وجي يعني مفت مزوري ڪري ٺاهيو! زمينون آباد
يون ته جاگيردارن ۽ زميندارن جو پلو ٿيو. هاري ناري اهي ئي سڪنا ۽ بکيا
ڪيا رهيا. انهن ئي ڪلهوڙن نالائق مغل بادشاه فرخ سير کي خوش ڪرڻ
ءِ شاه عنايت صوفيءَ جهڙي اعليٰ درويش جو قتل ڪرايو! ڏن جي
صولي ڪرڻ لاءِ جڏهن ڏاريا لشڪر سنڌ ۾ ڪاهي پوندا هئا ته گهڻو
تلام به مسلمانن جو ئي ڪري ويندا هئا.

شاه، سچل ۽ سامي پنهنجي سماج لاءِ انتهائي حساس طبع ۽ اُن
جي بهتريءَ لاءِ ڪوشان هئا. هنن کي پنهنجي پسگردائيءَ ۾ رهندڙ هر
سان جي ڏک ۽ سندن اُمنگن جي خبر هئي. هنن هڪ آزاد ۽ باعزت سنڌي
ماج جو تصور ڏنو. جنهن ۾ نفاق ۽ ٻيائي کي ڪابه جاءِ نه هئي. اهڙي
ماج کي دوئيءَ بدران وحدت جي ضرورت هئي. جنهن ۾ اجتمائي وجود
باهمي تعاون جو شعور پيدا ڪرڻو هو. جنهن ۾ فرد ۽ گروه جي مفاد
ي جماعت جي مفاد تي قربان ٿيڻ سگهڻو هو، ته جئين گهٽي ۾ گهٽا مفاد ۽
ٽي ۾ گهٽيون خود پسنديون هڪ بهتر سماج ۾ سمائجي وڃن. ان جي
هرين ۾ فرائض جو احساس جاڳائڻو هو، جنهن کي وطن دوست يا قوم لاءِ
رباني‌ءَ جو جذبو چئبو آهي. سنڌي سماج کي تاريخ ۾ پنهنجي لاءِ هڪ
علي مقصد جي حاصلات جو فرض نڀائڻو هو. اندروني امن ۽ اتحاد لاءِ
نون ۽ انصاف جي بالادستي قائم رکڻي هئي ۽ مختلف نظرين ۽ خيالن کي
ڪرجڻ کان روڪڻ لاءِ هڪ ٻئي کي سهپ ۽ رواداريءَ جي فضا

سنڌ جيءَ رهاڪن جي خوش خلقي ۽ مهمان نوازي مشهور هئي. انهن ۾ ڀنگ ۽ گانجي جو رواج هو. تماڪ جو واهپو هو. بزرگ پيڙهيءَ وارا هر گهر ۾ حقو ڇڪيندا هئا، جنهن جو نڙُ اٽڪل ٻارهان فوٽ لنبو هوندو هو. بلوچي ته اُن ڪم لاءِ خورزين کڻندا هئا. جنهن ۾ حقي ڇڪڻ جون شيون به کڻندا هئا.

ساميءَ واري دور ۾ هِندن جي ڏاڍي هيٺي حالت هئي. هندن کي ذمي سڏيو ويندو هو، يعني سندن جان و مال ۽ ڌرم جو ذمو حاڪمن جي حوالي هوندو هو. هو پنهنجي حفاظت جو عيوضو حاڪم وٽ ڀريندا هئا. هندو گهٽي ڀاڳي ڌنڌي، واپار ۽ پيسي ڪمائڻ ۾ پورا هئا، جو پيسو ئي سندن سلامتيءَ جو هٿيڪو ۽ خاطر خواه ضامن هو. سنڌي هندن ۾ پيسي جو اهو اٽميو موه شايد سلامتيءَ جي ان خطري ڪان ئي آيو ٿو ڏسجي! سامي هندن جي هٿرادو ڏارمڪتا ۽ انهن جي پاکنڊ بابت چوي ٿو :

پوٿر پلاليي، ڪوڙهن گهمن ڪيترا،
ڳالهيون ڪن زبان سان خلوت جون خالي،
جاڳي ڏسن ڪينڪي، خاوند خيالي،
لنو لنو منجهه لاليي، سامي تنهن سروپ جي.

اهڙا پاکنڊي شخص پٿر جي ته پوڄا ڪن ٿا، پر انسان ۾ ايشور نه ٿا پسن:

پٿر پوڄا ڪن، ديو نه ڏسن ديه ۾،
پنڊت ڇاٽي پاڻ کي، ڪرمن منجه ٻجهن،
ساڪان سنتن جون ٻڌي، مرم نه رکن من،
سي ڪيئن رنگ رچن، سامي، سپرين جي.

انهن ڪوُڙن، مت جي موُڙهن ۽ لوڀي ماڻهن لاءِ سامي چوي ٿو:

ڪلجگ جا ڪوڙا، مير متهدي .چوڌري،
راتيان ڏينهان لوڀ جا، گهر هنڊن ٻوڙا،
ويساهي ويساه سان، ٻوهن وسوُڙا
’سامي‘ مت موڙها، مرڻ نه ڄاڻن من ۾.

تي پهچن ٿا. پر ان جي خلاف مڪمل شانت واري ماحول ۾ تخليقي ذهن
ڪي ذاتي زندگيءَ جا مفاد ۽ سک ڪوريئڙي جي ڄار وانگر ويڙهي نستو
ڪري ڇڏين ٿا ۽ اُنهن جي عظمت ڪسجي وڃي ٿي. اُن صورت ۾ پوءِ
جي فيض لياقت وارا ماڻهو وڏي اڳيان اچن ٿا ۽ اُنهن لاءِ فن، فڪر ۽ ادب
رڳو هڪ سوداگري ٿي پون ٿا. ڇو ته هو هوندا ئي سوداگر آهن. اهڙا ماڻهو
پنهنجي لياقت مان وڏا فائدا وٺن ٿا، ۽ اُن لاءِ هنن کي ڪو به ڏک يا
تڪليف سهڻي ڪانه ٿي پوي. ڪنهن بحراني صورتحال ۾ اهڙا هلڪا ۽
ننڍا ماڻهو بهرحال ڪک پن ٿي ويندا آهن. بُحرانن ۾ يگانا ذات ڏٺي ۽
عظيم شخص ئي مثل زندگيءَ ۾ جان وجهندڙ تحريڪن جا مرڪز،
متحرڪ ۽ واضح نشان يا اظهار ٿي اُڀرندا آهن. اُنهن جي وجود سان ئي
تاريخ جي دورن کي مان ۽ مٽيا ملندي آهي ۽ اُهو ئي مان ۽ مٽيا پوءِ
ماضيءَ جو ڳرو قرض بڻجي آئنيده نسلن ڏانهن منتقل ٿئي ٿي. ماضيءَ جو
هڪ سدا جاري رهندڙ سلسلو، هڪ سدا وهندڙ رستو، جنهن جي ياداشت
ئي ئي تاريخ ٿو چئجي. اُنهي رستي سان ئي انساني ذهن کي پنهنجي
اهميت جي شعور جو احساس ٿئي ٿو. انهيءَ رستي انسان پنهنجي عظمت
۽ جوهر کان واقف ٿئي ٿو انسان، تهذيب جي رستي سان وڌندڙ انسان،
سيني شين جو ازلي مرڪز، ڏک سهندڙ، اڳتي نگاه رکندڙ، جاکوڙ
ڪندڙ، پورهيو ڪندڙ. اڄ به هوُ ائين آهي. ڪالهه به ائين هو ۽ سدائين
هوُ ائين ئي رهندو.اها حقيقت اسان کي هميشه ياد رکڻ گهرجي. ٻيءَ حالت
۾ اسان کان پنهنجي اعلي روحاني ورثي جي اهميت جو پورو قدر ٿي
ئي نه سگهندو.

انهن سيني نقطن کي ڏيان ۾ رکي ساميءَ جي دور ۾ نظر
ڦيرائينداسين ته ڏسبو ته سياسي، معاشي ۽ سماجي ميدان ۾ عام ماڻهن سان
ٺنسي جڻ هئي. هو اوچ نيچ، ذات پات، ڇوت ڇات، مذهب، نسل ۽
ڪٽنب قبيلي جي پيد ياو ۾ ڦاٿل هئا. هو جهونين رسمن رواجن جي
گهيري ۾ گهٽجي رهيا هئا. ڌرم جو ايترو ته زور هو جو حاڪمن کي خود

اُڀارڻي هئي. سنڌي سماج ۾ هڪ نئين انسان جي تعمير ٿيڻي هئي. اهڙ
سماج، جنهن ۾ هڪ ٻئي لاءِ محبت، مروت، رواداري، صبر، حوصلو
همت، ايثار ۽ قربانيءَ جو جذبو هجي. جنهن ۾ پر اُپڪار اَمن پسند سڀ
جو خير گهرندڙ شهرواسي آباد هجن. جيڪي محب وطن، فرض شناس
ڪشاده دل ۽ باعزت سماج جا باشنده هجن.

تاريخ، سنڌي ماڻهن کي شاه جي زندگيءَ ۾ ئي ثابت ڪري
ڏيکاريو ته ڪئين جهوڪ جي صوفي مجاهدن ۽ حڪمران ڪلهوڙ
فقيرن جي مذهبي نفاق، سنڌ جي آزاديءَ ۽ قومي بحاليءَ کي ويهه سا
پوئتي ڪري ڇڏيو. سچل ۽ ساميءَ جي دورِ حيات ۾ ئي سنڌ جي
ماڻهن ڏٺو ته ڪيئن مذهبي ڪٽرپڻي منجهن نائون مل پيدا ڪيو ۽ سنڌ
سوءَ سالن جي غلاميءَ لاءِ راه هموار ٿي.

مذهبي ماحول :

جڏهن ڪنهن سماج ۾ مذهب ۽ رياست پنهنجي ٻي اثري ۽ تنگ
نظريءَ جي حالت تي وَڃي رسندا آهن، تڏهن اُهو سماج، بحران (crisis)
وڃي ويندو آهي. عقل ۽ اُمنگ متحرڪ آهن ۽ اَڳتي وڌڻ چاهين ٿا. عق
۽ اُمنگ جي آڏو ڪي به بند ٻڌي نٿا سگهجن. پراڻي کي ڊاهڻ جو ايتر
نه، پر اُن کان وڌيڪ نئين کي اَڏڻ جو جوش، عظيم نتيجن کي جن
ڏيندو آهي. نئين ۽ اعلي حسن جو اهو لطيف ۽ تيز احساس، ۽ اُن لاثان
حسن سان وصال جو اهو سچو جوش قومن، ملڪن ۽ سماجن جي بحران
دورن ۾ ئي پيدا ٿيندا آهن. ڇو ته بحران حالتن جي ڪايا پلٽ لاءِ فطر
جا وسيلا هوندا آهن. بحرانن ۾ ئي قومن جي قسمت جا بنيادي سوال اُٿ
آهن ۽ اُنهن جي حل ٿيڻ جي زمين هموار ٿيندي آهي. بحرانن ۾ ڪيترائ
بيجان ۽ فضول ادارا ختم ٿي وڃن ٿا. جيڪي تاريخ يا روايت سبب سم
جي وجود سان چُهٽيا پيا هوندا آهن.

وڏن ۽ دکدائڪ تجربن ۾ ذهن پختا ٿين ٿا ۽ اُنهن کي نئون مع
ملي ٿو. هو ترتيءَ تي زندگيءَ بابت وڌيڪ آزاد ۽ پروسي جوڳي فيصل

پت واقف هئا. سچل لاءِ شاه سائينءَ چيو هو تہ، ''اسان جي رڌل ڪني جو ڍڪڻ هيءُ لاهيندو''. مطلب تہ هيءُ اسان جي اندر جي ڳالهہ کي وڏيڪ آشڪار ۽ دل جي پيغام کي عام ڪندو. شاه صاحب پنهنجي اُن سنيهي ۽ شعريہ تخليق ڏانهن اشارو ڪندي چيو آهي:

جي تو بيت ڀانئيا، سي آيتون آهين

نيو من لائين پريان سندي پار ڏي

ساميءَ بہ پنهنجي سلوڪن لاءِ ڪلي طرح چئي ڏنو:

''ويدن جي واٽي، آءٌ سنڌيءَ منجهہ سٽايان''

هڪ پاسي شاه ۽ سچل هئا، جن قران جي تفسير ۽ تعبير سنڌي ٻوليءَ ۾ هندو توڙي مسلمان، پوري سماج کي سيکارڻ ۽ سمجهائڻ ٿي چاهي، تہ ٻئي پاسي سامي هو جنهن ويدن جو ارٿ ۽ سمجهاڻي بہ ساڳئي سماج يعني هندو ۽ مسلمان ٻنهي کي ڏيڻ ٿي چاهيو. شاه، سچل ۽ سامي سنڌي سماج کي ڪٽر ملا مولوين ۽ پنڊتن جي تفرقي ۽ فساد واري روحاني گهٽ کان بچائڻ ٿي چاهيو. هنن پوري سنڌي سماج ۾ امن ۽ اتحاد، سک ۽ ضمير جي آزاديءَ جي دنيا آباد ڪرڻ چاهي. هو اُن لاءِ سدائين لُڇندا ۽ لوچيندا رهيا ۽ ائين هو پنهنجي وقت سان پوري وس آهر پنهنجو بهترين ناتو نڀائي، انساني تهذيب جو پيار ۽ محبت وارو بهترين اُصول ٻڌائي نہ رڳو سنڌي سماج پر پوري ٻني نوع انسان جي تاريخ ۾ عظيم ۽ امر انسان بڻجي ويا.

شاه پنهنجي شعر ۾ سنڌي لوڪ ڪهاڻين کي امرتا بخشي، جڏهن تہ ساميءَ وري ڪنهن بہ ڪهاڻيءَ جو بيان نہ ڪندي صرف روحاني اشارا ڏنا آهن. شاه، سسئي پنهونءَ جي ڪهاڻي ٻڌائيندي اُن جي نقط عروج تي پهچي پنهنجو اصل مقصد يا روحاني راز ٻڌائيندي 'سسئي پنهون' جي ڪهاڻيءَ دوران چئي ڏني ٿو:

پيهي جان پاڻ ۾، ڪيم روح رهاڻ،

نڪو ڏنگر ڏيهہ ۾، نڪا ڪيچين ڪاڻ،

پنهون ٿيس پاڻ، سسئي تان سور هئا.

اُنهن جي اوٽ ونئي ٿي پيئي. پنڊتن ۽ مولوين جو اثر نہ رڳو حڪومت
تي هو پر زندگيءَ جي اڪثر هر ميدان، تعليم، ادب، قاعده قانون ۽ انصاف
وغيره تي بہ هنن جو اثر ڇانيل هو. نتيجي طور ان زماني ۾ جيڪي بہ
اعتراض يا تقاضائون ڪيون ويندڀون هيون تن کي بہ مجبور ٿي مذهبي
رنگ ۾ پيش ڪرڻو پوندو هو. دنيا جي اتهاس جو اڀياس ڪندي معلوم
ٿئي ٿو تہ وچولي زماني ۾ نہ رڳو هندستان ۾ پر ٻين ملڪن ۾ بہ
حڪومت، مذهب يا جاگيردارين خلاف جيڪا وڏي ۾ وڏي هلچل هلي، سا
هئي رهسيوادين جي هلچل. رهسيواد، مختصر ۾ جيو آتما ۽ پرماتما جي
پريم کي ڇئاجي ٿو.

هندوستان ۾ هن هلچل جا باني، صوفي ۽ سنت ڪوي هئا. انهن
جو ڪلام ٻاهرين طرح تہ ٽرم رنگ ۾ رڱيل ٿي ڏسڻ ۾ آيو پر باريڪ
بيني سان ڏسڻ سان ان ۾ عام جنتا جي دک درد ۽ تنگدل مذهبي حاڪمن ۽
مٿئين طبقي جي ڏاڍائيءَ جي تصوير چٽيل نظر ايندي. هو پاکنڊ ۽ مذي
خارج رسمن ۽ ٽرمي ڏيکاءَ تي ڪڙي ٽيڪا ٽپڻي ڪندي، هڪ ايشور
جي ڀڳتيءَ جي سکيا ڏين ٿا. ايشور، جو خلق ۾ وسي ٿو. هو گهڻن اوتارن
جي پيٽ ۾ وحدانيت، يعني هڪ ايشور جو تصور پيش ڪن ٿا. انهن
جي ٻولي سنسڪرت بدران هندي يا جدا جدا پرانتن جون ٻوليون آهن.

همعصر شاعر :

شاه، سچل ۽ سامي سنڌ جي تاريخ ۾ هڪڙي ئي دور جا بلڪ
ذري گهٽ سهيوگي شاعر هئا. سچل ۽ سامي تہ ذري گهٽ هم عمر بہ هئا
سچل جو جنم 1739ع ۾ ۽ ساميءَ جو جنم 1743ع ۾ ٿيو. سچل تقريبا
هڪ سؤ ورهين جي عمر ماڻي 1829ع ۾ ساميءَ هڪ سوءَ ويهہ ورهين
جي عمر ۾ 1850ع ۾ هيءُ جهان ڇڏيو. درازا ۽ شڪارپور هڪ ٻئي کان
بہ ڏينهن پيادل پنڌ تي مس هئا. ان دور جو جانزو وٺڻ مان معلوم ٿئي ٿو
تہ هو تقريبا هڪ سو ورهيہ گڏ حيات رهيا. جيڪو عرصو ڪا معمولي
مدت ناهي ۽ هيءَ تہ ڄاڻو شاخص هئا جي هڪ ٻئي جي شاخصيت کان ڀلي

.3	دلپت	1769ع - 1841ع
.4	قادربخش (بيدل)	1814ع - 1872ع
.5	خليفو گل محمد 'گل'	1815ع - 1879ع
.6	حمل فقير لغاري	1815ع - 1879ع
.7	پيرعلي گوهر شاه 'اصغر'	1816ع - 1831ع
.8	مير حسن علي خان	1824ع - 1863ع
.9	آسورام 'آسو' هالائي	1824ع - 1897ع

1- روحل

سنڌ جي مشهور معروف صوفي 'روحل' فقير جي ولادت 1734ع ر امرڪوٽ، ٿرپارڪر ضلعي ۾ ٿي. جتان پوءِ لڏي اچي خيرپور رياست جي ڪنڊڙي شهر ۾ مقيم ٿيو.1

روحل کي پنهنجي مادري زبان سنڌيءَ کانسواءِ عربي ۽ ارسيءَ جو خاصو علم هو جڏهن ته هن جو ڪيترو ئي ڪلام سنڌيءَ کانسواءِ هندي ۽ سرائڪي ۾ پڻ چيل آهي، جن ٻولين ۾ هُن ڪيترو ئي ڪلام پڻ چيو آهي. تاريخ جي ورقداني ڪندي هيل ائين جيتوڻيڪ روحل جي ڪلام جي عام خصوصت اها آهي ته هو بارتيه سنت ڪاويه کان بيحد متاثر نظر اچي ٿو. جنهن جو پرلاءُ سندس ڪلام ۾ نمايان آهي. انهن سيني ٻولين ۾ مذڪوره شاعر جو يغام مجوعي طور اهو آهي ته انسان، ترشنائن ۽ وير ڀاو تي قابو پائي ذرم، جاتي، نسل ۽ فرقي جي ڀيد ڀاو کان مٿي اچي هڪ ٻئي لاءِ يار ۽ محبت ڏاري، جنهن جي انساني سماج کي بيحد ضرورت آهي. ن جو هڪ بيت، جو سنڌ ۾ بيحد مقبول پيل آهي، جنهن جون ناعران خوبيون ڪيس شاه، سچل ۽ ساميءَ جي قطار ۾ شمار ڪرڻ جي قابل بڻائن ٿيون، ان ۾ به 'بين الاقوامي اخوت' (انتر راشٽريه يار) سمايل آهي:

. خان بهادر صديق ميمڻ: 'سنڌ جي ادبي تاريخ' (پاڱو پهريون): صفحو 243

مومل راڻو جي لوڪ ڪهاڻيءَ ۾ سڪ، سوز ۽ درد جو اظهار ڪندي عاشق جڏهن پاڻ وڃائي محبوب جي وجود ۾ گم ٿئي ٿو تڏهن ئي چوي ٿو:

"ڪيڏانهن ڪاميان ڪرهو، چوڏس چٽاڻو؛
منجهين ڪاڪ ڪڪوري، منجهين لڌاڻو؛
راڻو ئي راڻو، ريءَ راڻي ٻيو ناه ڪي."

ڪيترن باغي شاعرن وانگر شاه، مذهب جي ظاهري پيروي ڪرڻ کان نابري نٿو ڪري، پر هوُ شريعت جي بجا آوري ڪندي به رب ڪي پائڻ جي ٻي ڪا واٽ ڏيکاري ٿو:

روزا نمازون ايءُ پڻ چڱو ڪم
پر او ڪو ٻيو فهم، جنهن سان پسجي پرينءَ ڪي.

سچل ته وري ترم ۽ مذهب جي ديوار کي انسانيت کي ورهائڻ لاءِ هڪ وڏي ديوار ٿو سمجهي تڏهن ئي ته هوُ ملا مولوين جي ظاهر پيروي نه ڪندي ڪٽرپڻئي ٿيڻ کان انڪار ڪري ٿو:

"ڪلمي مونکي ڪين ڪيو، مورئون مسلمان،
نڪي احمد موڪليو، عرب کان ايمان،
سچوُ تون سلطان، پر آدمين ليکي آدمي."
(سچل)

سچل جو سڄو زور پنهنجي ذات سڃاڻڻ ۽ عشق تي آهي، هو عشق جي ميدان ۾ کليو کلايو نغاري تي ڏونڪو هڻي چوي ٿو :

"ٻانهو ٻانءِ م پاڻ، تون ئي مالڪ ملڪ جو،
الله الله ڇو چوين، پاڻ ئي الله ڄاڻ."

ساميءَ جي دورِ حيات ۾ شاه ۽ سچل کانسواءِ سنڌ ۾ ٻيا ڪيترائي شاعر هئا جن مان مکيه هئا:

1. روحل 1734ع - 1804ع
2. سيد ثابت علي شاه 1740ع - 1810ع

ني ڪلهوڙا راڄ ختم ٿيو ۽ ٽالپرن کي سوڀ حاصل ٿي ته وقت جي
فتار سان هلندي سيد ثابت علي شاه به ڪلهوڙن سان پنهنجي وفاداري
ختم ڪندي مير فتح علي خان ٽالپر جي فتح جي سوڀ ۾ ظفرنامو
رثيو لکيو، ان طرح ٽالپرن جي سوڀ تي هن ڪجهه ٻيا به مرثيه لکيا
جئين ته 'فتح نامو'، 'زيارت نامو'، 'جعفر نامو' ۽ 'چٽگ' شعرن جا مجموعا.

سيد ثابت علي شاه سنڌي ٻوليءَ سان گڏوگڏ فارسيءَ جو به ڄاڻو
و. اهوئي سبب آهي ته سندس ڪلام فارسيءَ ۾ پڻ چيل آهي هن جا
ڪجهه مرثيه ڪر بلا جي المناڪ وارداتن تي مبني آهن. هوُ پهريون
سنڌي شاعر آهي، جنهن علم عروض جي آڌار تي مرثيه چيا آهن:

ڪربلا جي قتل جي، ڪر ڪا خبر اي آسمان!
ڪئن ڏئي نيزن چڙهيا، شاهن جا سر اي آسمان!
هي خدا جا قطب تارا، عرش ڪرسي جا جڙاءَ،
هي رسول الله جا، شمس قهر اي آسمان.

هيءُ شاعر 70 ورهين جي عمر ۾ 1810ع ڌاري فاني جهان کي
وداع ڪري حق سان هڪ ٿي ويو.

- دلپت :

دلپتراءِ، سنڌ جو مشهور صوفي درويش ٿي گذريو آهي، جنهن
جو جنم 1769ع ڌاري سيوهڻ ۾ ٿيو 1. ان وقت جي رسم موجب کيس
ندي ئي مائٽن مڱائي ڇڏيو. ست ورهيه مڱيل رهڻ ڪانپوءِ سندس شادي
ڪئي ويئي. ان کي هڪ نياڻي ۽ کيس چار پٽن جو اولاد ٿيو. هوُ سنڌي،
ندي، سرائڪي ۽ فارسي؛ چئن ٻولين ۾ ماهر هو. ان دور ۾ فارسي دان
ضرات جي بيحد عزت ڪئي ويندي هئي ۽ سرڪاري نوڪريون به
هن کي ئي ملنديون هيون. ان سبب دلپتراءِ به سرڪاري نوڪريءَ ۾
خل ٿيو. هن کي ساڌن سنتن جو سنگ بيحد وڻندو هو. هڪ ڀيري گشت
ڪندي معلوم ٿيس ته ٻوبڪ جي ڳوٺ ۾ سنت پائي آسرداس آيل آهي،

1- پيرومل مهرچند آڏواڻي: 'سنڌ ۽ سنڌي': پيج 136

ڪفر ۽ اسلام ۾، ٿا پرين اُبتا پير
هڪ هندو، ٻيو مسلمان، وچ وڏائون ويرَ
انڌن اونده نہ لهي، تن کي ساچ چوندو ڪير
روحل راه پرين جي،جان گهڙي ڏنوسين گهير
رب مڙيوئي هيڪڙو،جنهن ۾ ڦند نہ ڦير
سا ڪاڏي ڪندي پير، جا سُتي ڪعبه الله ۾!

روحل پنهنجي پٺيان سنڌي شاعريءَ جي هڪ نرالي ڏارا ڇڏي آهي ۽ ان ساڳي مٺ جي ڇُڪي روحل جي مريد، مراد فقير ۽ اُن جي ٽنهي پٽن شاهو فقير، غلام علي فقير ۽ درياخان جي ڪلام مان پڻ ملي ٿي. روحل جو هندي ڪلام ٽن ڪتابن من 'پربوڌ'، 'انيو' ۽ 'پريم گيان' جي عنوان سان موجود آهي. سنڌ جو هيءُ صوفي شاعر، 1804ع ۾ حق سان هڪ ٿيو.

2- سيد ثابت علي شاه:

سيد ثابت علي شاه 1740ع ۾ ملتان ۾ تولد ٿيو. اُن جي والد سيد مراد علي شاه کيس ننڍي ئي تعليم ۽ تربيت ڏني. هن کي پڙهڻ جو ايترو تہ شوق هو، جو سيد چراغ صاحب وٽ وڃي گلستان ۽ ٻين ڪتابن جو مطالعو ڪندو هو. هڪ دفعي هو پنهنجي مرشد جي ديدار لاءِ سيوهڻ آيو ۽ اُتي ئي مستقل مڪين ٿي ويو. اُتي سندس صحبت مولوي مداع صاحب سان ٿي جنهن کيس شعر و شاعريءَ جي علم ۾ سونهپ ڪئي. هو پهرين مشهور شاخصن جي ساراه ۾ قصيده لکندو هو، پر پوءِ درويش صفت انسانن جي وفات تي سندن يادگيريءَ ۾ مرثيہ لکڻ لڳو. هن جو پهريون مرثيہ، حضرت محمد صلي الله عليه وسلم ۽ اُن جي اولاد لاءِ چيل آهي.

سيد ثابت علي شاه جي شهزادي سرفراز ڪلهوڙي سان ڪافي رغبت رهي. جنهن جي ساراه ۾ هن ڪجهه قصيده لکيا، ۽ موٽ ۾ کيس انعام اڪرام عطا ڪيا ويا. پر تاريخ ان ڳالهہ جي گواه آهي تہ جڏهن سنڌ

ڪيتري مشابهت رکي ٿو. پر شاعريءَ جي فن جا پارکو ودوان ٻنهي جي شعر ۾ جيڪا انفراديت ڏيکاريندا آهن، ان موجب دلپت جو شعر سسئي، ڪلال، بسنت ۽ برکا جي مند، ڪافين ۽ روميءَ تان ڪنيل آڪاٽين جو نڌيل سڏيل روپ آهي. منجهس ساميءَ جي سلوڪن جهڙي چٽائي، صفائي ۽ سندرتا قدر گهٽ موجود آهي. دلپت جو مشهور ۽ معروف ڪلام آهي :

پپر ۾ پرميسر، تان ٻپر ۾ ٻيو
جي اسلام ٿيو الله ڪون، ڪفر ڪنهن ڪيو
جي ڪعبه خانو خدا جو، تان ڪو ديول ڏوهه ٿيو
مڙهيءَ مسجد ۾ روشن هڪ ڏيو
دلپت ڪيئن پيو، خلل اچي خلق ۾.

دلپت صوفيءَ جو پائي ڪيسورام تي بيحد هٿ هو ۽ ڪيس پنهنجي گادي ۽ گهر واري جاءِ به ٽڪاڻي سميت ڏنائين. هن جو ديهانت 80 ورهين جي ڄمار ۾ سن 1841ع ڌاري پنهنجي آباڻي ڳوٺ سيوهڻ ۾ ٿيو. هن جي گدي ۽ چاڪڙيون سپاهيملاڻي گهٽيءَ ۾ پائي ڪيسورام جي ٽڪاڻي ۾ رکيون ويون هن جو سمورو ڪلام پڻ دستخط روپ ۾ اتي ئي موجود هو. جنهن ڪي بعد ۾ سنڌي ادب جي زينت بڻايو ويو.

4- قادر بخش (بيدل)

ساميءَ جو همعمر شاعر قادربخش 'بيدل' 1814ع ۾ تولد ٿيو. جيتوڻيڪ هن جو انتقال، سامي صاحب کان ڪجهه سال پوءِ 1872ع ۾ ٿيو. 'بيدل' انگريزن جي دور جو وڏو شاعر ڪري شمار ڪيو وڃي ٿو. جنهن جو ڪلام سنڌي، اردو، هندي ۽ فارسي وغيره ٻولين ۾ چيل آهي. ان کانسواءِ هن فارسي نثر ۾ به قلم هلايو آهي. ڪل ملائي 22 ڪتاب لکيا اٿس، جن ۾ 'ديوان بيدل' به شامل آهي. ان ۾ اردو ۽ هندي غزل ڏنل آهن. تصوف اُن ڪلام جو تاجي پيٽو آهي. هن جي پير ۾ عيب هو؛ پر بزرگن جي دعا ڪيس روهڙيءَ جو جهنڊو ڪري مشهور ڪيو. هن جي شخصيت ۽ ڪلام تي شهباز قلندر ۽ سچل سائينءَ جو گهڻو اثر نظر اچي

جنهن جي درشن لاءِ وچي سندس خذمت ۾ حاضر ٿيو ۽ درشن ماڻي ايترو ته خوش ٿيو جو سندس زندگي ئي بدلجي ويئي. هن سوامي جن کان امولڪ وچن ٻڌي ان مهل ئي استعفا لکي ميرن ڏي موڪلي ڏني. هن سوچيو ته ميرن جي نوڪريءَ کان سچي سائينءَ جي نوڪري وڌيڪ بهتر آهي. هُن ڀائي آسرداس کي پنهنجو گرو ڪري مڃيو ۽ کانئس گر منتر وٺي باقي زندگي ڀڳتي، پراڻايام ۽ يوگ ابياس ۾ گذاري. ڀائي آسرداس اصل خيرپور جو ويٺل هو، پر پوءِ صوفين جي صحبت ماڻڻ لاءِ جهوڪ شريف وڃي مقيم ٿيو. اهوئي سبب آهي جو هوُ دلپت صوفيءَ جي نالي مشهور ٿيو. هن لاءِ مشهور آهي ته هو وڏو توڪلي مڙس هو ۽ هر روز سج لٿي کانپوءِ سيڌي پادي رکڻ جا برتن، ويندي پاڻيءَ جا مٽ ۽ دلا به اونڌا ڪرائي ڇڏيندو هو. چوندو هو سڀاڻي جا ڀاڳ سڀاڻي سان. حيدرآباد جا مير سندس مٿيا ڏسي کيس ڏاڍي عزت ڪندا هئا. جيڪڏهن لالچ وس ٿي هو کانئن ڪجهه حاصل ڪرڻ چاهي ها ته گهڻو ئي ڇڏائي سگهي ها پر هيءُ شخص ايڏو ته لاطمع هيو، جو هڪ دفعي ميرن جو ماڻهو کيس ڪوٺڻ آيو ته کيس چيائين ته،”چل، مئن نه چلسان، مير نون غرض هوسين ته آپي اِتي آويسين“. هن جي ايڏي تياڳ ورتي ڏسي چار معزز شخص: سائين ڪيسورام هوتچند سپاهيملاڻي، ڀائي کيمچند ڪرپالاڻي، ڀائي گنگارام جهانگارن وارو ۽ ڀائي پوچنداس جتوئين وارو سندس شش ٿيا.

دلپت صوفيءَ جو ڪيترو ئي ڪلام پهرين دستخط جي صورت ۾ موجود هيو، جو بعد ۾ پروفيسر ايم. جي. نڪر ۽ گدومل هرجاڻيءَ گڏ ڪري شايع ڪرايو. دلپت جو هڪ غزل پارسي بحر وزن تي ٻڌل آهي.

لاغرض ساڻ غلام، لاشڪ مون نينهن لاتو،
جيڏيون دعا ڪجو، ته نبهي اچيم ناتو.
هن بحر بيحديءَ ۾، ڪانهي ڪنڌي پاڇڻ جي،
ويئي پروڙ پلجي، جنهن وير پير پاتو.

دلپت جو ڪيترو ڪلام سندس همعصر شاعر ساميءَ سان پڙ

نہ ڪرڻ جي تلقين فرمائي ٿو:

الا الله اثبات ڪر، شارڪ شڪ ۾ آڻ
مسلماني ماڻ، عاشق انالحق جي.

فاني سنسار جي ڪن ڪچري ۽ ٻُراين کان پري رهي، ماڻهنن ٿي اُهي واٽون ڇڏڻ لاءِ وڪارن کي نانگ جي مثال جيان سمجهائي ٿو:

ڪاريهر جي ٻر ۾، جيڪو وجهي ٻانهن،
جي نہ ڪرائي دانهن، تہ ڪاريهر نہ سڄي.

سنڌي ادب جي هن زرين گوهر ۽ ممتاز شاعر، حق سان هڪ ٿيڻ جون تياريون ڪندي پاڻ چئي ڏنو:

موسم تي ميلاپ، اُتا محبت مينهن

1872ع ۾ بيدل سائينءَ جي چولي مٽائڻ تي سندس فرزند سائين 'بيڪس' هُن جي تعظيم ۾ هڪ پرسوز نظم چيو، جيڪو ادبي لحاظ کان بيدل جي نظم جو ئي عڪس آهي:

رمز رنديءَ جو عجائب، روھڙيءَ ۾ راز هو،
نالي 'بيدل' بادشاه، بيشڪ اهو شهباز هو،
موج مستيءَ ۾ سدا، سلطان سرفراز هو،
حلاج جي حالت ۾ هردم، من خدا ممتاز هو.

5-خليفو گل محمد 'گل':

خليفو گل محمد 'گل' سنڌي ادب جو اهو چمڪندڙ ستارو آهي. جنهن پهريون دفعو ا -ب وار حرفن جي لحاظ کان 'سنڌي ديوان' مڪمل ڪري شايع ڪرايو.

گل محمد 'گل' جي ڪلام ۾ ڪجھ قدر ايراني طرز جا اهڃاڻ موجود آهن. هيءُ غزل ان جو مڪمل مثال آهي.

پيالا مي سندا ڏي پر ڪري محبوب متوالا
تہ مستيءَ ۾ محبت جي ڪيون هن هوش کي
(ميخاني جو ماحول ۽ شراب جو ذڪر)

ٿو. سنڌي ھجي يا سرائڪي، اردو ھجي يا فارسي، بيدل جي درد جا داستان بيان ڪيا آهن، سي هرهنڌ ساڳيا آهن. هن جي ڪلام ۾ عشق جو اونهو اسرار سمايل آهي. جتي عقل جو اختيار بيوس ٿيو وڃي ۽ هر جاءِ منصوري نغارا پيا گونججن:

اُٿندي ويهندي پڌندي چوندي، تن رک هيءَ تنوار
صيقل ساڻ صفا ڪر ڪايو.
’بيدل‘ چڏ نہ هٿئون تون هرگز، وحدت جو واپار،
سالڪ ٿئي هي خيال سجايو.

بيدل فقير، سچل سائينءَ جي صحبت جو فيض ماڻيو ۽ ساڳئي ئي پٽ جو پانڌيڙو بڻجي چوي ٿو:

عشق جو يارو، درازن ۾ عجيب اسرار هو،
مست سالڪ مهہ سچو، عارف اتي اظهار هو،
مرد سو منصور وانگر، عشق جو اوتار هو،
جنگ جذبي جوش مستيءَ ۾، مثل عطار هو،
قربدار جي ڪٽڪ ۾، مڙس ’منصبدار هو،
در تنهين داتا جي بيدل، پرت جو پينار هو.

بيدل جي ڪلام ۾ وحدت جي وائيءَ جو ذڪر ڪيل آهي ۽ انسان کي سستيءَ جي هوڏ ڇڏي صوفين جيان وجود جا ورق ڏوڻ جي تلقين ڪيل آهي. مُحبُ ڳولهڻ لاءِ مورک ٿي ٻاهر ڀٽڪڻ اجايو آهي. انسان پنهنجي اندر مان نفرت ۽ دوئي ڪڍي تہ پرين پاڻ ۾ ئي نظر ايندو. پنهون تہ پنهنجي اندر ۾ آهي، سسئي رڳو سورن جو ٻيو نالو آهي. شاه ۽ سچل جيان بيدل گوهر افشاني ڪندي چوي ٿو:

ڳولها ڪرين جنهن جي، سو ئي تون سلطان،
پيهي پس تون پاڻ ۾، پنهنجي سونهن سڃاڻ،
ناحق ٿيو نادان، ليئا وجهين لوڪ ۾

بيدل هر، مومن کي اسلام جي معنوي واٽ ونڻ ۽ سچو مسلمان ٿيڻ لاءِ خدا جي وحدانيت تي اعتقاد ڪرڻ ۽ خدا جي وجود سان شرڪ

ڪيپايو آهي. هن جي ڪجهه شعرن ۾ عورت جي گڻن جو به نهايت واضح عڪس چٽيل آهي ۽ ڪجهه ڪلام ۾ آڪڙ باز جوانن تي طنز پڻ ڪئي اٿس. پنهنجي دور جي دوستن جي خودغرضي ٻڌائيندي چوي ٿو ته، يارن مان ياري هلي ويئي آهي، جي ڪجهه گهڙيون اڳ جيءَ چئي هٿ ۾ هٿ ڏيندا هئا. هڪ هوا جي جهوٽي سان انهن جي روش ئي بدلجي ويئي ۽ سڀ گمان ڀڏرا ٿي پيا.

جي چوندا هئا جيءَ، سي ٻوڏ نه چون ٻاجهه سين
جي ڪارائيندا هئا خوشي مان، سي پاڻي چون نه پيءَ
اچي ڏس هوت حمل چئي، حال منهنجو هيءَ،
رحم پيو رب ريءَ، ڪميڻن تي ڪير ڪري.

حمل جي ڪلام جو مطالعو ٿو ڪجي ته ان جي مزاج ۾ ڪجهه قدر مزاح به نظر اچي ٿي. جيئن ته هو ڏنگي هلت ۽ انهن جي ڏنگاين بابت چوي ٿو:

زلف ڏنگا ابرو ڏنگا گفتار ڏنگي رفتار ڏنگي،
جنهن جاءِ هوندا، اهي چار ڏنگا لاچار هوندي هر ڪار ڏنگي.

حمل جي ڪلام ۾ طنز سان گڏو گڏ عشقيه انس به موجود آهي، هو وصال ۽ فراق جي ڪيفيتن کي ڏاڍي خوبصورتيءَ سان واضح ڪري ٿو. سسئي جي سڪ ۽ ان جي ڏونگر ڏورڻ جو ذڪر ڪندي چوي ٿو:

ٻڪي ۽ ٻوڙي، سڏي ۽ سڏڪا ڀري
پهڻ پير پٽي وڏا، ماس رڳون روڙي،
حمل هو تن جي وڏي وهمن ولوڙي،
ڪڙيون ناڪوڙي وجي سر پر سرندي سامهون.

سنڌي ادب جي دنيا جو هيءَ يگانو شاعر 1815ع ۾ تولد ٿيو ۽ 1879ع ۾ حق سان هڪ ٿيو:

7-پير علي گوهر شاه 'اصغر':

پير علي گوهر 'اصغر' 1816ع ۾ پير صبغت الله شاه جي گهر پير ڳوٺ ۾ تولد ٿيو. انهن ڏينهن ۾ 'پير صبغت الله' پير ڳوٺ جي مسند تي

دنيا جي بي ثباتيءَ بابت انتهائي اعتقاد سان ناصحانہ انداز فڪر ۽ روحاني نقطا بيان ڪندي اخلاقي سکيا ڏني ٿو:

دور دنيا جي مٿي اي دل ڪئين آيا ويا
سڪ مٿي سورن سٿي، اي دل ڪئين آيا ويا.

آخوند گل جي ديوان ۾ خدا پرستيءَ کان وٺي مجازي عشق تائين سڀ ڳالهيون موجود آهن. هن جي ڪلام ۾ ڪٿي ڳوڙهو مفهوم آهي تہ ڪٿي تمام سادو. نظم بہ سليس آهي. هن جي ڪلام ۾ تمام گهڻي سادگي آهي ۽ ڪٿي بہ لفظن جي ڪيڏ نہ ليندي. عبدالجبار جوڻيجو پنهنجي ڪتاب ''سنڌي ادب جي مختصر تاريخ'' ۾ چوي ٿو تہ، ''آخوند گل جي ڪلام ۾ اعليٰ فصاحت ۽ بلاغت جي ڪمي بيشڪ آهي، پر گل جا ڪي خيال نهايت بليغ شعر جي صورت وٺن ٿا. اُن مان بہ شعر اسان جي سامهون آهن.''

گل ٿي فنا تا آب ٿئي، خوشبوءِ ۽ رنگ تاب ٿئي،
مرڻ بنا ماڻڻ لقا، آهي عبث آهي عبث.

الڳ الڳ تاريخن جي اڀياس مان خبر ٿي پوي تہ آخوند صاحب جي دور حيات بابت الڳ الڳ بيان ملن ٿا. جيئن تہ لعل سنگهہ اجواڻي جي 'History of Sindhi Litrature' موجب جنم 1811ع ۽ ديهانت 1856ع ڄاڻايل آهي. ''سنڌ جي ادبي تاريخ'' (ڀاڱو پهريون) ۾ خان بهادر محمد صديق ميمڻ اهي سال 1808ع کان 1855ع ڄاڻائي ٿو. خليفي صاحب جي زندگيءَ جو اهم ڪارنامو سنڌس ديوان شايع ٿيڻ آهي، جو هن 1855ع ۾ بمبئيءَ مان لٿو ۾ ڇپايو هو. جيڪو عربي سنڌي لپيءَ ۾ آهي، پر ان جي ڇپائي ڪجهہ قدر صاف ۽ چٽي نہ آهي.

6-حمل خان لغاري:

سنڌ جي هن مشهور معروف شاعر جا بزرگ اصل ڏيره غازي خان کان لڏي خانپور آيل هئا، پر هن شاعر پنهنجي حياتيءَ جو آخري دور سڪرند تعلقي ۾ گذاريو. 'ڪليات حمل' ۾ تہ حمل پنهنجي ڪلام ۾ حقيقت جو حال ڪولي پڌرو ڪيو ۽ اهڙي اظهار ڪرڻ ۾ بلڪل ڪين

8- مير حسن علي خان:

مير حسن علي خان سنڌ جي آخرين ٽالپر حاڪم مير نصير خان جو پٽ هو.جنهن جي ولادت 1824ع ۾ ٿي. هن احمد هالائيءَ کان تعليم ورتي، مياڻيءَ جي جنگ ۾ جڏهن ٽالپرن، انگريزن کان هار کاڌي ته مير نصير خان ۽ مير حسن علي خان کي قيد ڪري پهرين پونا جيل ۾ ۽ اُتان پوءِ کين ڪلڪتي موڪليو ويو. آخر 1863ع ۾ هو آزاد ٿيڻ بعد سنڌ واپس وريا. مير حسن علي خان، علم ادب سان بيحد ذوق رکندڙ هو ۽ اهو ئي سبب آهي، جو هن پاڻ به سنڌيءَ ۾ ڪيترو ئي ڪلام چيو. هن جي سنڌي تصنيفن ۾ 'سنڌ جو شاهنامو' ادبي نقطِ نظر کان انتهائي اهميت جو حامل آهي. جيتوڻيڪ هن مرثيه، مناقبا به چيا ۽ فارسيءَ ۾ نثريه ڪتاب به لکيا.

ڪلهوڙن کان ڪيئن ملڪ ورتو اسان،
ٿيو ويران ڪيئن خاندان ڪلان.

ان ڪتاب ۾ مير صاحب دليل ڏيئي ٻڌايو آهي ته پويان ڪلهوڙا انتهائي نا اهل هئا. جن رعيت تي ظلم ڪندي ميرن کي به نشانو بڻايو، معرڪا ٿيا. آخر ڪلهوڙن جي حڪومت جو خاتمو آيو. سنڌي رزميه شاعريءَ ۾ هيءَ مثنوي هڪ اهم مقام رکي ٿي، جيتوڻيڪ مير صاحب جي زبان ۾ فارسيءَ جي آميزش جهجهي آهي. پوءِ به ڪن جاين تي ٻوليءَ کي آسان بڻايو ويو آهي. هيٺ ڏنل مثنويءَ مان شاعر جو ناجي تجربو ۽ سندس ڪلام چوڻ جي قوت نظر اچي ٿي، جڏهن هو هالاڻيءَ واري جنگ جو بيان ڪندي چوي ٿو:

انهيءَ جنگ تي امر هو منحصر
ته حاصل ڪري جيڪو فتح و ظفر
اهو ٿيندو هن ملڪ جو بادشاه
مخالف ٿي ويندو سو اسر تباه.

9- آسورام 'آسو' هالائي:

آسورام 'آسو' 1824ع ۾ سنڌ ۾ پيدا ٿيو. هو صوفي ۽ ويدانت مت

ويٺل هو، جنهنڪري ڪيس پير پاڳارو ڪري چوندا هئا. علي گوهر کي
تعليم ۽ تربيت سان گڏ سندس شوق جي باعث ڪيس شعر شاعريءَ جي سکي
ڏني ويئي. هن بيدل سائينءَ کان مثنويءَ جي تعليم پرائي، 1831ع ۾ جڏهن
سندس والد وفات ڪئي تہ هيءَ صاحب سجاده نشين ٿيو. علم جي ذوق
سبب هو پاڻ بہ عالمن جو بيحد قدرڪندڙ شخص هو. هن پنهنجي شعر ۾
پنهنجو تخلص 'اصغر' ڪري ڪم آندو آهي. سچ پچ تہ هو پنهنجي
تخلص جيان روحاني طاقت جو مالڪ هوندي بہ اُن جو ڏيکاو نہ ڪندو هو.

اصغر جي محفل سماع سان ڏاڍي رغبت هئي. هن جي شعر ۾
سوز ۽ گداز سان گڏ سلاست جو انس بہ موجود آهي. 'اصغر' سائينءَ
پنهنجي ڪلام ۾ جنهن درد فراق ۽ پيڙا جو بيان ڪيو آهي. اهو ساڳيو
اثر ۽ ساڳيو ئي موضوع اسان کي حمل خان لغاري جي ڪلام ۾ بہ نظر
اچي ٿو. هو پنهنجا تمام افڪار ۽ جذبات اهڙي پُر اثر نموني شعر گوئي
۾ ظاهر ڪري ٿو، جو سندس هڪ هڪ لفظ نشتر بڻجي پنهنجي نشاني
تي پهچي ٿو:

ڪانگل ڪيي دل ٿو ڏيان، جانب اڳيون جي تون ڪٽين.
مرگن سندا خنجر هٿي، رت عاشقن جو ٿو پئين،
هٿ پيرڙا رت ۾ رڱي، پوءِ ڏوه مينديءَ کي ڏئين،
بجليون بهاري جئن وسن، اکڙيون منهنجون روئن تئين،
اصغر عاشق آهہ ائين، جل ري مڇي آهي جئين.

عشق جي راه ۾ جيڪي بديءَ جا بار، بهتان، الزام، طعنا ۽ تنڪ
سهڻا پون ٿا. انهن جو ذڪر ڪهڙن نہ جاذب لفظن ۾ ڪيل آهي:

بار بديون بهتانا، لڪين طعنا ستم سر تي،
لوڪ ساري جون جاڙون جٽيون،
سهنديون اهي جي محبت مٽيون،
پائي ڳچيءَ ڳل ڳانا، لڪين طعنا ستم سر تي.

باب 3

#ساميءَ جي سلوڪن جا ڇاپي نسخا

سنڌ صدين کان صوفين ۽ درويشن جي سر زمين رهي آهي، جن نفاق ۽ نفرت کي نهوڙي پيار، محبت، امن ۽ ڀائيچاري جو پيغام ڏنو آهي. هوُ سدائين ڪورين جي ڪرت وانگر ڳنڍيندا رهيا، پر ڇنڻ کان پري رهيا. اُنهن ۾ شاه، سچل ۽ ساميءَ جو سڀ کان وڏو حصو آهي. انهن عظيم شاعرن پنهنجي ذات ذريعي اسان جي زبان ۽ ادب کي مهراڻ جي مستي ڏني آهي.

ساميءَ جي شاعريءَ ۾ احساس جي گهرائي ۽ انساني زندگيءَ لاءِ هڪ اهڙي ڳجهارت آهي جنهن جو هرهڪ شعر هڪ سوال آهي ته: هيءُ انسان پنهنجي سرگرمين ذريعي ڇا تخليق ڪري رهيو آهي؟ هيءَ ڪائنات ڇا آهي؟ جيڪڏهن انسان جي دل ئي ديرو آهي ته هيءُ دين ڌرم، وير وروڌ ڇا لاءِ آهن؟

سنڌي سماج جي عظيم شخصيتن جي شعر جي تنقيدي ڇاپن ۽ سندن شاعريءَ بابت ڪيل اڀياس تي جڏهن نظر وجهجهي ٿي، تڏهن خبر پوي ٿي ته سنڌي ادب جي ڪلهوڙن واري دور جي شاعرن مان وڌ ۾ وڌ اڀياس شاه عبداللطيف ڀٽائيءَ جي ڪلام جو ٿيو آهي. هن شاعر کي ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي (1883ع-1947ع) جهڙو اعليٰ درجي جو نقاد مليو، جنهن جي شايع ڪيل شاه جو رسالو جي تنقيدي ڇاپي جهڙو ٻيو شاهڪار ڪتاب اڃا تائين سنڌي ادب جي ميدان ۾ ڇپجي ظاهر نه ٿيو آهي. ڪيتري وقت کان سنڌ ۾ سچل جي ڪلام جو به چڱو ئي گهرائيءَ سان معالعو ڪيو ويو آهي، پر ساميءَ جي سلوڪن جو تنقيدي نگاه سان وڏيڪ ڳوڙهو اڀياس پيش ڪندڙ عالم اڃا تائين سنڌي ساهتيه جي ميدان ۾ اڻ لڀ آهن. 'سامي'ءَ جي

جو پوئلڳ هو سندس شاعريءَ ۾ 'سامي' ۽ 'دلپت' وارو انداز نظر اچي ٿو. ڪي ڪيس ''صوفي آسورام'' به ڪري سڏيندا هئا. هن جي ڪلام جي مطالعي مان پليءَ پانت خبر پوي ٿي ته هو اونهي فڪر جو مالڪ هيو ۽ 'مصري شاه' سان روح رهاڻ ڪري تصوف جي ڄاڻ حاصل ڪئي هئائين. هن جي ڪلام جا ٽي ڪتاب 'ديوان آسو'، رسالہ آسو' ۽ 'پريم غنچو' آهن. هن جي رسالي ۾ الڳ الڳ سرن ۾ بيت آيل آهن. جيتوڻيڪ رسالو ۽ 'پريم غنچو' ڇاپي صورت نه ورتي آهي پر سندس 'ديوان' 1897ع ۾ ڇپجي ظاهر ٿيو. هن جي ڪيتري ڪلام ۾ يوگ وديا ۽ ويدانت جو بيان اچي ٿو. جڏهن ته پنهنجي ڪجهه غزلن ۾ توحيد جي تنوار به ڪئي اٿس. هن جي راءِ موجب محبوب اڳيان زور نه پر نيزاري ڪجي:

ڪيم ورلاپ دلبر ڪي چپائين چپ،
جهليم تنهنجي اچي در ڪي چپائين چپ.

جڏهن سامي صاحب جي همعصر شاعرن جو ذڪر ڪبو ته اهو ٻڌائڻ ضروري ٿي پوندو ته ''درياخان'' (1775ع-1850ع)غلام علي (1750ع-1826ع) به ساڳئي ئي دور سان تعلق رکن ٿا، پر سندن ڪلام سنڌي نه پر هندي زبان ۾ روشني آندي.

بعد ديوان ڪوڙومل کي جيڪا گرمکي پوٿي سنڌ ۾ هٿ آئي، اُن ۾ ڪُل 2100 سلوڪ آهن. جن ۾ ڪجھ ڪجھ سلوڪ ته ٻه دفعا درج ٿيل آهن. ديوان ڪوڙومل لکيو آهي ته، ''هڪ ٻن پريتوانن کان انئين به ٻڌو اٿم ته ڪنهن وٽ 2700 سلوڪ آهن، پر اُهي ڪٿان به هٿ لڳي نه سگهيا آهن.'1

گنگارام روهڙيءَ واري به ڇپايل گرمکي پوٿيءَ ۾ ڪل 3500 سلوڪ ڏنل آهن. جڏهن ته پروفيسر شيوارام ڦيروانيءَ Song of the Spirit ڪتاب ۾ لکيو آهي ته گرمکي اکرن ۾ لکيل ساميءَ جا 4400 سلوڪ روشنيءَ ۾ آيا آهن. 2

پروفيسر ڀوڄراج ناگرانيءَ جي ڪتاب ''ساميءَ جا سلوڪ'' جي ٽن ڀاڱن ۾ ڪل 2327 سلوڪ ڏنل آهن. هن چوٿون ڀاڱو به تيار ڪيو هو، پر اهو اڄ سوڌو ڇپجي ظاهر نه ٿيو آهي. اِهو (چوٿون ڀاڱو) دهليءَ جي هڪ شخص، صاحب سنگهه ٻجاڻيءَ وٽ اڄ به محفوظ آهي، جو هينئر آديپور جي انسٽيٽوٽ آف سنڌالاجيءَ سان وابسته آهي. ان صاحب ڪجھ وقت اڳ راقم الحروف سان ڪيل شخصي ملاقات ۾ ان چوٿين ڇاپي جي جلد اشاعت بابت ٻڌايو هيو، پر اڄ تائين ان کي عملي جامو ڪونه پهرايو ويو آهي. 3

هن وقت ساميءَ جي سلوڪن جو وڏي ۾ وڏو سنگره ديوناگري اکرن ۾ آهي، جيڪو پرسرام پارومل، ٽن ڀاڱن ۾ بمبئيءَ مان شايع ڪرايو هيو ان ۾ ڪُل 4336 سلوڪ ڏنل آهن.

واڌومل مولچند جي تيار ڪيل ''ساميءَ جا چونڊ سلوڪ'' انتخاب ۾ ڪجھ سلوڪ شاعر جي تخلص کان سواءِ به آهن. انهن جي باري ۾ شڪ ٿو پيدا ٿئي ته ڪٿي اهي سچ پچ ساميءَ جا رچيل آهن، يا ٻئي ڪنهن شاعر جا ساڳي طرز تي رچيل سلوڪ، ساميءَ جي سلوڪن ۾ شامل ٿي ويا آهن.

مولچند گيانيءَ پنهنجي ڇپايل ''ساميءَ جا سلوڪ'' ڪتاب جي مهاڳ ۾ لکيو آهي ته ساميءَ ڪافيون ۽ شبد به رچيا هئا. اُهي سنڌي ادب جي

---

1. ڪوڙومل کلناڻي: 'ساهتڪ پشپ' (ساميءَ جا سلوڪ- ساهتيه اڪادمي) صفحه 10
2. شانتي ايل شهاڻي (ايس اين ڦيرواڻي): 'Song of the Spirit'، صفحه 11
3. صاحب سنگهه ٻجاڻيءَ سان ڪيل جولاءِ 1996ع آديپور ۾ شخصي ملاقات دوران ڪانئس ورتل زباني احوال

سلوڪن جي تحقيق ۽ اڀياس جي ڳالهہ تہ پري رهي، پر سندس زندگيءَ بابت بہ تسلي بخش معلومات حاصل ڪانہ ٿي سگهي آهي. سامي صاحب پنهنجا تمام سلوڪ چٺڪين تي لکي مٽ ۾ وجهندو ويندو هو. اهي سموريون چٺڪيون 'سامي' صاحب طرفان گرمکيءَ ۾ هٿ اکري لکيل هيون، جي بعد ۾ سندس پٽ ڀائي گهنشامداس گڏ ڪيون.

پروفيسر لعل سنگ هزاري سنگ اجوائڻي پنهنجي ڪتاب 'History of Sindhi Litrature' ۾ لکي ٿو تہ ڪنهن ساڌوءَ انهن چٺڪين کي ترتيب ڏيئي شايع ڪرائڻ چاهيو، پر ان تمام مسودي سوڌو اهو ساڌو پاڻ ئي غائب ٿي ويو. ان ڪري باقي بچيل هڪ ٻن مٽڪين مان جيڪي چٺڪيون ملي سگهيون، اهي ئي اڄ سوڌو ميدان ادب تي ظاهر ٿيل آهن. ان جو تمام سهرو ڪوڙومل چندنمل کلناڻيءَ جي سر تي سونهي، جنهن سامي صاحب جي ديهانت کان 35 سال پوءِ 2100 سلوڪ گڏ ڪري پنهنجي مهاڳ رشي ڏيارام گدومل جي سمجهاڻين سان گڏ ڇپرائي پڌرا ڪيا. 1

ديوان ڪوڙومل جي انهيءَ ڪوجناکي بيشڪ داد ڏبو، جنهن تحقيق ڪري اها حقيقت هٿ ڪئي تہ 'سامي'، 'مينگهو' يا 'ٻانيڙ' تخلص سان رچيل سلوڪن جي رچيندڙ شاعر جو نالو ڀائي چئنراءِ ڏتلاماڻي لنڊ آهي. 2

ديوان ڪوڙومل چندنمل کلناڻي پهريون سنڌي عالم آهي، جنهن سامي جي زندگيءَ جو مختصر اَحوال، آڪٽوبر 1885ع ۾ شايع ڪيل پنهنجي ڪتاب ''ساميءَ جا سلوڪ'' (ڀاڱو پهريون) جي مُنڍ ۾ درج ڪيو آهي. ان کان اڳ بہ ڪ شخصن ساميءَ جا سلوڪ گڏ ڪري گرمکي اکرن ۾ ڇپائي ظاهر ڪيا هئا (جيئن پرنسپال اجوائڻي توڙي شيوارام ڦيرواڻيءَ جي تحقيق جي روشنيءَ ۾ ڪو بہ هڪ نالو وثوق سان ڪونہ ڄاڻايل آهي، تہ آخر انهن سلوڪن جو گڏ ڪندڙ ڪير هو)

ساميءَ جي سلوڪن جو تعداد:

ساميءَ ڪل گهڻا سلوڪ رچيا هئا؟ ان جي خاطريءَ جوڳي ڄا پئجي نہ سگهي آهي. سڀ کان اول ساميءَ جي سلوڪن جو سنگرہ گرمکي اکرن ۾ لاهور مان لٿو ۾ ڇپجي ظاهر ٿيو هو. اُن ۾ 800 سلوڪ ڏنل آهن. ا

---

1. ايل.ايچ.اجوائڻي: 'History of Sindhi Litrature' : صفحہ 133
2. مقالو: ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي: مرتب قيمت هريسنگهاڻي: 'ساميءَ سنڌس سلوڪن جا ڇاپا' : صفحہ 5

''مگر 1874ع سال ۾ جڏهن سنڌي پنجون ڪتاب تيار ٿي ڪيم تڏهن ڪي ٿورا سولا سولا سلوڪ اُن ۾ ڪٽي وڌم. گرمکي اکر ۾ 800 سلوڪ لاهور ۾ ڇپيل هئا. پر اهي غلطين سان پريل پيا هئا. تنهن ڪري جهڙا هئا. تهڙا نہ هئا.''1

2) گرمکي اکرن ۾ 2100 سلوڪن وارو سنگره:

سامي ءَ جي سلوڪن جو هيءُ مجموعو سن 1873ع کان اڳ جو تيار ڪيل آهي. اُهو ڪنهن تيار ڪيو، ڪهڙي سال ۾ تيار ڪيو ويو ۽ هٿ لکيل نسخو هو يا ڇپيل ڪتاب هو، انهيءَ جي ديوان ڪوڙيمل جي ڪتاب ۾ يا ڪنهن بہ ٻئي ڪوجينڪ طرفان ڪا معلومات ڪانہ مليل آهي. 2

3) ديوان ڪوڙومل جو تيار ڪيل ايڊشن:

سن 1873ع ۾ ديوان ڪوڙيمل گرمکي اکرن ۾ لکيل سامي ءَ جي 2100 سلوڪن وارو سنگره موجود عربي سنڌي اکرن ۾ اُتارائي پاڻ وٽ رکيو. اُن مان هن چونڊ سولا سلوڪ سنڌي درسي ڪتابن ۾ بہ ڏنا. سن 1885ع کان وٺي 1892ع تائين سامي ءَ جا اهي 2100 سلوڪ هن عربي سنڌي اکرن ۾ ٽن ڀاڱن ۾ ڇپائي ظاهر ڪيا:

''سامي ءَ جا سلوڪ'' (پهريون ڀاڱو): آڪٽوبر 1885ع سلوڪ 520

''سامي ءَ جا سلوڪ'' (ٻيون ڀاڱو): آڪٽوبر 1885ع سلوڪ 781

''سامي ءَ جا سلوڪ'' (ٽيون ڀاڱو): آڪٽوبر 1892ع سلوڪ 1799

اهي ٽيئي ڀاڱا ڪراچيءَ مان لٿو ۾ شايع بہ ٿيا هئا. ويهين صديءَ جي شروعاتي سالن ۾ اُنهن جا لوهي ٽائيپ ۾ بہ بہ ڇاپا نڪتا. ديوان ڪوڙومل جي تيار ڪيل انهن ايڊيشن ۾ ڪجهہ ساڳيا سلوڪ بہ بہ دفعا آيل آهن. ان

---

1. ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي:مرتب : قيمت هريسنگهاڻي : 'سامي ءَ جي سلوڪن جو جائزو' (سامي ۽ سندس سلوڪن جا ڇاپا مقالو صفحہ 75-76

2. ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي‌مرتب :قيمت هريسنگهاڻي: 'سامي ءَ جي سلوڪن جو جائزو' (سامي ۽ سندس سلوڪن جا ڇاپا مقالو) صفحہ 76

تاريخ ۾ اڃ تائين غيب جي پردي ۾ ڍڪيل آهن.

انهن حوالن مان اها ڳالهہ صاف ظاهر آهي تہ ساميءَ اڃا بہ گھڻو ئي شعر چيو هيو. پر اُها امانت باسلامت اسان وٽ ڪانہ پهتل آهي. هن وقت سنڌس سلوڪن جا جيڪي مجموعا ڇپيل آهن، اُنهن ۾ گھٽي ۾ گھٽا سلوڪ 4336 آهن، جيڪي الف-بي وار ديوناگري اکرن ۾ سيٺ پرسرام پارومل ڇپائي ظاهر ڪيا آهن. ان سنگره ۾ درج ڪيل سلوڪن ۾ صور تخطيءَ جون گھڻيون ئي غلطيون آهن ۽ اُنهن جي پڙهڻين کي بہ تنقيدي نگاه سان پيئي نہ پرکيو ويو آهي.

ساميءَ جي سلوڪن جا مجموعا ۽ ڇاپا:

ديوان ڪوڙومل جي لکڻ موجب ساميءَ جا سلوڪ سنڌ جي مندرن ۽ ٽڪاڻن ۾ اڪثر ڳايا ويندا هئا. ان بيان مان اهو ڪلي طرح ظاهر نٿو ٿئي تہ اهي سلوڪ ڀائي چئنراءِ جي حيات هوندي ئي مشهور ٿيا ۽ سنڌس چالاڻي بعد اُنهن جو پرچار ٿيو. سن 1858ع ۾ ارنيسٽ ٽرمپ، سنڌي پاڻاولي (ريڊر) ديوناگري ۽ عربي سنڌي اکرن ۾ تيار ڪري ڇپائي هئي. اُنهيءَ ۾ هن 'مينگھو' ڀڳت جا بيت نالي ساميءَ جا ڪجهہ سلوڪ ڏنا هئا. ان مان ظاهر آهي تہ ڀائي چئنراءِ جي چالاڻي کان جلد ئي پوءِ ڪجهہ سالن ۾ سنڌس رچيل سلوڪن جو چڱو ڦهلاءُ ٿيو هو.

پوٿيءَ جي صورت ۾ ساميءَ جي سلوڪن جا مکيہ سنگره:

1) گرمکي اکرن ۾ لاهور واري پوٿي:

هيءُ ساميءَ جي سلوڪن جو پهريون سنگره آهي. ان ۾ ڪل اَٺ سوءُ سلوڪ درج ڪيل آهن. ان جي شايع ٿيڻ جي سال جي ڄاڻ پئجي نہ سگهي آهي. پر اها ڳالهہ خاطريءَ سان چئي سگهجي ٿي تہ اهو سنگره سن 1873ع کان اڳ جو ڇپيل هو، ڇاڪاڻ تہ ان سال، جڏهن ديوان ڪوڙومل ساميءَ جا 2100 سلوڪ گرمکيءَ مان اُتارائي پاڻ وٽ رکيا، تڏهن هن لاهور واري پوٿي ڏني هئي. هو لکي ٿو:

ساهتيہ منڊل طرفان ڇپائي پڌرو ڪيو ويو. اهو ڪتاب عوام ۾ ايترو تہ پسند پيو، جو اُن جا پنج ڪن ڇاپا ظاهر ٿيا آهن. واڌومل مولچند پاڻ بہ هڪ درويش صفت شخص ۽ روحاني راهہ تي هلندڙ سالڪ هو. هن پنهنجي شخصي انڀوَ موجب، مضمون ڪي ساڌنا مارڳ جي جدا جدا پوڙين موجب بيهاريو آهي. ڪتاب جي مهاڳ ۾ هن ساميءَ جي سلوڪن جي جيڪا سمجهاڻي ڏني آهي، اُها سنڌي تنقيد جي ميدان ۾ هڪ نهايت عمدو مثال آهي. انهيءَ ڪان سواءِ هرهڪ مضمون هيٺ آيل سلوڪن جو تاتپرج بہ هرهڪ باب جي آخر ۾ ڏنو ويو آهي. ڪتاب جي آخر ۾ ساميءَ جي سلوڪن ۾ آيل اوکن لفظن جي معنيٰ پڻ ڏنل آهي.

11) غير سنڌين ڪي ساميءَ جي سلوڪن جو رس وٺائڻ لاءِ شانتي ايل. شهاڻيءَ سن 1943ع ۾ ڪراچي جيل ۾ سياسي قيدي طور سزا ڀوڳيندي، ساميءَ جي چونڊ سلوڪن جو انگريزيءَ ۾ ترجمو ڪيو هو. اُهو هن 'Song of the Spirit' نالي سان سن 1947ع ۾ ڇپائي ظاهر. ان ۾ سنڌي سلوڪ ڏنل نہ آهن، پر انهن جو فقط منظوم انگريزي ترجمو ڏنل آهي.

12) ورهاڱي ڪان اڳ شڪارپور جي ٽن عالمن پائي پرمانند صاحب يوگ پندار وارو، ماڌوداس ميندو ۽ پروفيسر شيوارام ڦيرواڻيءَ ارادو ڪيو تہ ساميءَ جي سلوڪن ڪي مڪمل روپ ڏنو وڃي. هو هر هفتي پرمانند يوگ پندار ۾ ملندا هئا. جتي هو سامي صاحب جي 3500 گرمکي سلوڪن جي لاهور واري ڇاپي جو اڀياس ڪري، وشيہ آهر الڳ الڳ چٽڪيون ڪٽيندا ۽ گڏ ڪندا هئا. اجا اهو ڪم تڪميل ڪي پهتو ئي نہ هو تہ ڀارت جو ورهاڱو ٿيو ۽ پروفيسر ڦيرواڻيءَ سنڌ ڪي خيرباد ڪندي تڪڙي لڏپلاڻ ۾ هندوستان هلي آيو. هن جون گرمکيءَ واريون ڇانٽيل چٽڪيون سندس گهر ۾ رهجي ويون. پروفيسر يوڄراج ناگراڻي اُن مهل شڪارپور ۾ رهندڙ هو، جنهن ڪي ڦيرواڻيءَ خط لکي اهي ڇانٽيل سلوڪ هٿ ڪري هيڏانهن ڪٽي اچڻ جي جوابداري وڌي. ناگراڻي صاحب ڪي اهو مواد هڪ بند ٽيل دٻي ۾ نظر آيو، جو هن پاڻ وٽ هٿ ڪري رکيو. هو 1950ع جي شروع ۾ هندوستان

۾ ٻين شاعرن جا ٻه چڱا ئي شعر درج ڪيل آهن. جن ۾ شاه لطيف، شاه عنايت، بادل، پٿو، رامن، ديون، لکو، آسر، اُميت، تنو، ڪامل ۽ روحل وغيره اچي وڃن ٿا. ساڳين دهرايل سلوڪن ۽ ٻين شاعرن جي بيتن جو ڪل تعداد 100 کن آهي. ڪوڙومل ڪيترن هنڌن تي لفظن جي شڪارپوري اُچارن کي بدلائي اُنهن کي وچولي ٻوليءَ وارو اُچار ٻڌائي ڇڏيو آهي. 1

4) سن 1900ع ۾ سکر جي منٺي سنگت جي ڪم هلائيندڙ ڀائي خوشيسنگهه 2101 سلوڪن جي پوٿي گرمکي ٽائيپ ۾ لاهور جي ايلبين پريس مان ڇپائي ظاهر ڪئي.

5) سن 1900ع ۾ روهڙيءَ واري ڀائي گنگارام 3500 سلوڪن جي وڏي پوٿي گرمکي اکرن ۾، لاهور جي ايڪناميڪل پريس مان ڇپائي پڌري ڪئي.

6) سن 1901ع ۾ ماستر هريسنگهه سکر واري، ڀائي گنگارام وارا شايع ڪيل 3500 سلوڪ عربي سنڌي اکرن ۾ اُتارائي ۽ الف بي وارا بيهاري، ٽن ڀاڱن ۾ ڇپايا.

7) سن 1904ع ۾ ملڪ هيرا، گرمت پريس، لاهور مان گرمکي اکرن ۾ساميءَ جا 3500 سلوڪ ڇپائي پڌرا ڪيا.

8) سن 1910ع ۾ مولچند گياني، ڪوٽڙيا واري ساميءَ جا سنڌ وارا 2100 سلوڪ، مضمون موجب بيهاري، ٻن ڀاڱن ۾ گرمکي اکرن ۾ شايع ڪيا. هن ڇاپي ۾ لفظن جي صحيح اُچارن تي گهڻو ڌيان ڏنو ويو آهي ۽ سلوڪ پڻ مضمون وار هئڻ ڪري ساميءَ جي فلاسافيءَ کي سمجهڻ ۾ گهڻي مدد ڪن ٿا.

9) مولچند گيانيءَ جي تيار ڪيل ايڊيشن جي پهرئين ڀاڱي کي پوڪرداس ٿانورداس، شڪارپور واري، ٻن حصن ۾ ورهائي، عربي سنڌي اکرن ۾ شايع ڪيو.

10) حيدرآباد، سنڌ جي رٽائرڊ ماستر واڌومل مولچند، ساميءَ جي سلوڪن جي چونڊ ڪري، ساڍا ڇهه سوءُ سلوڪ الڳ ڪيا. انهن کي هن مضمون موجب جدا جدا بابن ۾ ورهايو. اهو انتخاب سن 1938ع ۾ ڪوڙومل، سنڌ

---

1. ڊاڪٽر مرليڌر جيٽلي مرتب : قيمت هريسنگهاڻي: 'ساميءَ جي سلوڪن جو جائزو' (سامي ۽ سنڌس سلوڪن جا ڇاپا: مقالو: - صفحه 76-77

جي پٽ گهنشامداس، خانبهادر محمد صديق ميمڻ، شانتي ايل. شهاڻيءَ جو 'Song of the Spirit' مولچند گياني ڪوٽنيا واري کان مليل احوال، جيڪويائي نارائڻداس شڪارپوري، صراف کان مليل معلومات تي آڌارت آهي، انهن کان مدد وٺندي، هن ساميءَ جي زندگي ۽ شخصيت بابت احوال درج ڪيو آهي. جنهن بعد 'سنڌ' انجي آرٿڪ ۽ سياسي اوسٿا' واري مضمون ۾ ساميءَ واري دور ۾ سنڌ جي جاگرافيائي ۽ معاشي حالتن تي نظر ڦيرايل آهي، ته سنڌ جا رهاڪو، سندن ڏنڌا، پوشاڪ سان گڏ ان دور جو سماجي اپياس پڻ ڏنل آهي. سنڌ تي حڪومت جو سرشتو به بهترين نموني سمجهايل آهي ته ڪيئن زمينون آباد ڪيون وينديون هيون. ڍلن جو ڪهڙو سرشتو هوندو هيو. حڪومتون ڪهڙي نموني هلايون وينديون هيون. واپار سچو هندن جي هٿ ۾ هئو ۽ هو ڪيئن جفاڪشي ڪري آمدني ۽ روانگيءَ ذريعي سنڌ کي هريو ڀريو ۽ آباد رکندا هئا. ميرن ۽ اميرن جي مهمان نوازي به ٻڌايل آهي ته وڏيرن جي ڪاڇهرين جو به ذڪر ڪيل آهي.

اُن بعد 'هندوستان ۾ ويدانت' باب ۾ ويدانت جي فلاسافي، شنڪر آچاريہ ويچار مت، نمبارڪ ويچار مت، ماڌو آچاريہ مت، ولڀ آچاريہ ويچار مت، مها پرڀو چيتن ويچار مت سمجهايل آهن. سنڌي شعر جي تمورتي واري باب ۾ شاه، سچل ۽ ساميءَ جي ڪلام جو تقابلي اڀياس پڻ ڏنل آهي. جنهن کانپوءِ ساميءَ جو ويدانت سري هيٺ مايا، اوديا، مورک، اگياني، ويساه، ڀاونا، ساڌ مهما، ساڌ سنگت، ساڌ سنگ، گرمک، ايشور مهما، ڀڳتي، راهون رام ملڻ جون، گيان يوگ، ويراڳ، من ۽ آتما جي پڇاڻ، ڀڳتي يوگ، سهاڳڻ، سامي ۽ جوڳ، ستگر مهما ۽ ڪرپا، ساميءَ جي سنڌي ۽ ڪوتا، ساميءَ جي ٻولي ۽ عبارت، ساميءَ جي سلوڪن جي رچنا، ساميءَ جي سلوڪن جا ڇاپا ڏيئي ڪري بعد ۾ ساميءَ جا سلوڪ هيٺئين ريت ڏنل آهن:

مايا	(الف)	36
مايا	(ب)	71
اوديا	(الف)	57

اچڻ مهل پاڻ سان گڏ کڻي آيو. افسوس جو پروفيسر ڦيرواڻي ان مهل تائين حيات نہ رهي سگهيو ۽ هن فاني دنيا مان لاڏاڻو ڪري چڪو هو. سيٺ ماڌوداس مينديو، بنگلور ۾ ڀائي پرماند هردوار ۾ ڇڙو ڇڙ ٿي ويا هئا. اهڙي دور ۾ پروفيسر ڀوڄراج ناگراڻيءَ اها جوابداري پاڻ تي هموار ڪئي ۽ ڪاجهہ ساڄڻ شري ڏرمداس ٻجلاڻي ۽ سيٺ پرسرام پارومل جي صلاح سان اهو امانت وارو ڏبو ڪولي ڏٺائين. هن جي چوڻ موجب اهي ڇاڻتيل سلوڪ ڪتابن جي صورت ۾ هئا، پر انهن مان هڪ ڪتاب هو ئي ڪونہ! خود سلوڪ بہ فقط ڇاڻتيل ئي هئا؛ پر سندن اُچارن تي ڌيان نہ ڏنو ويو هو ۽ نہ ئي وري معنيٰ وغيره جو ڪم هٿ ۾ ڪنيل هو. ان گرمکي ڇاپي جي اکياچار غلطين ۽ سلوڪن جي جدا جدا ڇاپن ۾ مختلف پڙهڻين سبب مجبور ٿي پروفيسر ناگراڻيءَ، نئين سر اهو ڪم هٿ ۾ ڪنيو. هن صاحب هرهڪ سلوڪ ٻيهر ڪٽندي جدا جدا ڇاپن سان ڀيٽي، پنهنجي سمجهہ آهر اُنهن جي پڙهڻي درست ڪئي. ڪوشش ڪئي تہ جيئن صحيح ڇاپو عام جي اڳيان آچي. 1

13) ''ساميءَ جا سلوڪ'' ڀاڱو-ا

مهاڳ مختلف پڙهڻين ۽ معنيٰ سميت ٻي. ايچ ناگراڻي -بمبئي 1955ع

ان ڪتاب ۾ پرنسپال لعل سنگ اجواڻيءَ طرفان ساميءَ جي شخصيت ۽ ڪلام جو فلسفانہ جائزو ورتو ويو آهي. جنهن ۾ هن صاحب ڀارت جي ڀڳتي ڪاويہ جو ذڪر ڪندي هندي ڪوين تلسي، ڪبير، ميرا ۽ سورداس سان گڏ سندس شاعري لاڪيڻي لعل شاه ڀٽائيءَ جو بہ ذڪر ڪيو آهي، تہ انهن تمام شاعرن جو ٿوري ۾ فلسفيا نہ ڇيد ڪندي 'ساميءَ' کي پڻ سنت ڪوين جي صف ۾ شمار ڪيو آهي.

ان بعد ناگراڻي صاحب طرفان ساميءَ جو جيون چرتر، ۾ ليکڪ الڳ الڳ تاريخن ''تحفه الڪرام'' وغيره جو اپياس ڪري شاه بابت ذڪر ڪندي، سامي صاحب جي حالت ۾ چينمل پرسرام، ڪوڙومل ڪلناڻي، سامي صاحب

1. ڀوڄراج ناگراڻي: 'ساميءَ جي سلوڪ (دهلي اڪادمي): - صفحہ 9-10

گرمڪ	(ب)	60
يشور مهما	(الف)	35
يشور مهما	(ب)	34
پديش	(الف)	73
پديش	(ب)	29
آپديش ڀاڱو پهريون	(الف)	65
آپديش ڀاڱو پهريون	(ب)	30
		852

ڪل ملائي ''ساميءَ جا سلوڪ'' (ڀاڱو پهريون) واري هن ڪتاب ۾ 852 سلوڪ ڏنل آهن.

''ساميءَ جا سلوڪ'' ڀاڱو-III

بي.ايچ.ناگراڻي (بمبئي) سيپٽمبر 1967ع

ڪتاب ۾ ڏنل 'ٻه اکر' موجب ناگراڻي صاحب ڪي هيءُ ٽيون ڀاڱو تيار ڪرڻ ۾ خاص ڪري گرمکي پڙهڻين سمجهڻ ۾ سرڳواسڻ مائي سيتا ديوي ڇاٻڙيا ڪيس ڏاڍي مدد ڪئي. ڪتاب جي شروعات ۾ مهاڳ طور پهريون ڀاڱو ڏنل آهي. جنهن ۾ سڪ، پريم، ڀڳتي، سهاڳڻ ۽ محبتي، عاشق، نيهي، دردوند جي سمجهاڻي ڏنل آهي. ان بعد سلوڪن جي ڀاڱي ۾ هيٺينءَ ريت سلوڪ ڏنل آهن:

ڀڳتي	(الف)	30
ڀڳتي	(ب)	57
سڪ	(الف)	65
سڪ	(ب)	24
پريم	(الف)	87
پريم	(ب)	46
نيهي	(الف)	62
نيهي	(ب)	37

اوديا	(ب)	25
مورک	(الف)	69
مورک	(ب)	51
اگياني	(الف)	55
اگياني	(ب)	158
ويساسي	(الف)	39
ويساسي	(ب)	31
پاونا	(الف)	2
پاونا	(ب)	8
		602

ان طرح ناگراڻي صاحب، ''ساميءَ جي سلوڪن'' کي ٽتين دفعن ۾ ورهائي هن ڇاپي ۾ ڪُل602 سلوڪ درج ڪيا آهن.

''ساميءَ جا سلوڪ'' ڀاڱو - II

بي. ايڇ ناگراڻي بمبئي-نومبر 1958ع

پروفيسر يوڄراج ناگراڻي 1955ع ۾ ساميءَ جي سلوڪن جو پهريون ڀاڱو ڏيڻ ڪانپوءِ ان ڪتاب جو ٻيو ڀاڱو نومبر 1958ع ۾ بمبئيءَ مان ڇپائي ظاهر ڪيو. جنهن ۾ ڪو ٻه مهاڳ وغيره ڏيڻ ڪانسواءِ ناگراڻي صاحب طرفان ساڌ مهما، ساڌ سنگت، ساڌ سنگ، گرمک، ايشور مهما ۽ سلوڪ اُپديش بابت تقريبا 19 صفحن تي مشتمل تفصيلوار روشني وڌي ويئي آهي.

ساڌ مهما	(الف)	35
ساڌ مهما	(ب)	30
ستسنگ مهما	(الف)	144
ستسنگ مهما	(ب)	15
ساڌ سنگت مهما	(الف)	47
ساڌ سنگت مهما	(ب)	38
گرمک	(الف)	217

(14) ''سامي جا چونڊ سلوڪ'' جيڪي اصل راءِ بهادر ڪوڙومل چندنمل کلناڻي جا گڏ ڪيل آهن، جن کي واڌومل طرفان چونڊي لکيو ويو. اُن جو پهريون ڇاپو 1938ع، ٻيون ڇاپو 1945ع، ٽيون ڇاپو 1953ع ۽ چوٿون ڇاپو 1955ع ۾ ڇپائي پڌرو ڪيو ويو هو. هن ڪتاب جي شروعات، ديباچي سان هري سندر روپچند طرفان ڪيل اهي، جنهن ۾ هن تفصيل سان پنهنجا ويچار پيش ڪيا آهن. اُن کانپوءِ ساميءَ جي سلوڪن جو تاتپرج، جيڪو رشي ڏيارام گدومل جو لکيل آهي. اُن بعد 'ساميءَ جو جيون چرتر' پروفيسر ڇيتنمل پرسرام جو ڏنل آهي. تنهن کانسواءِ ساميءَ جا سلوڪ پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي جو لکيل مضمون ڏنل آهي. واڌومل مولچند جي 'يومڪا' کان پوءِ اُن دواران پرميشور جي پراپتيءَ جون پوڙيون بہ ڏنل آهن. ان کان پوءِ 'ساميءَ جا چونڊ سلوڪ' سري هيٺ الڳ لڳ مضمون ڏنل آهن.

(15) ''سامي جا آتم سلوڪ'' جي چونڊ ۽ ترتيب تيجومل ڪلاچند ميرچنداڻيءَ ڏني آهي جيڪا اصل سرڳواسي ديوان ڪلاچند ڪيرتراءِ جي ڏنل ارٿ سميت آهن. ان صاحب ست صفحن جي يومڪا بہ ڏني آهي اُن کان پوءِ 'ستگر' موضوع تي چونڊ سلوڪ سمجهائي سان پڻ ڏنل آهن.

16) **'ساميءَ جا سلوڪ'**

پروفيسر ڀوڄراج ناگراڻي

سنڌي اڪاڊمي دهلي

پروفيسر بي.ايچ. ناگراڻي، 'ساميءَ جي سلوڪن' جو تحقيقي اڀياس جيڪو جدا جدا 3 ڀاڱا ڪري 1955ع 1958ع ۽ 1967ع ۾ بمبئيءَ مان ڇپائي ظاهر ڪيو هيو. انهن تنهي ڀاڱن کي گڏ ڪري سنڌي اڪاڊمي، دهليءَ طرفان جون 1997ع ۾ هڪ نئي ڪتابي روپ ۾ ظاهر ڪيو. موجوده ڪتاب ۾ جيتوڻيڪ ٽيئي ڀاڱا گڏ ڪري ڏنا ويا آهن، پر منجهس ڏنل سلوڪن جو تعداد ڪجهہ وڌيڪ ئي نظر اچي ٿو. 1955ع واري الڳ پهرئين ڇاپي ۾ صرف 602 سلوڪ ڏنل هيا، جڏهن تہ هن جامع ڪتاب جي

محبت	(الف)	108
محبت	(ب)	33
عشق	(الف)	67
عشق	(ب)	20
عاشق	(الف)	122
عاشق	(ب)	32
سهاڳڻ	(الف)	32
سهاڳڻ	(ب)	11
ڇهہ انارهن چار	(الف)	19
ڇوهہ انارهن چار	(ب)	20
لکشڻ	(الف)	84
لکشڻ	(ب)	38
فقير	(الف)	10
فقير	(ب)	7
دردوند	(الف)	12
دردوند	(ب)	21
دردوند پويان	(الف)	20
دردوند پويان	(ب)	6
اوڌوت	(الف)	20
اوڌوت	(ب)	9
ساڌو جن	(الف)	14
ساڌوجن	(ب)	16
سنت		92
		1221

ان طرح ڪل ملائني ”سامي جا سلوڪ“ (ڀاڱو ٽيون) واري هن ڪتاب
۾ 1221 سلوڪ ڏنل آهن.

ڪيو، جنهن ۾ الڳ الڳ 12 عنوانن هيٺ جدا جدا موضوعن تي ساميءَ جي سلوڪن جي اوک ڊوک ڪيل آهي. جيڪي هيٺئينءَ ريت آهن:

1- سامي صاحب جو جيون چرتر

2- سامي صاحب جي صورت ۽ سيرت

3- سامي ۽ شاه

4- ساميءَ جو عاشقانو شعر

5- ويدانت ۽ سامي

6- ساميءَ جون تشبيهون

7- ساميءَ جو ناصحانو شعر

8- انسان جو من ۽ آپو

9- پورن ستگرو ۽ آدرشي جگياسو

10- انهد شبد ۽ ديس ملار

11- ساميءَ جي ٻولي ۽ عبارت

12- ساميءَ جو نظم

19) پوجراج ناگراڻيءَ جي ياڱن مان چونڊ سلوڪ گڏ ڪري، ساهتيه اڪادميءَ طرفان سن 1960ع ۾ 'سامي جا چونڊ سلوڪ' ڇپايو ويو. ان جو (ٻيون ڇاپو) سن 1981ع ۾ ٻه شايع ٿيو.

20) ليکراج عزيز 'سامي' جي سري سان 1965ع ۾ هڪ ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪيو. جنهن ۾ ساميءَ جي جيون چرتر ۽ ان جي شعر جي فني اوک ڊوک تي انتهائي عالمانا قلم هلايو ويو آهي. ڪتاب جي شروع ۾ 'ٻه شبد' نالي مهاڳ ڏنل آهي. جنهن کان پوءِ الڳ الڳ بابن ۾ ساميءَ جو جيون چرتر، سامي مهان ڪوي، ساميءَ جي سلوڪن جو سار، ويدن جي واڻي توکي سنڌيءَ ۾ سٽايان، پرورتي ۽ نورتي، ساميءَ جي ورهه جي واڻي، ساميءَ جي ڪوتا ۽ صوفي شاعر ساميءَ جي رواداري، سامي ۽ سنسار، سامي ۽ النڪار وشين تي قلم هلايل آهي.

پهرئين ڀاڱي ۾ 602 سلوڪن دوران 606 سلوڪ ڏنل آهن. اصل جهون
ڪتاب جي پاونا (ب) واري دفعي ۾ 204 صفحي تي صرف 8 سلوڪ
ڇاڻايل آهن، جڏهن تہ دهليءَ جي جامع ڇاپي ۾ ساڳي دفعي هيٺ صفح نمب
160 تي 12 سلوڪ يعني 4 وڌيڪ سلوڪ ڏنل آهن.

ٻيون ڀاڱو جو اصل 1958ع ۾ ڇپايل هيو، ان ۾ 852 سلوڪ ڏنل ه
۽ موجوده گڏيل ڪتاب جي ٻئين ڀاڱي واري حصي ۾ بہ ساڳيا نيء52
سلوڪ ڏنل آهن. ٽيون ڇاپو جو 1967ع ۾ ڇپايو ويو هيو. ان ۾ جيتوڻيڪ
1221 سلوڪ ملن ٿا، پر دهلي اڪادمي جي گڏيل ڇاپي جي ٽئين ڀاڱ
۾ 1221 بدران 1226 سلوڪ ڏنا ويا آهن. ڇوتہ اصل ڪتاب جي صف
نمبر 51 تي سڪ (الف) ۾ 65 سلوڪ آهن ۽ نئين ڪتاب ۾ 67 سلوڪ
ڏنل آهن. صفح نمبر 59 تي سڪ (ب) ۾ 24 سلوڪ آهن، پر هن نئ
جامع ڇاپي ۾ 28 سلوڪ ڏنل آهن، يعني 6 سلوڪ وڌيڪ ڏنل آهن.
'ڇهہ انارهن چار' عنوان هيٺ جهوني ڪتاب ۾ 289 صفحي تي 19 سلوڪ
آهن ۽ هن نئين ڪتاب ۾ 18 سلوڪ، يعني هڪ گهٽ ڏنل آهي، ان حسا
سان 6 مان 1 گهٽائبو تہ باقي ڪُل ملائي 5 سلوڪ وڌيڪ ڇاڻايل آهن

(17) سيٺ ماڌوداس مينڌا ۽ پرسرام پارومل، ساميءَ جي سلوڪن جو و
سنگره ديوناگري لپيءَ ۾ ٽن ڀاڱن ۾ شايع ڪيو آهي. پهريون ڀاڱو آگس
1956ع ۾، ٻيون ڀاڱو فيبروري 1957ع ۾ ۽ ٽيون ڀاڱو مارچ 1958ع
ڇپجي ظاهر ٿيو. انهن ۾ ساميءَ جا ڪل 4336 سلوڪ ڏنل آهن.
ايڊيشن جي مرتب، محنت ڪري جدا جدا پوٿين ۽ سرچشمن مان سامي
جا ايترا گهڻا سلوڪ گڏ ڪري روشنيءَ ۾ آندا آهن. پر جيتري ڪو
سلوڪن جي گڏ ڪرڻ تي ڪئي ويئي آهي، اوترو ئي گهٽ ڌيان اُن
جي صحيح پڙهڻين لفظن جي درست هجڻين تي ڏنو ويو آهي. ڪتاب
ڇاپي جون چڪون بہ چڱي تعداد آهن. ان ڪري بهتر ٿيندو تہ مذڪو
سنگره ۾ آيل سلوڪن جي پڙهڻين ڪي تنقيدي نظر سان پرکي، اُنهن
سنڌي ڇاپو تيار ڪرڻ گهرجي.

ميدان ادب تي آندو هيو، تنهن صاحب صرف 2 سالن جي عرصي اندر
سامي؛ جي سلوڪن تي هڪ کوجنيڪ ۽ عالم جي حيثيت ۾ اجا وڏيڪ
تحقيق ڪري اُن جي لفظن کي صحيح سمجهڻ لاءِ 1978ع ۾ 'سامي
ڌاتو ڪوش' (An Etymological Dictionary of Sami) پڻ لاڙڪاڻہ (سنڌ)
مان ڇپائي پڌرو ڪيو. جنهن ۾ الف بي وار سامي؛ جي ڏکين لفظن
جون معنائون، ڌاتن سان گڏ سمجهايل آهن.

24) سنڌ جي مشهور و معروف عالم محمد ابراهيم جويو صاحب هڪ برک
ودوان؛ نقاد ۽ تاريخ دان جي حيثت ۾ 'شاه، سچل، سامي-1689-1850ع
هڪ مطالعو' ڪتاب ادب ذوق حضرات جي پيشِ نظر رکيو. جويو صاحب
انتهائي فلسفيانہ نموني ۽ هڪ غير جانبدار مورخ طور تاريخ جو جائزو وٺندي
تحقيقي لحاظ کان سنڌي ادب جي ٽنهي عظيم شاعرن شاه، سچل ۽ سامي؛ تي
هڙي تہ دلچسپ پيرايہ ۾ روشني وڌي آهي، جو پڙهندي قارئين جا ڪپاٽ
کليو وڃن. ان ڪتاب کي ايتري تہ مقبوليت ملي جو جيتوڻيڪ اُن جو پهريون
ڇاپو فيبروري 1978ع ۾ شايع ٿيو هيو، پر هيل تائين اُن جا ڪُل ڇه ڇاپا ظاهر
ٿي چڪا آهن. آخرين ڇهون ڇاپو روشني پبليڪشين، ڪنڊيارو (سنڌ)
طرفان 1997ع ۾ اشاعت ڪيو ويو. ان ڪتاب ۾ جويو صاحب جا ڪجهہ بيا
تحقيقي مضمون بہ درج ڪيا.

25) ''سامي؛ جي سلوڪن جو جائزو'' ڪتاب قيمت هريسنگهاڻي جي
سمپادڪيءَ هيٺ سال 1990ع ۾ ميدان ادب ۾ آيو؛ جنهن ۾ هن صاحب 18-19
سيپٽمبر 1985ع ۾ ڀوپال ۾ 'سامي سيمينار' تي پڙهيل پيپر ڏنا آهن. هن ڪتاب
ر شروعات ۾ ڪتاب بابت پنهنجي پاران شروعاتي ويچار ڏنا اٿائين. ان کانپوءِ
يٺ ڏنل پيپر، مقالہ نگار جي نالي سان ڏنا ويا آهن:

1. سامي؛ جو جيون ڪاريہ	سشيلا موتواڻي
2. سامي؛ جي سلوڪن ۾ سماج جو عڪس	ڪرشن راهي
3. سامي صاحب جي ٻولي ۽ شاعري	ڪيئلداس 'فاني'
4. سامي ۽ سندس سلوڪن جا ڇاپا	مرليڌر جيٽلي

(21) اي.جي. اُتم جولاءِ 1962ع ۾ نيئن دنيا پبلشرس بمبئيءَ طرفان 'شاه، سچل ۽ سامي' (نئين نظر) نالي هڪ ڪتاب ڇپائي پڌرو ڪيو. جنهن ۾ هن ايڊيٽر جو فرض ادا ڪندي هيٺيان 12 ليک ڏنا آهن.

1) شاه جي سنڌي - پروفيسر ڪلياڻ آڏواڻي

2) سچل سرمست - تيرٿ وسنت

3) شاه جو سنڌين لاءِ سنيهو - جي.ايم. سيد

4) شاه جي ٻولي ۽ ڀاشا وگيان - ليلو رچنداڻي

5) شاه عبداللطيف جي عظمت - ڊاڪٽر ايڇ.ٽي.سورلي

6) سچل-انقلابي شاعر - ڪرشن کٽواڻي

7) ساميءَ تي هڪ نئين نظر - اي.جي.اُتم

8) شاه، سچل ۽ سامي - گوبند مالهي

9) شاه تي تنقيد - موهن گيهاڻي

10) ساميءَ جا سلوڪ ۽ متن ٽيڪا - ڪيرت ٻاٻاڻي

11) شاه جو ڪلام ۽ نرت گيت - منو گدواڻي

12) شاه جي شعر جو پس منظر - اي.جي. اُتم

ان طرح اُتم، مذڪوره ڪتاب ۾ الڳ الڳ عالمن جا مٿيان 12 چوند جدا جدا ليک گڏ ڪري ڇپايا. جن مان ساميءَ جي ڪلام ۽ اُن جي زندگيءَ کي سمجهڻ ۾ ڪافي مدد ملي ٿي.

22) 'ساميءَ سنديون سپون' نالي پروفيسر ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو صاحب، ساميءَ جا 200 چوند سلوڪ سن 1975ع ۾ لاڙڪاڻي مان ڇپائي ظاهر ڪيا. ان ڪتاب ۾ ڊاڪٽر گربخشاڻيءَ جي شاه جي رسالي واري ايڊيشن جي طرز اپنائي ويئي آهي. سلوڪن جي متن بعد، لفظن جي معنيٰ، ويتپتي، ويچارن جي اُپٽار ۽ ٻين مذهبن جي ويچارن سان ڀيٽ ڏنل آهي. اهو ننڍڙو مجموعو پروفيسر سنديلي صاحب جي وسيع علم جي ساک ڏئي ٿو.

23) ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو، جنهن 1975ع ۾ 'سامي سنديون سپون' ميدان ادب تي آندو هيو. تنهن صاحب صرف 2 سالن جي عرصي اندر

سنڌ اُن جي آرٽڪ ۽ سياسي اوستا
سنڌ ۾ حڪومت جو سرشتو
هندستان ۾ ويدانت
مايا
اوديا
مورک
اگياني
ويساه
ڀاونا
ساڌ مهما
ساڌ سنگت
ساڌ سنگ
گرمک
ايشور مهما
ڀڳتي
شيوا ٽهل
گيان يوگ
ويراڳ
من ۽ آتما جي پڇاڻ
ڀڳتي يوگ
سهاڳڻ
سامي ۽ جوڳ
ستگرو
ساميءَ جي سنڌي ۽ ڪوتا
انهن عنوانن کان پوءِ 153 صفحات تي مبني ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو طرفان جوڙيل سامي صاحب جي ڏکين لفظن جون معنائون 'تحقيق لغات

5. ساميءَ جي سلوڪن ۾ سمايل فيلسوفي يشوڌرا واڌواڻي
6. ڀارتي سنت ڪاويه ۾ ساميءَ جو استان هيرو ٺڪر
7. ساميءَ جي سلوڪن ۾ ويدن جي واٽي قيمت هريسنگهاڻي
8. ساميءَ جي ٻوليءَ ۽ شاعري گوردن شرما 'گهايل'
9. ساميءَ جي سلوڪن ۾ ڀارتيه سنت موهن لعل شرما

اُن بعد مقالہ نوسين بابت واقفيت ڏنل آهي. آخر ۾ هريسنگهاڻيءَ ساميءَ بابت مختصر ڄاڻ هنديءَ ۾ ڏيڻ فرمائي آهي.

26) 1992ع ۾ حيدرآباد سنڌ ۾، بي.ايڇ.ناگراڻيءَ جا ''ساميءَ جا سلوڪ'' وارا ٽيئي ڀاڱا هڪ ئي جلد ۾ گڏ ڪري سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت، طرفان شايع ڪيا ويا. جنهن جي شروعات ۾ پبلشر طرفان ساميءَ جي سلوڪن جي ڇاپي نسخن جو تحقيقي جائزو پڻ ڏنل آهي. جنهن بعد 15 جون 1955ع وارا ناگراڻي صاحب جا ٻہ اکر ۽ لعل سنگ اجواڻيءَ جو مهاڳ ڏيڻ ڪانپوءِ رشي ڏيارام گدومل جي ساميءَ جي سلوڪن جو تاتپرج ڏنل آهي. جنهن ڪانپوءِ ناگراڻي صاحب وارا ٽنهي ڀاڱن وار جملي سلوڪ ڀاڱو ڦهريون، ٻيون ۽ ٽيون الڳ الڳ سري هيٺ، ساڳئي ڪتاب ۾ ڏيئي. ان جو نالو ''ساميءَ جا سلوڪ'' جلد ڦهريون رکيو ويو آهي.

جڏهن تہ ان سان گڏ ئي ''ساميءَ جا سلوڪ'' جلد ٻيون اشاعت هيٺ آيل آهي، جنهن جو گڏيل ڪريڊٽ، گيٽ اپ تي ئي پروفيسر بي.ايڇ.ناگراڻي ۽ ڊاڪٽر عبدالڪريم سنديلو جو گڏيل نالو ڏنل آهي. جنهن جي ترتيب وري محمد ابراهيم جويو صاحب جي هٿن ڪان ڪيل آهي. مذڪوره ڪتاب پڻ 420 صفحات تي مشتمل آهي، جنهن ۾ ناشر طرفان عنوان هيٺ محمد ابراهيم جويو انتهائي عالمانہ مهاڳ لکيو آهي. جنهن بعد 'ساميءَ جا سلوڪ هڪ نظر ۾' ڊاڪٽر عبدالجبار جوڻيجو ۽ خود جويو صاحب جو اڳ ڇپيل 1978ع وارو ڪتاب 'شاه-ساچل-سامي' هڪ مطالعو پوريءَ ريت 60 صفحات تي مبني ڏنل آهي، جنهن مان پوري اساسي شاعري، سنڌ جي سياسي، سماجي ۽ مذهبي تاريخ جو جائزو وٺندي ساميءَ کي صحيح نموني سمجھڻ ۾ مدد ملي ٿي.

باب 4
ڀارتيہ درشن شاستر ۽ ڀڳتي شاعري

ڀارتيہ درشن:

ڀارت، ڌرتيءَ جي خوبصورت خطي تي واقع آهي. پرڪرتيءَ جي ديويءَ پنهنجي شيءِ هٿن سان سجائي اُن کي زينت بخشي آهي. اُن جو ٻاهريون روپ ڪيترو نہ سندر آهي. اُتر ۾ برف سان ڍڪيل هماليہ، جنهن جون چوٽيون جڻ ٻاهرين سنسار کي ڀارت جي اڌياتمڪ اوسر کان واقف ڪرائي رهيون آهن. ڏکڻ ۾ ڀارتيہ مهاساگر، جتي نيرا نيرا روشن ڪرڻا پهچندي ائين پيو لڳي جڻ بہ وڏا پير ڌرتيءَ تي ڪوڙيل هجن! اولهہ ۾ عرب ساگر ۽ اوڀر ۾ بنگال جي ڪاڙي. گنگا ۽ جمنا جون ڌارائون کيس سرسبز بڻائي رهيون آهن. ڀارت جو هيءَ ٻاهريون روپ جيترو چمڪندڙ ۽ منوهر آهي، اُن جو اندريون روپ بہ اوترو ئي حسين آهي. هن سنسار ۾ سڀيتا جي جنني، ڀارت ماتا ئي آهي. جنهن وقت ٻيا ديش اگيان جي انڌڪار ۾ هئا: اُن وقت ڀهرين، ڀارت جي گگن ۾ پرڀات جي اُفق تي گيان جي روشن ڪرڻن اوديا جي اونده جو خاتمو آندو. ان طرح پوري ڌرتيءَ تي سڀيتا جو ڦهلاءُ ڪرڻ جو شرف هن ديش کي ئي حاصل آهي.

درشن جي معنيٰ ۽ استعمال:

هر انسان لاءِ زندگيءَ جي جدوجهد ۾ فتح حاصل ڪرڻ اُن جو فرض آهي. ٻين ساهوارن وانگر انسان بہ زنده رکڻ لاءِ لڳاتار ڪشمڪش ڪندو رهي ٿو. هو ڪنهن وقت پنهنجي اردگرد وارين مختلف حالتن سان جنگ جوٽيندو آهي تہ ڪڏهن غالب ڀيل طاقتن ۽ ويرين سان سنگهرش ڪندو رهندو آهي. فرق اهو آهي تہ ٻيا جيو، بغير ڪنهن سوچ

سامي' جي عنوان سان ڏنل آهن ۽ آخر ۾ پروفيسر ناگراڻي ۽ ڪوڙومل ساهتيه منڊل ۾ آيل اکر ڪوش پڻ ڏنل آهي.

سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت پاران 'ساميءَ جي سلوڪن' جا ٻيئي جلد شاندار رنگين گيٽ اپ، اوچو پنو، صاف ڇپائي ۽ پڪي بائينڊنگ سان سوکڙي نما هڪ باڪس ۾ ادب ذوق حضرات لاءِ پيش ڪيل آهي.

ڪل ملائي هيل تائين سامي صاحب جا جيترا به ڇاپي نسخا ميدان ادب تي ظاهر ڪيل آهن. انهن ۾ سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت حيدرآباد جو 1992ع وارو اهو مٿيون تحفو بيشڪ هر لئبرريءَ ۾ سانڍڻ لائق آهي.

'فلاسافيءَ' جي معنيٰ ٿيندي 'علم لاءِ محبت' يا 'وديا لاءِ پريم'. ان لفظ جو واهپو پهرين گريس ملڪ ۾ ٿيو. 'ويسدانڊس پير ڪليز' جي مشهور پاشڻ ۾ ايٿينس شهر جي رهواسين ڪي وديا پريم ٻڌائڻ لاءِ به ان لفظ جو استعمال ڪيو هيو. سقراط (Socrates) ان وقت جي مشهور سائنسدان ۽ ٻين وشين جي ماهر سوفيسٽ ماڻهن کان پاڻ کي الڳ رکڻ لاءِ پنهنجو پاڻ کي فلاسافر ڪري ڇيو آهي. سقراط جي شاگرد افلاطون Plato ۽ اُن جي شاگرد ارسطو Aristatole ان جو پرچار ڪيو ۽ ان جي الڳ الڳ شاخن جو اپياس ڪري مغربي درشن جو سڄو ڍانچو مبلغ ٺهيو. جيڪي ودوان جيو، جڳت، ايشور، ڌارمڪ يا سماجڪ تتون جي کوجنا ڪرڻ لاءِ ڪوشش ڪندا آهن، اُهي فلاسافر چوائيندا آهن. اڳ فلاسافيءَ جي اندر سائنس به ايندي هئي. اڄڪلهه مغربي ديشن ۾ وگيان ۽ درشن کي الڳ الڳ ڪري انهن جي وضاحت ڪئي ويئي آهي ته هن جڳت جي الڳ الڳ وشين جي خاص اپياس ۽ ورنن کي 'وگيان' چئجي ٿو. جيئن ظاهري وگيان ۽ علم نجوم وغيره. ان طرح الڳ الڳ وگيانين دواران پيدا ٿيل حقيقتن کي گڏ ڪرڻ فلاسافيءَ جو مقصد آهي.

ڀارتيه درشن جون خصوصيتون:

1) **آزاد استتي**:- ٻين ديشن جي ڀيٽ ۾ درشن شاستر، ڀارت ۾ وڌيڪ خود ڪفيل رهيو آهي. اپياس جي آزادي، اُن جو اهم وشيه رهيو آهي. اُن سان گڏ ٻين علمن جي اوسر ۾ پڻ هو مدد ڪندو رهيو آهي.

2) **درشن ۽ ڌرم**: ڀارت ۾ درشن شاستر جي جيتري ته مقبوليت آهي، اوتري ٻئي ڪنهن به ٻئي ملڪ ۾ نظر نٿي اچي. درشن شاستر، مغربي ملڪن جي ودوانن لاءِ سندن من کي خوش رکڻ جو وسيلو پئي رهيو آهي. جهڙيءَ طرح ٻين وشين جي اپياس ۾ هو پنهنجي شخصي ڪلپنا ڪندا آهن، اهڙيءَ طرح هن ميدان ۾ به ساڳي حالت آهي. پر ڀارت ۾ درشن ۽ ڌرم، تتو گيان ۽ ڀارتيه جيون جو گهرو سنبنڌ آهي. ڀارت ۾ عوامي امن ۽ هن جهان مان ڏکن سورن کان نجات ڏيارڻ خاطر درشن شاستر جو جنم

ويچار جي فطري طور زندگيءَ جي جهدو جهد ڪندا رهندا آهن، پر انسان هر منزل تي دل دماغ جو جوڳو استعمال ڪري ٿو. نڪل جي چوڻ موجب، انسان جي ڪاميابين جو مدار سندس سوچ ويچار تي مبني آهي. گيتا ۾ (17/3) چيل آهي :यो यच्छद्धस एव स: جنهن جو مطلب آهي ته انسان پنهنجي شرڌا انوسار ئي الڳ الڳ روپ وٺندو آهي. هن جي ڪم ڪرڻ جو انداز به طئه ٿيل هوندو آهي؛ جنهن موجب کيس ڦل ملندو آهي، اهڙي نموني هر انسان جو نجي درشن هوندو آهي. جيڪو اُن جي جيون سان ڳنڍيل آهي. اسان اُن کي پنهنجي جيون کان الڳ ڪري نٿا سگهون. جيڪڏهن ڪو به شخص اُن کي جدا ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو ته سندس جيون، عقل ۽ فهم کان پري ٿيندي هڪ جانور جيان ٿي پوندو، ان ڪري جانورن سان ڪيترين ئي ڳالهين ۾ هڪجهڙائي هئڻ ڪانپوءِ به انسان ۾ ترم ۽ مذهب يا انسان جا ٻاهريان اصول، سندس وڏي ۾ وڏي خوبي آهي.

'درشن' لفظ جي معنيٰ آهي ''दृश्यते अनेन इति दर्शनम्'' جنهن جي دواران ڏٺو وڃي، ته هن جڳت جو سچو سروپ ڇا آهي؟ ان جي پيدائش ڪٿان ٿي؟ هن سرشٽيءَ جو مقصد ڇا آهي؟ هيءَ چيتن آهي يا اچيتن؟ هن سنسار ۾ اسان جا ڪهڙا فرض آهن؟ زندگيءَ کي سٺي نموني گذارڻ لاءِ ڪهڙو ساڌن مارگ آهي؟ اهڙن سوالن جا جواب ڏيڻ، درشن جو اُديش آهي. درشن کي شاستر به چئبو آهي. شاستر جي معني ڇا آهي؟ شاستر لفظ جو ڌاتو، گرنٿن ۾ هن نموني ٻڌايل آهي.

शासनात् शसनात् शास्त्रं शास्त्रमित्यभिधीयते।
शासनं द्विविधं प्रोक्तं शास्त्रलक्षणवे दिभि:।
शासनं भूतवस्त्वेकविषयं न क्रिया परम्।

'شاستر' لفظ جي ڌاتوءَ جا به حصا آهن: 'शास्' معنيٰ 'آگيا ڪرڻ' ۽ 'शंस्' معنيٰ 'ورنن ڪرڻ' يا ظاهر ڪرڻ.

اهڙي طرح دنيا جي ٻين تهذيبن جو جائزو وٺندي خبر ٿي پوي ٿي ته يونان ۾ 'فلاسافي' لفظ پڻ ٻن لفظن جي ميلاپ مان ٺهيو آهي. 'فلاس' معنيٰ 'پريم' يا 'محبت' ۽ 'سوفيا' معنيٰ 'تعليم' جنهن موجب

رکي. ٻڌ، جين ۽ چاوارڪ لاءِ ايشور جي ستا نہ آهي، تہ اُهي ناستڪ ڀاڱي ۾ ڳڻيا ويا. آستڪ اُهي آهن جيڪي ويدن ۾ وشواس رکن ۽ ناستڪ اُهي آهن جيڪي ويدن کي نہ مڃي اُنهن جي گلا ڪن.

ياگيہ ولڪيہ جي سکيا

برهدارڻيڪ اُپنشد (214) جي هيءَ ڪٿا مشهور آهي تہ ٻڍاپو اچڻ تي فلاسافر شرومڻي ياگيہ ولڪيہ پنهنجي ملڪيت جي ورهاست پنهنجين ٻن زالن (ڪاتياينې ۽ ميتريي) جي وچ ۾ ڪئي. تڏهن ميتريي اهو ونڊ جي چاهنا نہ رکندي مهرشي ياگيہ ولڪيہ کان پڇيو تہ: ”جيڪڏهن هيءَ سموري ڌرتي منهنجي لاءِ ڌن ڌان سان ڀرجي وڃي تہ مان امر ٿيڻ جي پدوي پائي سگهندس.“ مهرشيءَ کيس جواب ڏنو: ”بلڪل نہ، تنهنجو جيون ائين ٿيندو جنهن کي آنند ماڻڻ جون سڀ شيون آهن، پر ڌن ملڻ سان امر ٿيڻ جي پدوي جي ڪابہ اُميد نہ آهي.“ تڏهن ميتريي وري پڇيو: ”جنهن ڌن سان بقا جي حاصلات نہ ٿيندي تہ مان اُن کي وٺي ڇا ڪندس“؟ تڏهن مهرشيءَ چيو: ”پتيءَ لاءِ پتي پيارو نہ آهي، پر آتما لاءِ. پتنيءَ لاءِ پتني پياري نہ آهي.، پر آتما لاءِ. پٽ لاءِ پٽ پيارو نہ آهي، پر آتما لاءِ. سنسار جون سڀ شيون پنهنجي لاءِ نہ، پر آتما لاءِ پياريون هونديون آهن.“ ان ڪري سڀني کان پياري شيءِ آهي ’آتما‘ ان ڪري آتما جي درشن ڪرڻ جي ڪوشش ڪرڻ گهرجي. ٻڌڻ کپي، هنڌائڻ کپي ۽ لڳاتار ڌيان ڪرڻ گهرجي چاڪاڻ تہ آتما جو درشن، ٻڌڻ، هنڌائڻ ۽ وگيان سان سڀ ڪجھ ڄاڻي سگهجي.

مهرشي ياگيہ ولڪيہ جي اها سکيا ڀارتيہ درشن ۽ ڌرم جو مول بنياد آهي. انساني جيون جو آخرين اُديش، آتما جو ساڪشاتڪار. آتما جو ساڪشات انيو آهي. ان انيو لاءِ اُپنشد، ٽن ساڌنن جو اُپديش ڏئي ٿو. ٻڌڻ، هنڌائڻ ۽ لڳاتار ڌيان. آتم تتو کي ٻڌڻ کپي. شرتي واڪين سان منن ڪرڻ گهرجي ۽ يوگ دواران ڌيان ڪرڻ گهرجي.

ٿيو. افلاطون جي چوڻ موجب درشن جي شروعات عجيب و غريب نتائج سان ٿيندي آهي. (Philosophy begins in wonder) جنهن مان ويچار شاستر جي پيدائش ٿيندي آهي. پر ڀارت ۾ ان جو وجود دک ۽ اُن کان بچڻ جي ڪوشش ڪرڻ واري عمل سان ٿئي ٿو. ڀارتيہ جيون ۽ ڌرم مٿان ايترو گهرو اثر پوڻ سبب ئي درشن کي ايڏي مقبوليت ملي آهي.

ڀارتيہ درشن جو مقصد:

پراچين مفڪرن، برهم ۽ آتما کي هڪ ڪري ڇيو آهي. هرهڪ انسان پنهنجي اندر، آتما جو انيو ڪندو رهندو آهي. ان ڪري برهم جو درشن ماڻڻ، اُن کي سڃاڻڻ جو وسيلو آهي آتما کي سڃاڻڻ ۽ اُن جو درشن ڪرڻ. ڪائنات جي سڀني ڀيارين شين ۾، آتما کي ئي اهم جاءِ مليل آهي. ڪتاب بہ شروع ڪري ڏسجي تہ آتما کي وڏي اهميت ملندي رهي آهي. اسڪولن ۾ ڪيترا وديارٿي ڪيڏي نہ دل سان تعليم حاصل ڪرڻ جي ڪوشش ڪن ٿا. اهو سڀ ڇا لاءِ؟ ان جو جواب ملندو 'گيان جي حاصلات لاءِ'. گيان سان ڌن جي حاصلات ٿيندي آهي. ڌن جي وسيلي ڪٽنب کي سک نصيب ٿئي ٿو، ۽ ڪٽنب جي سک جي آخرين منزل آهي، آتما جو سک. ان ڪري ڪتاب بہ ڏنو وڃي، کهڙن بہ پدارٿن کي ڳڻيو وڃي، 'آتما' ئي مکيہ ٿيندي.

الڳ الڳ مفڪرن، مڪتيءَ جي ڪلپنا ۾ ڪيترا ئي متڀيد هئڻ جي باوجود، ان وشيہ ۾ هميشه هڪ ئي راءِ ڏني آهي: आत्मनःस्वरूपेणावस्थिति मोक्ष

آتما جي ڄاڻ ڏيڻ. اُها آتما توڙي برهم کان الڳ هجي يا نہ، اُن جو درشن ئي سندس مقصد آهي.

ڀارتيہ درشن جي درجہ بندي:

هندو گرنٿڪارن ڀارتيہ درشن کي ٻن ڀاڱن ۾ ورهايو آهي:

(1) آستڪ (2) ناستڪ. عام رواجي آستڪ، ايشور جي ستا کي مڃڻ وارو ۽ ناستڪ اُن ستا کي نہ مڃڻ واري کي چيو ويندو آهي. پر فلاسافيءَ ۾ اها معنيٰ نہ آهي. درشن موجب: آستڪ ڪرم ڪري ڦل جي اڇا نہ

رکي ٿو. جيڪو اگيان جي پردي کي چيري ٿو. اهڙي نموني ساهتيہ، فلاسافيءَ جي پورائي ڪري ٿو. (مايا) جو جادو ٿي سگهندو، استري (ڀڳتيءَ) تي ڪنهن بي استريءَ (مايا) جو اثر ٿي نہ سگهندو. ڀڳتي، ڀڳوان جي استري آهي، ۽ مايا نرتڪي، ڀڳوان ڀڳتيءَ کي چاهيندڙ آهي. فلاسافي سوچڻ جي شڪتي ڏني ٿي. ساهتيہ نہ صرف چوڻ، پر پنهنجو ٻڌائڻ سيکاري ٿو. ڀارتيہ ساهتيہ جو پهريون روپ ويدڪ منترن مان ملي ٿو. ويدڪ ڪوين پنهنجي واڻي، ويدن ۾ لکي. ويدڪ يگ ۾ فلاسافي ۽ ساهتيہ جو گڏو گڏ وڪاس ٿيو. اُن وقت جي ساهتيہ جا وشيہ هئا: اند وشواس، ڊپ، پرارٿنائون ۽ يگيہ ڪرڻ وغيره.

ڪوتا ۾ آهستہ آهستہ فلسفي جو جزو وڌندو ويو. هر شاعر جيترو وڏو فلاسافر هوندو هو، اوتري وڏيڪ عزت پائيندو هو. رامائڻ ۾ بہ فلاسافيءَ جو درشن ملي ٿو. شاعرن کي فلسفي جي ڄاڻ مان روشني ملي ٿي، ساهتيہ کان پوءِ تتو درشن، ڀڳتي، يوگ ۽ صوفين جي پريم جي پياس وغيره اچن ٿا. 'ڀڳتيءَ' جو تتو نج ڀارتيہ آهي، پر پريم جي پيڙا صوفين مان آئي آهي، جڏهن تہ يوگ تي ناٿ پنٿ جو اثر آهي.

ويدانت درشن:

ميمانسا جا بہ ڀاڱا آهن: پورو ميمانسا ۽ اُتر ميمانسا. پورو ميمانسا ۾ ڪرم ڪانڊ جو بيان ڪيل آهي ۽ اُتر ميمانسا ۾ اُپنشدن دواران آتموادي درشن سمايل آهي. ويدانت جو ٻيو نالو اُتر ميمانسا بہ آهي. اُپنشد ويدڪ ساهتيہ جو آخرين ڀاڱ آهن. اُپنشدن ۾ ئي ويدن جي پڄاڻي ٿئي ٿي. ان ڪري ويدانت جي معنيٰ آهي اُپنشد جو گيان.

اُپنشد جو گيان ڇا آهي. اُن جي استاپنا لاءِ گهڻي ئي ويدانتي فرقا آهن. اُنهن مان شنڪرآچاريہ، رامانج، مڌو، نمبارڪ ۽ ولڀ وغيره مشهور آهن. انهن ۾ شنڪر آچاريہ ۽ رامانج جو نالو سيني کان وڌيڪ اهم آهي. شنڪرآچاريہ جي ادويت ويدانت جي ايتري تہ مقبوليت آهي جو صرف ويدانت لفظ اُچارڻ سان ئي شنڪر ويدانت جي معنيٰ سمجهي ويندي

ساهتيه ۽ درشن:

هر يگ ۾ درشن ۽ ساهتيه، رٿ جي ٻن ڦيٿن وانگر گڏ هلن ٿا. سماج جو سچو آئينو ساهتيه آهي، ۽ اُن ساهتيه ۾ اسان کي فلاسافيءَ جو درشن ٿئي ٿو. انسان اچڻ واري يگ جي ڪلپنا ڪري سوچيندو رهي ٿو ۽ اُن جي اڳيان ڪيترائي سوال اُٿن ٿا. جڳت ڇا آهي؟ انسان ڇا آهي/ اُن جو ٺاهيندڙ ڪير آهي؟ موت کانپوءِ شرير ڪيڏانهن ويندو؟ اهي سوال هن جي دماغ ۾ اُٿن ٿا، ۽ اُنهن جا جواب انسان پنهنجي ڀاونا جي آڌار تي، ۽ ڪڏهن دماغ جي آڌار تي ڏئي ٿو: جنهن جي هيٺان انتوشواس، ڊپ جي ڀاونا، وڏيڪ سوچڻ جي اسمرٿي، وگيانڪ چنتن وغيره تتو اچي وڃن ٿا.

ڀارت جو دارشنڪ اتهاس بہ ائين آهي. 'درشن' دماغ رستي سمجهي سگهجي ٿو ۽ 'ساهتيه' جذبات رستي. درشن مشڪلاتن جو حل ڳولهيندو آهي، ساهتيه اُنهن مشڪلاتن کي دور ڪرڻ جي ڪوشش ڪندو آهي. 'ساهتيه'، 'درشن' جي تڪميل آهي. درشن تتون جو فيصلو ڪندو آهي. ساهتيه ۾ زندگيءَ جي عملن جو عڪس ملي ٿو. الڳ الڳ واراداتون قلمبند ڪندي ساهتيه؛ هڪ دماغ جو ڪم ڪري ٿو، نہ هڪ دل جو. ڀڳتيءَ جي وڪالت ڪندي ڪيترائي مفڪر ٿڪجي پيا، پر تلسيداس، انسان جي من کي پڙهي ورتو. هن جي چوڻ موجب ڀڳتي، استري آهي، جا پرش (گيان) تي، استري (مايا) جو جادو ٿي سگهندو پر استري (ڀڳتيءَ) تي ڪنهن ٻي استريءَ (مايا) جو اثر ٿي نہ سگهندو. ڀڳتي، ڀڳوان جي استري آهي، ۽ مايا نرتڪي. ڀڳوان ڀڳتيءَ کي چاهيندڙ آهي.

मोटे न नारि, नारि के रूपा, पत्रगारि यह चरित अनूपा
पचनि रघुवीर रहिं भगति पियारी, माया खलु पर्तकी बेचारी।
भगतिहिं सानुकूल रघुराया, तातें निहि डरपत अति माया। 1

'ساهتيه'، پنهنجي ٻاخملي مياڻ ۾ ويچار جي تيز ڪٽار لڪائي

1. डॉ. विश्मभरनाथ उपध्याय 'हिन्दी साहित्य की दार्शनिक पृष्ठभूमि' : पेज 17

جو نہ ڪٿان ايندو آهي ۽ نہ ڪٿان حاصل ڪيو ويندو آهي. اُهو هر جاءِ
تي موجود آهي، پرَ اگيان سبب اسين اُن کي ماڻي نہ ٿا سگهون. اگيان ڇا
آهي؟ جزي ۾ ڪل کي نہ پسڻ، اگيان آهي. اسان پل وچان هن جڳت کي
سچ ٿا سمجهون. اُهو ئي دک جو ڪارڻ آهي. جهڙي نموني هڪ نوڙي ۽
نانگ ۾ فرق آهي، پر اسان نوڙيءَ کي نانگ سمجهي اسان ڏڪي وڃون ٿا
ساڳيءَ طرح برهم، سنسار کان نرالو آهي، پر اگيان جي ڪارڻ اسِين برهم کي
سنسار سمجهون ٿا. پنهنجو پاڻ دک ڀوڳيون ٿا. اگيان کان دامن ڇڏائيندا اسين
تہ اُهو ئي دک، سک جي حاصلات بڻبو. سچ صرف اهو آهي، جيڪو
ماضي، حال ۽ مستقبل ۾ هڪ ٿي رهي ٿو. پهرئين ڏنل پدارٿ جي يادگيري
۽ ٻئي پدارٿ ۾ اُن جو احساس، مٿيا گيان يعني طلسم آهي.

اسان سپني ۾ رٿ وغيره ڏسندا آهيون. پر جاڳڻ وقت اُهي ڪونہ
هوندا آهن. ان کي سچ چئي نہ ٿو سگهجي. ڇاڪاڻ تہ پرم گيان ختم ٿيڻ
کان پوءِ ڪجهہ هيو ئي نہ. اُن کي ڪوڙ بہ نٿو چئي سگهجي، ڇاڪاڻ
تہ پرم گيان جي وقت اُهو موجود هيو. ان ڪري ڪيس ناقابل بيان سڏجي
ٿو. جڳت لاءِ بہ چئجي ٿو تہ اُهو نہ سچ آهي ۽ نہ ڪوڙ. ويدانتين جو
چوڻ آهي تہ سپني پرمن جي آڌار پنيان ڪائي طاقت ضرور آهي.
جيڪڏهن نوڙي نہ هجي تہ نانگ جو احساس نہ ٿئي، اهڙيءَ طرح برهم نہ
هجي تہ وشو جي اُتپتي بہ نہ ٿي سگهي. ان ڪري وشو ۾ هڪ ئي
طاقت برهم حق يا آتما آهي.

سوال اهو آهي تہ ڇا نديون، چشما، پهاڙ، وڻ ٽڻ ۽ سمنڊ وغيره
سڀ صرف نظر پيا اچن يا سچ پچ اُنهن جي ڪا حقيقت بہ آهي! هيءُ
سمورو سنسار هڪ طلسم آهي؛ جنهن کي پنهنجي ڪابہ حقيقت نہ آهي.
انهن جو وجود صرف ايستائين باقي رهي ٿو، جيستائين اسين اگيان جي
ڄار ۾ بند آهيون. اهڙيءَ طرح جڳت، مايا يا اگيان جي ڪري محسوس
ٿئي ٿو. صرف هڪ برهم جي هستيءَ کي ئي وجود آهي. ٻيا سڀ طلسم
آهن. برهم جا ٻہ روپ آهن:

آهي. بادراڻ عيسي کان 400 سال کان اڳ 'ويدانت سوتر' ڻاهيا. جيڪي اُپنشدن جي سکيا جي متڀيد کي دور ڪرڻ لاءِ هئا. ويدانت سوترن، اُپنشدن جي سکيائن ۾ هڪجهڙائي ڳولهي ڪيي. ان جي خلاف ڳالهين تي روشني وڌي ۽ سيني اُپنشدن ۾ هڪ ئي اصول جي پٽيرائي ڪئي. شنڪرآچاريہ جو گرو هو گوبند ۽ گوبند جو گرو هو گوڊپاد آچاريہ. جيڪو اُپنشدن کان پوءِ ادويت ويدانت جي خيال کان وڏي اهميت جو حامل آهي، اُن سيني کان پهرين اُپنشدن ۾ ادويت ويچارڌارا ڳولهي ڪيي. اُپنشدن ۾ گهٽيئي ويچار ڌارائون آهن، دويتوادي تتو ۽ ادويتواي تتو. گوڊپا، ادويت وادي تتون جي وياکيا ڪئي. شنڪرآچاريہ بہ ان ڳالهہ جي پٽيرائي ڪئي. گوڊپا ۽ شنڪر آچاريہ جو دور ائين صدي مڇيو وچي ٿو788-820ع ان جي معنيٰ اها آهي تہ گوڊپا ناگارجن، وسوبند، اشوگوش ۽ ٻڌ فلاسافرن کان پوءِ آيو. شنڪر آچاريہ برهم سوترن جي قول ۽ اُپنشدن جي قول مان اهو ثابت ڪيو تہ ادويتواد ئي بادراڻ ۽ اُپنشد ڪارن جو سڌانت آهي. دويت کي ناس ڪرڻ ئي اُن جو مکيہ مقصد آهي. شنڪر آچاريہ پنهنجو پاڻ ۾ ئي آتما جي وجود جي ڳولها ڪرڻ لاءِ چيو آهي. 1

ويدانت جو مقصد آهي جيو ۽ برهم جي هيڪڙائي. ويدانت جو مول مقصد اهو آهي تہ جيو ۽ برهم هڪ آهي ان دواران اگيان کي پري ڪجي ٿو ۽ اگيان ختم ٿيڻ کانپوءِ سک جي حاصلات ٿئي ٿي. گهٽي ئي شاستر ساڌنا جو مقصد سک جي حاصلات نہ، پر ڏکن کان آجو ٿيڻ ٻڌائين ٿا. ڪيترائي مفڪرائين چوندا آهن تہ، ''سک ڏک هميشه گڏيا پيا آهن. دنيا جو ڪو بہ اهڙو سک ناهي، جو ڏک جي مرحلي مان نہ گذريو هجي.'' ويدانت، آشاوادي فلسفو آهي. جيڪو جيو کي اکنڊ آتم جي آنند پراپتيءَ جي پڪ ڏني ٿو، ان آنند جي ڪلپنا ڪري جيو ڏک کي وساري وهي ٿو. هاڻي سوال اُٿي ٿو تہ سک ڪيئن ملندو؟ سک آتما جو سروپ آهي،

1. डॉ. विश्मभरनाथ उपध्याय 'हिन्दी साहित्य की दार्शनिक पृष्ठभूमि' : पेज 80

ٻه انتن وانگر هلي ٿو: ڪيس بک، اُڃ، دک، موه ۾ قاتل نظاري وارو جڳت سچو نٿو لڳي. سوال اهو ٿو اُٿي ته جيون مڪت انسان خراب وهنوار ڪري سگهي ٿو؟ ته جواب آهي نه برهم تتو ڪي ڇاڻ ڪانپوءِ به هو خراب وهنوار ڪري ٿو ته اُن ۾ ٻين ماڻهن ۾ ڪهڙو فرق ٿيو.

مختصر طور ويدانت جو سار اهو آهي ته برهم ۽ جيو جي ايڪتا، خالق ۽ مخلوق جي هيڪڙائي، مايا مان سرشٽيءَ جي اُتپي محسوس ڪرڻ ڪان پوءِ ''مان برهم آهيان''جو بيان ڪيو ويو آهي. ڪرم يوگ ۽ ڀڳتي وغيره جو استعمال محسوس ڪرڻ لاءِ صرف دماغي تياريءَ جو ضروري آهي.

ڀڳتيءَ جو وڪاس:

ويدڪ يگ ۾ گهڻيئي ديوتائون هئا. پر اڳتي هلي رشين ''سڀ هڪ آهيون'' (ايڪشور واد) ڪي فروغ ڏنو. ٻيو تتو آهي 'شرڌا'. شرڌا، وشواس، نياز نوڙت ۽ تعريف، ڀڳتيءَ جا تتو ويدڪ منترن وسيلي محفوظ آهن. ويدن ۾ 'ڀڳتي' لفظ، 'پريم' جي روپ ۾ آيل آهي. ويدن ۾ وشٽو، اندر جو سهايڪ آهي. وشٽو، پرتاپ، ويرتا سان گڏ جيون جي سار لهندڙ آهي. انهن آدرشي گڻن جي هئڻ ڪري وشٽو ۽ ڀڳوان جي اُپاسنا (ڀڳتي) جو دائرو نهيو. 'نارائڻ' لفظ جو استعمال به ويدن ۾ ڪيل آهي. جنهن مان ظاهر آهي ته براهمڻ يگ ۾ وشٽو ۽ نارائڻ هڪ ئي شڪتيءَ جا ٻه نالا مڃيا ويا هئا.

ڪرشن، هڪ تاريخي شخصيت هئي. هو مهاڀارت جي يڌ ۾ هئڻ ناتي ڪتري هو. هُن ڪنس کي ماري پانڊون جي مدد ڪئي هئي. جنهن سبب ڪيترا ئي ڪيس برهم سمجهڻ لڳا. ان ساڳئي ڀارت ڪال ۾ ڪي ماڻهو اهڙا به هئا، جي ڪيس ايشور جو درجو ڏيڻ لاءِ تيار نه هئا. جيئن ته ششو پال ڪيس گهٽ وڌ لفظن سان مخاطب ڪندو هو. جڏهن ته بزرگ ڀيشم پتامهه وري ڪيس نمسڪار ڪندو هو! اڳيان هلي، اُهو ڪرشن، پرشوتم جي نالي سڃاتو ويو ۽ پراڻن ۾ اُن جي ڀڳتيءَ جو پرچار ڪيل

1) برهم ستيه جيڪو اننت ۽ گيان سروپ آهي.
2) برهم جڳت جو پالڻهار، جڳت جي رکشا ڪندڙ، سگڻ خاصيتن جو
مالڪ آهي. جهڙي طرح هڪ چنڊ جا الڳ الڳ پاڇا الڳ الڳ پاڻيءَ تي
پوندا آهن ۽ پاڻيءَ جي صفائي ۽ خرابيءَ تي پاڻي جو اثر ٿئي ٿو.
جيڪڏهن پاڻي صاف آهي ته پاڇو به صاف نظر ايندو. جيڪڏهن پاڻي
ميرو آهي ته پاڇو به ميرو نظر ايندو. اهڙي نموني پاڻي اسٿر آهي ته پاڇو
به اسٿر بيهندو. پاڻي چنچل آهي ته پاڇو به چنچل هوندو. اهڙي نموني
هڪ ئي برهم، الڳ الڳ انسانن ۾ وسي ٿو، پوءِ به هڪ ئي رهي ٿو. جنهن
انسان جو اندر جيترو وڌيڪ نرمل هوندو، پاڇو به اوترو ئي اوجل ٿيندو.
ان سڌانت کي ڏيان ۾ رکي هنديءَ جي ويدانتي ڪوي بهاريءَ لکيو آهي:

मैं समझ्यो निराधर, यह जग कांचो कांच सो,
एकै रूप अपार, प्रतिविम्बित लखियतु यहाँ। 1

مهاواڪيه جي معنيٰ:

''تت توم اسي'' (اُهو تون آهين)

ويدانت ۾ ان کان پوءِ چيو ويو آهي: ''اهم برهم اسمي'' (مان
برهم آهيان) اها ويچار ڌارا اڪنڊ، اگيات برهم کي وشيه ٺاهي، ان جي مٿان
پيل اگيان کي ختم ڪري ٿي. اگيان جي ختم ٿيڻ سان پاڻ ئي برهم جو
پرڪاش محسوس ٿئي ٿو. ويدانت ۾ ڀڳتي ۽ يوگ وغيره جو ميلاپ ٿئي
ٿو، پر گيان جي اهميت وڌيڪ آهي.

جيون مڪتي:

جيون مڪت اُهو پرش آهي جنهن اگيان سان لاڳاپو رکندڙ ڪرم
پرم جو ناس ڪيو هجي. جيڪو اننت برهم جو درشن ڪري ٿو. تنهن
جي دل ۾ وهم وسوسا مٽجي وڃن ٿا. جهڙي نموني هن دنيا جا ماڻهو اند
ديوتا جي پدارٿن کي ڏسي ويچار ڪندا آهن ته اهي پدارٿ مٿيا آهن. ا
نموني جيون مڪت پرش جاڳندي اهو ويچار ڪندو آهي ته هيءُ سرير
رت ۽ ماس مان ٺهيل آهي. شرتي چئي ٿي، جيون مڪت پرش اکين هوند

1 डॉ. विश्मभरनाथ उपध्याय: 'हिन्दी साहित्य की दार्शनिक पृष्ठभूमि' : पेज ९७

آدرش جي سنيال ڪرڻ سبب هن جي مهانتا وڌي ۽ ڪيس وشنو روپ ۾ پوڄيو ويو. رام، ڪٽنب ۾ سڀني ڀاونا رکڻ، مريادا پورڻ جيون گذارڻ جي آدرش روپ ۾ مڃيو ويو. گهوٽ، پتا، ڀاءُ، راجا، هرهڪ روپ ۾ رام کي آدرش ڪري مڃيو ويو. ڀارتيہ جنتا کي رام جو اهو روپ هر ميدان ۾ اُتساه ڏيندڙ ثابت ٿيو. ماڻهن جي شرڌا تمام گهڻي وڌي ويئي. ڪرشن جي چرتر ۾، گوپين جو پيار ڪمزوري هيو. ان سبب رام کي سماج جو سڪدائي سمجهيو ويو. اوڀر طرف عيسيٰ جو آندولن آيو، جيڪو انسانيت پرست آندولن هيو. هن سنسار جي سڀني ڀيد، ورڻ، ورگ ۽ جاتين ۾ پيدا ٿيل ڀيد ڀاوَ کي ختم ڪرڻ جي ڪوشش ڪئي. سماج ۾ ڀائيچارو پيدا ڪرڻ، سڀني کي پوڄا ڪرڻ جو اڌڪار ڏيڻ، شودر کان براهمڻ تائين هرهڪ کي سنساري دکن کان مڪتي ڏيڻ جو آندولن هيو: جنهن ۾ ڪٽرپڻو ۽ نفرت نہ هئي. من جي ڪومل ڀاونائن ذريعي ڀڳوان جي نالي ۾ جپ، پوڄا ۽ ڪيرتن دواران ڪيس راضي ڪرڻ جي ڪوشش ڪيل هئي. اهو آندولن ڀهرين ڏکڻ ۾ اُٿيو. جنهن جا نيتا آڏواڙ سنت هئا. رام ۽ ڪرشن جي پوڄا تہ مهاڀارت کان هلي رهي هئي. 1

ستين صديءَ ۾ ڏکڻ ۾ آڏواڙ سنتن، عوام کي پريم سان ڀريل پد ٻڌائي موهت ڪري ڇڏيو. آڏواڙ اکر جي تامل ڀاشا ۾ معنيٰ آهي اڌياتم گيان روپي سمنڊ ۾ اونهو غوطو لڳائڻ وارو. اهي آڏواڙ سنت گهڻي ڀاڱي هيٺين جاتين جا ماڻهو هئا. ڏکڻ ۾ ذات پات، طبقن وغيره جو ڀيد ڀاو گهڻو هيو. تنهن ڪري ذات پات جو سڀني کان ڀهريون احتجاج اُتان کان شروع ٿيو. آڏواڙ سنت احتجاجي شاعر هئا؛ اُن سان گڏ نمرتا، اُدارتا ۽ ڌيرج جا بہ اوتار هئا. اُنهن ڀڳوان نارائڻ جي اُپاسنا ڪندي تمام انسانن کي هو اُن ڀڳتيءَ جو حق ڏياريندي کين دک کان نجات ڏيڻ جي ڪوشش ڪئي. نمالدار शठकोपाचार्य هيٺين طبقي اودوت جاتيءَ جو هيو. ترومنگي ڌاڪو هو، جيڪو ڌن لٽي مندر ٺهرائيندو هو. اندال نالي ڀڳتڻ، هڪ نيچ جاتيءَ جي استري

1. डॉ. विशम्भरनाथ उपध्याय : 'हिन्दी साहित्य की दार्शनिक पृष्ठभूमि' : पेज 127

آهي. شري ڪرشن جو ترم، ڀڳوت ترم چيو ويندو آهي. پراچين دور ۾ اُتر ڀارت ۾ ڪرشن جي پوڄا ٿيڻ لڳي. ناسڪ جي پاسي ناناگهاٽ جي ليک مان اهو ظاهر ٿئي ٿو ته 'حضرت عيسيٰ'' جي ولادت کان اڳ ئي ڪرشن ڀڳتيءَ جو پرچار ڏکڻ ۾ به ٿي چڪو هو. راجستان ۾ گُهمندي جي کوٽ موجب اوله ۾ به ڀڳتيءَ جو پرچار ثابت ٿي چڪو آهي، اوڀر ۾ اجا ڪابه ڳالهه وثوق سان نه چئي ويئي آهي. ٿي سگهي ٿو ته مڌيه پرديش جي ڀر ۾ براهمڻ سنسڪرتيءَ جي گهٽائي هئڻ سبب ڪرشن ڀڳتيءَ جو پرچار ٿيو هجي، ۽ اوڀر ۾ ٻڌ ڪيندر هئڻ ڪري ان جو پرچار نه ٿيو هجي. 1

ڪرشن ڀڳتيءَ جي پهرين تجلي، 'گيتا' جي اُپديش جي روپ ۾ ظاهر ٿي. ڪرشن هڪ جهڙائي رکڻ جي ڪوشش ڪئي، جن ڪرم ڪرڻ جي مخالفت ڪئي، اُنهن کي ڪرشن ٽوڪڻ لڳو. ڪرم ڪري ڀڳوان تي ڇڏي ڏيڻ گهرجي. انسان ناچ آهي. پريو ئي سڀ ڪجهه ڦل ڏيڻ وارو آهي. انهن ڌارائن رستي ڀڳتيءَ جو وجود ٿيو. شنڪراچاريه به ان جي پنيرائي ڪئي. اها سوچ هر انسان جي اندر ۾ ايشور لاءِ اعتقاد جاڳائي ٿي. 2

ڀڳتيءَ جي اُپديش سان ئي 'گيتا' پوري ٿئي ٿي. عام انسان به پنهنجو سڀ ڪجهه ڀڳوان کي ارپڻ ڪرڻ جي ڀاونا سان، ڀاڻ کي ڪجهه نه سمجهي صرف ڪرم ڪري ٿو. ان طرح ڀڳتي مارگ هڪ آندولن ٿي پيو. ان آندولن جو هلائيندڙ ڪرشن هو. ان ڪري ڪرشن کي سيني کان وڏو اوتار سمجهيو ويو آهي ۽ ڀارت ورش ۾ ڪرشن پوڄا جو رام پوڄا کان به وڌيڪ پرچار ٿيو. رام ڀڳتي جو پرچار 'رامانند' ڪيو. تلسيداس پڻ 'رام' شبد کي زور وٺايو ۽ رام جي ڀڳتيءَ جو پرچار ڪيو. هڪ بهادر راجا هئڻ سان گڏ فاتح ۽ تياڳ ورتي رکندڙ هيو. هن ڪرشن وانگر گيتا جو گيان نه ڏنو؛ پر مريادا، تياڳ ڪٽنب جي اوچ

1 डॉ. विश्मभरनाथ उपध्याय : 'हिन्दी साहित्य की दार्शनिक पृष्ठभूमि' : पेज 117-118

2 डॉ. विश्मभरनाथ उपध्याय : 'हिन्दी साहित्यं की दार्शनिक पृष्ठभूमि' :पेज 118

اصول جي کوجنا ڪئي ۽ لڇمي يا شري کان متاثر ٿي اُن فرقي جو نالو شري ويشٽو رکيو.

آچارين ۾ رندنات (924ع-824ع) مني هيو، جو 'ناٿ مني' سڏيو ويندو هو. هو نمالوار آدواڙ جي شش پرمپرا مان هو. نمالوار شودر هو. ان طرح رامانج جو گرو هڪ شودر سنت جي شش مان هو، جنهن سبب رامانج، عوام ۾ مقبول ٿي سگهيو. ناٿ منيءَ کان پوءِ يامنا-آچاريہ ويشٽو آچارين ۾ مشهور ٿيو شري رنبم جي گديءَ تي اُن کي آچاريہ رکيو ويو. يامنا آچاريہ راجائي ڀوڳ، عيش آرام ڇڏي ويشٽو مت جي پرچار ۾ باقي جيون لڳائي ڇڏيو. هن جي گرنٿن ۾ 'اُتم سدي' ايشوري سدي مايا کندن وغيره هئا. ان مان سيني کان لوڪپريہ هيو 'स्तोप्ररत्न' جنهن ۾ سچي ڀڳت جي خوبين جي جهلڪ ملي ٿي. رامانج ان يامنا آچاريہ جو شش هو.

رامانج، يادو پرڪاش مان ادويت ويدانت جو ابياس ڪيو هو. پر هوُ مايائي پدتي مان مطمعن نہ ٿيو ۽ هن ويشٽو آچارين جو ابياس ڪيو. يامنا کانپوءِ رامانند آچاريہ ٿيو جنهن بعد ئي هوُ سنياس ۾ داخل ٿيو. پول نريش جيڪو شري رنبم جو راجا هو. ان مندر جي ڄهندبي تي لکيو هو:

'شو کان مهان ڪير بہ نہ آهي، جيڪو شو کي نہ مڃيندو هو ان کي ڏنڊ ڏنو ويندو هو. رامانج، رنبم مان ڀڄي ميسور پهتو. هوُ ويشنو ڌرم جو پرچار ڪندو رهيو. پول راجا جي مرتيوءَ کان پوءِ شري رنبم واپس آيو. هنن مندر ٺهرايا ۽ پوءِ ياترا لاءِ نڪتو. رامانج جا 74 شش هئا. هن پنهنجو سڄو جيون ڌرم پرچار ۾ لڳايو. 1137ع ۾ هن جو ديهانت ٿيو.'' 1

شنڪر آچاريہ جو رد قد :

رامانج، شنڪر جي مايا واد خلاف آواز اُٿاريو. شنڪر موجب اوديا يا اگيان کان سرشٽيءَ جي اتپتي ٿئي ٿي. اهو اگيان رهي ڪٿي ٿو؟

1. डॉ. विश्मभरनाथ उपध्याय : 'हिन्दी साहित्य की दार्शनिक पृष्ठभूमि' - पेज 130

هئي، جيڪا ڀڳوان جي ڀڳتيءَ ۾ ماڻهن کي موهي ڇڏيندي هئي. اهڙيءَ طرح هيٺين جاتين جا ماڻهو پڻ ڀڳوان جا ڀڳت بڻيا.1

آڏواڙ ڪل 12 مڃيا ويندا آهن. جن جي ويشنو سماج ۾ اڄ به عزت آهي. انهن جا گرنٿ ويدن جي سمان آهن. انهن ڀڳتن جو ايترو ته اثر وڌي ويو هو، جو مالاوار پرانت جو ڪُلشيکر راجا، پنهنجو راڄ به ڇڏي ڀڳت بڻجي ويو. اندال، ڀارت جي پهرين 'ميران' هئي جيڪا ڪرشن جي پريم ۾ مگن رهندي هئي. ترومنگيا ڏاڪوءَ ڇهه ڪويتائن جا مجموعا لکيا، جيڪي تمل ڀاشا ۾ اُتم گرنٿ ڪري مڃيا ويندا آهن. سنسڪرت جي ڄاڻو ودوانن کي آچاريه چيو ويندو هو. اُهي اُن ڀڳتي آندولن جي شڪتيءَ کي سمجهي چڪا هئا، هيٺئين عوام کي ڀڳوان جي ڀڳتي کان پري رکڻ مشڪل هو. ٻئي جينين جي ڪوشش سان جنتا جاڳي چُڪي هئي. انهن ۾ هڪجهڙائيءَ جون ڀاونائون اندر ۾ سمائجي چڪيون هيون. براهمڻن به ان ڀڳتي پرچار تي هڪجهڙائيءَ جي مُهر لڳائي ڇڏي. آڏواڙ سنتن جو آندولن، نارائڻ جي ڀڳتيءَ تي آڌارت هيو. ڀنيان ڪجهه ٻيا به اهڙا آچاريه آها، جن عوامي احتجاج کي قبول ڪندي ڀڳتيءَ جي جهوني وصف ٻڌائي.

انهن آچارين مان پرمک هيو رامانج آچاريه (1137ع-1037ع). رامانج، ترم کي آسان بڻائيندي سيني لاءِ ممڪن بڻايو. پر ڏکڻ ۾ ايترو ته ڀيد ڀاو وڌيل هيو، جو کيس وڌيڪ آزادي ڏيڻ مشڪل هيو. اُتي شودرن کي ڀڳتيءَ جو اڌڪار ته ڏنو ويو، پر کين شاستر پڙهڻ جي آگيا نه ڏني ويئي. رامانج، ويشنو فرقي جو حمايتي هو. ٻارهين صديءَ ۾ سنسڪرتڪ آچارين، آڏواڙن جي ڀڳتيءَ سان گڏ ويدن جو گيان ۽ ڪرم جو تعلق به ڪري ڏيکاريو. انهن تمل ويدن جي اصولن جو لاڳاپو به، سنسڪرت جي ويدن جي گيان سان ڪري ڏيکاريو. ان جي ڪري رامانج وغيره ويشنو آچاريه ''اُڀيه ويدانتي'' سڏيا ويا. رامانج پرپتيواد جي

1. डॉ. विश्वम्भरनाथ उपाध्याय : 'हिन्दी साहित्य की दार्शनिक पृष्ठभूमि': पेज 128

پنهنجي اصل کان جدا ڪري نٿو سگهجي، چت، اچت کي وششٽ ايشور مڃڻ ڪري رامانج جي ويچارن جو نالو ئي وششٽ ادويت پئجي ويو.

ڪجهه مفڪرن جو خيال آهي ته ڪائنات جي تخليق صرف هڪ طلسم آهي، جئين ڪوئي ٻار رانديڪي سان راند ڪري ٿو. ان وانگر برهم به جڳت ۽ جيو سان راند ڪري ٿو. شنڪر آچاريه اهو نه ٻڌائي سگهيو آهي ته مايا جو سنٻنڌ برهم سان ڇو آهي؟ جڏهن برهم کي ڇڏي ٻي ڪنهن به هستيءَ جو وجود ئي نه آهي، ته مايا ڪٿان ۽ ڪيئن پيدا ٿي؟ جيڪڏهن برهم ڪا خواهش ڏيکاري ته برهم سگڻ ٿي پوندو. مايا جي ڪلپنا سان جڳت جي وياکيا ته سمجهائي ويئي، پر اهو ظاهر نه ٿو ٿئي ته پوءِ 'مايا' ڪهڙي شيءَ آهي؟ ان طرح ڀڳوان جي ليلا لاءِ هيءَ ڪائنات خلقيل آهي. پر ڪيترا عام انسان اهو ڄاڻڻ چاهين ٿا ته جيڪڏهن هيءَ سرشٽي صرف هڪ ليلا آهي ته ايشور به سوارٿي آهي، جنهن پنهنجي لطف خاطر سيني کي دک ساگر ۾ موڪليو. ڇوته سڀ ان ويچار جا آهن ته سنسار ۾ دک ايترا ته وڌيڪ آهن، جن کان بچڻ لاءِ ڀڳوان کي پرارٿنائون پيون ڪرڻيون پون.

شنڪر آچاريه، رامانج ۽ ٻيا ڪيترا ئي مفڪر جڳت کي ڪڏهن به نه بدلجندڙ سمجهندا رهيا. هو اها ڪلپنا به نه ڪري سگهيا ته سماج ۾ ايترو بدلاءُ به اچي سگهي ٿو. سوال اهو آهي ته جيو ۽ برهم جو تعلق ڇا آهي؟ شنڪر آچاريه موجب جيو ۽ برهم ۾ ڪوبه فرق ئي نه آهي. رامانج، مايا کي نه مڃيندي جڳت جي رچنا ثابت ڪرڻ لاءِ اُن کي برهم جو پنهنجو حصو چوندي ڪيس 'سگڻ' ڪري سڏيو. هن، جيو ۽ جڳت کي، جسم ۽ برهم کي آتما جي تمثيل ڏني آهي. جهڙيءَ طرح شرير کي برهم روپي آتما ئي هلائي رهي آهي. اهڙي طرح آتما وانگر برهم به پاپ ۽ پاپ کان آجو آهي. رامانج ٻيئي تشبيهون ٻڌائيندي چوي ٿو ته ''جهڙيءَ طرح راجا جي حڪم نه مڃڻ سان راجا تي ڪو فرق ڪو نه پوندو آهي، اهڙي طرح برهم به انهن تمام ڳالهين کان بي نياز آهي.'' رامانج جو

جيڪڏهن چئون جيو ۾، ته جيو پاڻ اوديا جو نتيجو آهي. جيڪڏهن چئون اگيان، برهم تي مدار ٿو رکي، ته برهم گيان سروپ نه ٿي سگهندو. شنڪر جي انوسار اگيان سان برهم جو سروپ ڍڪجي ويندو پر برهم پاڻ روشن مڃيو ويو آهي. مايا کي بيان نٿو ڪري سگهجي؛ پر هتي اهو تضاد آهي ته جڳت جا پدارٿ يا ته سچ هوندا آهن يا مٿيا. شنڪر، ويدانتي مايا کي 'ڀاو روپ اگيات' چئي ٿو. رامانج جي چوڻ موجب. اگيان جي معنيٰ آهي گيان جي گهٽتائي. اهڙي صورت ۾ اُهو ڀاو روپ ڪيئن ٿي سگهندو. جيڪڏهن ڀاو روپ مڃون به ته برهم گيان سان ان جو خاتمو ڪئين ايندو. ڇاڪاڻ ته گيان سمان ڀاو روپ شيون ختم ٿي نه سگهنديون. رامانج اهڙي نموني شنڪر جي ماياواد تي سخت طنز ڪئي.

وششٽ ادويت واد ۽ رامانج :

شنڪر آچاريه موجب ستيه واري چيز نج برهم صرف هڪ آهي. ٻيا سڀ ڪوڙ آهن. ماياوي آهن. اوديا روپي آهن. رامانج ٽي پدارٿ مڃي ٿو: (1) انسان (2) ڪائنات (3) ايشور. شنڪر صرف هڪ پدارٿ برهم کي مڃي سرشٽيءَ جي رچنا لاءِ 'مايا' کي برهم جي شڪتي مڃيندي، مايا جي خاصيتن ۾ سمايل برهم مان ٿيل سنسار جي رچنا مڃي ٿو. رامانج ان مايا کي قبول ڪرڻ کان انڪار ٿو ڪري، جڏهن ته شنڪر وري ماڳهين ئي برهم جا ٻه روپ ٻڌائي ٿو. انسان ۽ ڪائنات،چت تتو ويچارن سان ڀريل برهم آهي ۽ ان جو ضد آهي اچت، جيڪو جڙ جڳت جي روپ ۾ ڦهليل آهي، اهڙي نموني جڳت، برهم جو پنهنجو ئي حصو هئڻ ڪري ستيه آهي. هيءُ به برهم جو ئي هڪ روپ آهي. هيءُ ماياوي يا اندر جال مان پيدا ٿيل ڪوڙو پدارٿ آهي.

ايشور، جيو ۽ جڳت ۾ ڪهڙو تعلق آهي؟ رامانج اُن جو هڪ خاص ناتو ٻڌائيندي چوي ٿو ته شرير آتما جي اُنتيءَ جو وسيلو آهي. ايشور جي اڇا پوري ڪرڻ لاءِ ڪائنات ۽ مخلوق جي رچنا ٿيل آهي. انهن ۾ ايشور جي هستي حقيقي آهي، جڳت ۽ جيو اُن جون خوبيون آهن. خوبين کي

ڪجهه به نه ڪرڻو پوندو آهي. ساڳئي نموني ڀڳوان جي ڪرپا به ڀڳت تي ائين ٿئي ٿي. ڀڳت جيترو تڪليف ۾ هوندو ڀڳوان اوترو ئي وڌيڪ ڏانهنس ڌيان ڏيندو". ٻڙڪلئه مت ۾ ڀڳت جي ڀيٽ باندر جي ٻارن سان ڪيل آهي. باندر جا ٻار، پنهنجي ماءَ کي پاڻ پڪڙيندا آهن، جيڪا کين هڪ جاءِ کان ٻئي جاءِ تائين وٺي ويندي آهي؛ ۽ ٻلي به پنهنجي ٻار کي پاڻ ئي وات ۾ وجهي هڪ هنڌ کان ٻئي هنڌ تائين وٺي ويندي آهي. ان مت انوسار ڀڳت کي پنهنجي به ڪوشش ڪرڻ گهرجي. رامانج سنساري دکن کان پيڙت جنتا کي چوي ٿو :

> "دکن کي سهڻ ضروري آهي، هري سمرڻ نه ڇڏجي، هن جنم جا سمورا دک، اڳئين جنم ۾ ڪيل ڪرمن انوسار مليا آهن. هن جنم ۾ سٺا ڪرم ڪرڻ سان وئنڪٺ ملندي." 1

هو پاڻ ئي نه پيو سمجهي ته سنساري دکن جو خاتمو، اسان جي پنهنجي ڪوشش سان ئي ٿيندو. انسان ايشور جي آسري آهي. ايشور جي ڪرپا سان ئي سڀ ڪجهه ٿئي ٿو. وئنڪٺ لاءِ چيل آهي ته اُتي ئي سک آهي. شايد اُن لاءِ مارڪس چيو هيو ته ڌرم، جنتا لاءِ آفيم سمان آهي. 2

رامانج اُن وقت جو مقبول اڳوان هو، جنهن سيني کي 'اوم نمو نارايڻ' جي منتر سان روشن ڪيو. باقي صرف شودرن لاءِ کين ويد پڙهڻ جي ڳالهه قبول نه ڪئي. تلسيداس، ڌارمڪ ورڻن جي تائيد ڪندي به ڀڳتيءَ جي ميدان ۾ ڪنهن ڀيد ڀاو کي قبول نه ڪندو هو. ڀڳتي فرقي سبب ئي ماڻهن جي اُنتي ٿي. سماج ۾ اها ڀاونا ڦهلجڻ لڳي ته هڪ ڀڳت پل هوُ ڪهڙي به جاتيءَ سان تعلق چو نه رکي، انتهائي آدرشيه آهي. ميران، رئداس، ڪبير ۽ رامانند ڀڳتي پرمپرا ۾ جنم ورتو. ان انقلاب جو ڇيٽ رامانج آچاريه جي مستڪ تي ئي سونهي ٿو.

1. डॉ. विश्मभरनाथ उपध्याय : 'हिन्दी साहित्य की दार्शनिक पृष्ठभूमि' - पेज 140

2. डॉ. विश्मभरनाथ उपध्याय : 'हिन्दी साहित्य की दार्शनिक पृष्ठभूमि' - पेज 141

ايشور، عام لوڪن جو ايشور آهي. هوُ جپ تپ، نام سمرڻ، ورنن کي اهميت ڏئي ٿو. شنڪر آچاريہ، آتما کي 'امر' سڏي ٿو رامانج، آتما کي پرماتما جو جزو ٿو چوي، جڏهن تہ شنڪر، آتما ۽ پرماتما کي هڪ ئي ٿو سمجهي، مطلب تہ جيو ۽ برهم هڪ ئي آهي ۽ سموري ڪائنات جو مالڪ هڪ برهم آهي، جڏهن تہ جسم جي ناتي مخلوقات انيڪ پيئي لڳي. رامانج، جيو ۽ ايشور جي فرق تي گهڻو زور ڏنو آهي. ان مان ائين لڳي ٿو تہ هو دويت وادي آهي پر جيو کي ايشور جو حصو مڃي ٿو جنهن سبب هو 'ادويت وادي' ثابت ٿئي ٿو.

اهو ياد رکڻ گهرجي تہ برهم ۾ چت ۽ اچت ڀيئي روپ آهن. جيو 'جزو' آهي ۽ برهم 'ڪُلُ' جزو ڪڏهن بہ ڪُلُ ٿي نہ سگهندو. ان ڪري ڀيئي الڳ آهن. نمبارڪ بہ جزو ۽ ڪُلُ ٻنهي کي مڃي ٿو، پر نمبارڪ جزي تي وڌيڪ زور ڏئي ٿو. جڏن رامانج، ڪُل کي مکيہ سمجهي ٿو. ان ڪري نمبارڪ جو ويچار 'دويت ادويت' چيو ويندو آهي ۽ رامانج جو مت 'وششٽ ادويت'.

ڪرم ۽ گيان ذريعي ڀڳتيءَ جي شروعات ٿيندي آهي. رامانج، ويدانت کي سمجهڻ لاءِ ڪرم کي ضروري مڃي ٿو. ڪرم کان پوءِ سمجهہ پيدا ٿئي ٿي. ان موجب ڪرم وسيلي ڪڏهن بہ لافاني سک نہ ماڻي سگهبو. پوءِ بہ ويدانت اُن کي 'اصلي تتو' ٻڌائي ٿو جنهن موجب شرير کان آتما الڳ آهي ۽ اُها ئي ايشور جو جزو آهي. تڏهن ڄاڻ پوي ٿي تہ ايشور جي ڪرپا سان ئي مڪتي ملي ٿي. پر اُپنشد چوي ٿو تہ، ''مڪتي، گيان مان ملي ٿي.'' گيان يعني صرف لفظي ڄاڻ نہ، پر 'ايشور جو هميشه سمرڻ'. ڌيان، اُپاسنا يا ڀڳتي ئي صحيح ڄاڻ آهي. رامانج انوسار جيو، جيستائين ڀڳوان جي شرڻ ۾ نہ ٿو اچي، تيستائين ان جي مڪتي نہ ٿي سگهندي ان ڪري ويشڻوئن ۾ متڀيد آهن.

ٽئنڪلي مت جا آچاريہ چون ٿا تہ،''ڀڳوان رکشا ائين ڪندو آهي، جيئن ٻلي پنهنجي ٻارن جي ڪندي آهي. جهڙيءَ طرح ٻارن کي

(3) زمان : زمان، سنسار جو رچيندڙ آهي، پر پاڻ ڀڳوان جي اڌين آهي.
ايشور : رامانج ۽ نمباڪر لاءِ ايشور جي ڪلپنا هڪ جهڙي آهي، سنسار ۾ هر جاءِ تي ايشور موجود آهي. جيو ۽ ايشور ۾ ڀيد - اڀيد جو سنبنڌ هميشه ۽ هر جڳهه آهي. جڏهن جيو، ايشور جي ٻنڌن ۾ ٻڌل رهي ٿو. تڏهن هو ايشور کان الڳ هوندو آهي. ان وقت برهم وياپڪ ۽ ڄاڻي ڄاڻهار آهي. جيو، اُن جي هڪ ننڍي ۾ ننڍي جزي سمان آهي. مڪتيءَ جي راه ۾ جيو، برهم کان الڳ هوندي به پنهنجي سروپ کي نٿو ڇڏي. جيسين جسم موجود آهي. تيسين مڪتي ناممڪن آهي.

رامانج، لڪشمي نارائڻ جي اُپاسنا تي زور ڏني ٿو. نمباڪر، راڌا ڪرشن کي پنهنجو سڀ ڪجهه سمجهي ٿو. نمباڪر ۽ رامانج ۾ اهو فرق آهي ته رامانج، ڀيائيءَ کي اهميت نه ڏيندي، هيڪڙائي کي مڃي ٿو. پر اُن جي ابتڙ نمباڪر وري 'دويت واد' تي وڌيڪ زور ڏئي ٿو. رامانج ۽ نمباڪر جي ڀڳتيءَ ۾ فرق اهو آهي ته رامانج، 'ڌيان يوگ' کي وڌيڪ اهميت ڏئي، اُپنشد جو سهارو وٺي ٿو. جڏهن نمباڪر جي ساڌنا پنهنجي مول ڀاو جو تياڳ نه ٿي ڪري. نمباڪر جو اثر اُتر ڀارت، جيئن ته مترا وغيره ۾ وڌيڪ پيو.

دويتواد ۽ مڌو آچاريہ :

شنڪر آچاريہ، برهم کي گيان جي حاصلات سمجهيو آهي. پر ڪيس جڳت، جيو ۽ برهم، ٽنهي جي هيڪڙائي ثابت ڪرڻ لاءِ مايا جي ڪلپنا ڪرڻي پيئي، جا رامانج جي لاءِ قابل قبول نه هئي. رامانج، برهم جي ڀيد کي مڃيندي، جڳت ۽ جيو کي برهم جو انش نه سڏيو. هُن اهڙيءَ طرح جڳت ۽ جيو جو برهم سان سنبنڌ ثابت ڪيو. رامانج ۾ ظاهر آهي ته دويتواد اچي ويو هو. هُن ڀيد ته ثابت ڪيو، پر اڀيد ثابت ڪرڻ لاءِ کيس هيڪڙائيءَ جي منزل جي ڪلپنا ڪرڻي پيئي. جنهن جو اصل 'ڀيدا ڀيد واد' وارو آهي. مڌو آچاريہ هيڪڙائي وارن اصولن جي خلاف، ٻيائي جي اصولن جو پرچار ڪيو. مڌو مت جو ٻيو نالو 'برهم

اهڙي طرح شنڪر آچاريہ سماج کي اسماجڪ متن کان نجات ڏياري ۽ رامانج، انساني سماج کي چئن ورڻن ۾ ورهائڻ جي پنيرائي ڪندڙ تمام انسانن جي هرديہ ۾ هر شخص لاءِ پيار پيدا ڪيو ۽ عوام جي حقن جي حفاظت ڪئي.

دويت واد ۽ نمباڪر آچاريہ :

رامانج کانپوءِ نمباڪر پهريون ويشنو آچاريہ هو. هيءُ هڪ تيلگو براهمڻ هيو، جنهن جو پيو نالو نيمانند ۽ ڀاسڪر آچاريہ پڻ هو. هن لاءِ مشهور آهي تہ هڪ جين ساڌوءَ کي رات جي روٽي کائڻ لاءِ عرض ڪيو ويو، پر اُن سويڪار نہ ڪئي. تڏهن ڀاسڪر آچاريہ پنهنجي يوگ شڪتيءَ سان سج جي پرڪاش کي نم جي وڻ تي آڻي ڏيکاريو. آخر ساڌوءَ رسوئي کاڌي. جنهن کان پوءِ هيءُ شخص 'نمباڪر' جي نالي سان مشهور ٿيو. 1

نمباڪر جي ويچار موجب ساڌڪ پهرين ڪرم ڪانڊ ۾ پورو هوندو آهي. جنهن کانپوءِ ئي هوُ ڀڳتيءَ طرف مائل ٿيندو آهي. ساڌنا جو مقصد، ڀڳوان کي خوش ڪري، اُن جو درشن پراپت ڪرڻ آهي. انسان کي ان مان ئي آنند پراپت ٿئي ٿو. نمباڪر جي فلسفي موجب هوُ دويتواد جو پوئلڳ چئي سگهجي ٿو.

چت جيو : رامانج وانگر نمباڪر بہ چت، اچت ۽ ايشور جي فرق کي مڃي ٿو. هرهڪ جسم ۾ انيڪ جيو آهن. جيو ايشور جو انش آهي، جنهن جي معنيٰ، هڪ ٽڪرو نہ پر سرو شڪتيمان ايشور پنهنجي شڪتيءَ جي انشن کي جيو جي روپ ۾ پسائي ٿو.ان ڪري جيو عام بہ آهي تہ نرالو بہ آهي.

اچت جيو : نمباڪر اچت تتو جا ٽي ڀيد مڃي ٿو.

(1) پراڪرت : ٻُڌيءَ کان وٺي ٽوس پدارٿ ايشور جي آڌين آهن.

(2) اپراڪرت : ڀڳوان جا لوڪ جيڪي قدرت طرفان ٺاهيل نہ آهن.

---

1. डॉ. विश्मभरनाथ उपध्याय : 'हिन्दी साहित्य की दार्शनिक पृष्ठभूमि' - पेज 142

ايشور راضي ٿئي ٿو.“

ولڀ آچاريہ ۽ شڌ ادويت :

شنڪر، ’ادويت‘ جي اصول جو پوئلڳ هو، پر ادويت برهم ۾ ’مايا‘ جي هستي مڃيندڙ هو. ولڀ مايا جي ڪارڻ برهم کان مايا کي الڳ ڪندي اُن کي شڌ ڪيو. ان ڪري ادويت کي پاڪائي مليِ ۽ ولڀ جي اصول کي ’شڌ ادويت‘ سڏيو ويو.

ولڀ جو جنم 1479ع ۾ چمپارڻيہ ۾ رائپور، مڌيہ پرانت ۾ ٿيو. پتا جو نالو لڇمڻ ڀٽ ۽ ماتا جو نالو الماڳارو هيو. هي ڀاردواج ڪُل جا براهمڻ هئا. جنهن خاندان ۾ لڇمڻ ڀٽ تائين 100 سوم يگي پورا ٿي چڪا هئا. ولڀ جو پيءُ ڪاشيءَ ۾ سوم يگيہ جي آهوتي ڏيڻ وڃي رهيو هو تہ رستي تي ولڀ جو جنم ٿيو. عام طرح ائين مڃيو ويندو آهي تہ جنهن ڪُل ۾ 100 سوم يگيہ ٿي ويندا. اُن ۾ ڀڳوان پاڻ اوتار وٺندو آهي. ان طرح ولڀ جي روپ ۾ پاڻ ڀڳوان جنم ورتو هو. ولڀ انوسار جيون ۾ بہ ڀاوناٺون مکيہ آهن. پيار ۽ ممتا. ولڀ، سنياس ڌرم جي مخالفت ڪئي. گرهست ۾ رهي ڪري بہ ڀڳوت جي ڀڳتي ڪري سگهجي ٿي. هرهڪ گرهستي، ڪرشن مندر جي روزاني پوڄا ۾ شامل ٿي ڪيرتن ڪري، هري ليلا جي ستسنگ دواران مڪتي پائي سگهي ٿو. ڪيرتن وغيره کي سماجڪ ڪريا ان ڪري چيو ويو آهي، ڇاڪاڻ تہ ان ۾ سڀ گڏجي اُستتي ڪن ٿا.

ولڀ، فلسفيانہ درشٽيءَ کان ’ڀيد اڀيد واد‘ کي اهميت نہ ڏئي، شڌ ادويت جي رچنا ڪئي. ولڀ، رامانج ۽ شنڪر ٻنهي کي قبول نہ ڪري پنهنجي الڳ ڌارا هلائي. هن بہ سڀ ۾ گڏجي ڪري، برهم ڳولهڻ جي ڪوشش ڪئي. شنڪر کي مايا جو سهارو وٺڻو پيو ۽ رامانج کي برهم جو پنهنجو وجود سويڪار ڪرڻو پيو. ولڀ، برهم سان لاڳاپو رکندڙ سڀني مخالف گڻن جي مدد سان سگڻ-نرگڻ جي مسئلي کي ئي ختم ڪري ڇڏيو.

سمپردايه' سڏيو ويو. مڌو جو ٻيو نالو 'آنند تيرٿ' هو. هن جو جنم ڏکڻ ڀارت ۾ 1199ع ۾ ٿيو ۽ سندس انتقال 1303ع ۾ ٿيو. مڌوءَ برهم سوترن تي تقريرون لکيون. اُپنشد، گيتا، ڀڳوت مهاڀارت وغيره تي تقريرون ۽ بحث مباحثا لکيا. مڌوءَ کانپوءِ جئه تيرٿ، مڌوءَ جي ڪتابن تي ليک لکيا. ان فرقي ۾ ٻيا آچاريه وياس تيرٿ، رامانج آچاريه، پورڻ آنند وغيره مشهور ٿيا.

فلسفي جي ميدان ۾ اُپنشد موجب عقل ۽ گيان جي اهميت وڌندي رهي. اُتي ئي ڀڳتيءَ کي به وڪاس ملندو رهيو. اُنهن مفڪرن ڀڳتيءَ کي هڪ وسيلو سمجهي قبول ڪيو. شنڪر آچاريه کانپوءِ اهو ڀڳتي مت ڏکڻ ۾ ايترو زور وٺي چڪو هو، جو گيانين ۽ ڀڳت آچارين ۾ ڇتاڇيتي هلندي رهي. هو هڪٻئي جي اصولن جو رد قد پڻ ڪندا هئا. رامانج، ادويتواد جي اصول هيٺ شنڪر آچاريه تي تنقيد ڪئي. جينين ڀائي قبول ڪندي به هيڪڙائيءَ کي اهميت ڏني. مڌو ڀهريون آچاريه هو، جنهن شنڪر جي سخت تنقيد ڪئي. اهڙي طرح رامانج جي وقت کان ڀڳتيءَ کي قدامت حاصل ٿي. پراڻن ۾ گيان جو رد قد ڪٿي به نه ٿو ملي. ڀاڳوت وغيره گرنٿن ۾ گيان جي گهٽي قدر حاصلات ٿئي ٿي. ٻارهين صديءَ ۾ ڀڳتي ۽ گيان جي ڇتاڇيتيءَ ۾ ڀڳتي غالب پئجي چڪي هئي. عام جنتا جي ضرورت موجب ڌرم، آهسته آهسته سولو ٿيندو رهيو هو. ڏکين تپسيائن مان ماڻهو خفي ٿي چڪا هئا. ويشنو آچاريه اها ڳالهه سمجهن پيا ۽ عوام کي سولو ڀڳتي مارگ جو درس ڏيندا رهيا.

مڌو چوي ٿو ته "ستسنگ ٻڌڻ سان ڪاجهه به گيان نه ملندو آهي. گيان پراپت ڪرڻ جو ساڌن آهي هري سمرڻ. ڀڄن، نام جپڻ ۽ اُن روپ جو ڌيان، تياڳ ڀڳتي ۽ هر جاءِ تي ايشور جي موجودگيءَ جو احساس مڪتيءَ جو هڪ ساڌن آهي، ڀڳتي ويدن جو اڀياس. پنهنجو پاڻ کي وس ۾ رکڻ، اُميد ۽ خوف کان اُداس ٿيڻ سنسار پدارٿ جي ناسونت هجڻ جو گيان ۽ پنهنجو وجود وڃائڻ، ئي مڪتيءَ جا ساڌن آهن. شيوا مار

برهم وديا جو اڏڪار ڏنو، پر هن هڪ من موهڪ ۽ دل لپائيندڙ، اُپاسنا، جي تصور سان عوام جي دلين مان هڪ ٻئي لاءِ نفرت ختم ڪئي. اڪبر، بيربل کان ڪرشن ڀڳتيءَ جا سخن ٻڌندو هو. رحيم ۽ رسخان تياڳ ورتي جي واٽ ورتي هئي. اهڙي نموني هڪ اهڙو واتاورڻ نهندو ويو جنهن تمام ڀيد ڀاوَ مٽائي ڇڏيا.

ولڀ آچاريہ جو فلسفو :

وَلڀ جي چوڻ موجب برهم، مايا جي هر جُزي ۾ سمايل آهي. شنڪر، نرگڻ برهم کي ماياوي روپ ۾ سگڻ سمجهي ٿو. جڏهن تہ ولڀ، برهم جي ٻنهي روپن کي قائم دائم سمجهي ٿو. برهم، مايا جو موجودات ۾ سگڻ نہ ٿو بڻجي پر اُن جا ٻئي روپ فطري آهن. برهم، هڪ هوندي بہ انيڪ جزن ۾ سمايل آهي. هوُ آزاد هوندي بہ پنهنجي ڀڳتن جي اڌين رهي ٿو. ولڀ، برهم کي ڪنهن بہ قسم جي ڀيد ڀاوَ کان آجو سمجهي ٿو. جڙ، چيتن ۽ ڪوبہ پدارٿ اُن کان الڳ نہ آهي. ائين ڪٿي چئجي تہ رٿ، رٿي ۽ سارٿي. انهن ٽنهي روپن ۾ برهم جو ئي وجود سمايل آهي. رٿي، رٿ تي ويهي سارٿيءَ کي آگيا ڏئي ٿو، تہ سمجهو هو پاڻ کي ئي آگيا ڏئي ٿو. آگيا ڏيندڙ کان آگيا جو پالن ڪندڙ اُن کان الڳ نہ آهي. اهڙيءَ طرح ڪرشن (برهم) هن جڳت جي سامگرين سان راند ڪري ٿو. ائين جيئن ڪو پنهنجو پاڻ سان راند ڪندو هجي. جڳت ستيہ آهي. چاڪاڻ تہ ليلاڌام ڀڳوان، پاڻ جڳت جي روپ ۾ ڦهليل آهي. برهم، ڪارڻ آهي؛ جڳت ڪاريہ. جڏهن ڪارڻ سچو آهي، تہ ڪرم بہ سچو ئي ٿيندو. ولڀ، جڳت ۽ برهم جي رشتي کي ويڙهيل ڪپڙي سان سمجهايو آهي. جهڙي نموني ڪپڙي کي ڦهلائڻ سان بہ ڪپڙو ساڳيو ئي رهندو. اهڙي نموني برهم، جڳت جي هر روپ ۾ ڦهلجي ويو آهي ۽ قيامت وقت اهو ئي ڪپڙو سميٽجي ڪري ڪارڻ برهم جي روپ ۾ سوڪيم روپ ٽي ويندو آهي.

جڳت، جيو ۽ برهم جي هيڪڙائي ڏيکارڻ ۽ جڳت جي هستي ثابت ڪرڻ لاءِ ولڀ موجودات ۽ غير موجودات جو اصول ٻڌايو. ان ڪري مڌو ۽ نمبارڪ کان به وڌيڪ اهميت واري فلاسافي اسانکي ولڀ ۾ نظر اچي ٿي. مڌو جي ڪرشڻ پوڄا ۽ وشٹو سواميءَ جي گوپال پوڄا جو ڦهلاءُ نه ٿيو. ڇو ته اُن ۾ اُها گهرائي نه هئي، جا ولڀ ۽ چيتنيه ۾ نظر اچي ٿي. ولڀ ۽ چيتنيه جو ڀڄن، ڪيرتن ۽ پوڄا ذريعي عام سماج جي ويجهو پهچڻ، هڪ وڏي تاريخي ڪاميابي هئي. ولڀ، رامانج ۽ رامانند وانگر ذهانت جي خيال کان مقبول عام هو. هوُ عام جنتا جي رڳ کي سڃاڻي وٺندو هو. رامانج، پونتي پيلن جي پيڙائن سان منهن مقابل ٿيو. شنڪرجي سامهون صرف سماج جي ويدڪ اُنتيءَ جو مسئلو هو. جڏهن ته ولڀ پنهنجي بچاءَ واري ڌارا جي تاريخي سلسلي ۾ هلندو رهيو. هُن سماج ۽ مذهب جي اوسر ڏسندي رامانج جي ٻڌايل واٽن کان ڪنارو ڪيو. ڇو ته ان جي دور ۾ هندو عوام جي آبروءَ جو مسئلو پڻ پيدا ٿيل هو.

16 صديءَ ۾ عوام آگرا ۽ دهليءَ جي خوبصورتيءَ کي ڏاڍو پسند ڪندو هو. ڇو ته اُتي حسينائن جو جهرمٽ موجود هوندو هو. ان ڪري دنيوي بادشاهن جي به مالڪ، آتمڪ گوڪل واسي ڪرشن جي حسن ۽ مستيءَ سان پريل ليلائن کي برج ڏام تي لاهي عام جي من کي متاثر ڪيو. ولڀ جو گروه سورهين صديءَ ۾ هندو سنسڪرتيءَ جي بچاءَ لاءِ ڪاريه ڪندو رهيو. هُنن هندو ۽ مسلمان، ٻنهي ۾ هڪ ٻئي لاءِ پيار پيدا ڪيو. هن جي عملن جي تصوير ئي رحيم، عالم ۽ تاج وغيره مسلمان هريجنن کي پاڻ ڏانهن ڇڪيو. ان اثر جو مکيه سبب ڪرشن جي دل ليائيندڙ سندر روپ جي ڪلپنا هئي. ان ڪري ڪرشن ڀڳتي ڌارا جو ڦهلاءُ ٿيو. درحقيقت ڪرشن ڀڳتيءَ جي پرچار پنيان اهم سبب 'نفسياتي ڪيفيت' هئي. جنهن کي ولڀ سمجهي ورتو هو.

ولڀ نه ڪو ايڪتا جو آندولن هلايو ۽ نه شودر ۽ پونتي پيلن کي

آدواڙ ڀڳتن سان شروع ٿيل اها روايت ڏکڻ ڀارت ۾ اُسريل وئشٽو ڌرم سان هم قدم رهندي، شنڪر آچاريہ جي ادويت واد ۽ مايا واد سان هڪجهڙائي قائم رکي ۽ وئشٽو ڌرم جي يامن آچاريہ ۽ رامانج آچاريہ تائين پهتي. اُهي پاڻ آدواڙ ڀڳتن جي 'پربندم' جا وڏا شرڌالو هئا. ان طرح اها ڌارا رامانند وسيلي مهاراشٽرا جي مشهور 'ساورڪري' يا 'وٺل گروه وارا سنت' گيانيشور، ايڪناٿ، نامديو ۽ تڪارام لاءِ پريرڻا جو سرچشمو بڻي. ان طرح ساورڪري فرقي جي مکيہ پرچارڪن کي سنت سڏيو ويو هيو.

ڏکڻ ڀارت ۾ پيدا ٿيل اها ڀڳتي پرمپرا اٽڪل تيرهين صديءَ ڌاري سنت نامديو ذريعي اُتر ڀارت ۾ ڦهلي ۽ اُتي ئي پنهنجي پوري آب تاب سان جو ڀن ۾ آئي. جنهن جو ڪجهہ اثر اڄ تائين پڻ محسوس ڪجي ٿو. اُتر ڀارت ۾ ان هلچل جي ڦهلجڻ جا اڌياتمڪ ۽ دارشنڪ پس منظر ڪان سواءِ ٻيا بہ ڪيترائي ڌارمڪ، راڄنتيڪ، سماجڪ ۽ آرٿڪ ڪارڻ هئا. جيئن تہ ملڪ جي ڪيترن ئي حصن ۾ مسلم راڄ قائم ٿيڻ سان ڌارمڪ ميدان ۾ توازن بگڙي ويو هو. هندو عوام ۾ انهن جي غيرت واري جذبي کي ڌهرم رسيو. انهن جي سامهون سندن مندرن ۾ ديوتائن کي ڪيرايو ويو ۽ هوُ ڪجهي بہ نہ ٿي سگهيا. راجائن ۽ اميرن ۾ عيش عشرت جي ڀاونا چوٽ چڙهي ويئي هئي. رعيت ڏانهن سندن لاپرواهي ۽ دٻ دٻاوَ واري رخ، عوام جي دلين ۾ نراشا وارو لاڙو پيدا ڪيو هو. ماڻهن ۾ بي علمي ۽ انڌ وشواس وڌيل هئا. سماج ۾ برايون گهر ڪري ويون هيون. هندو پنڊت ۽ مسلم مولوين جو زور رڳو ڪرم ڪانڊ ۽ ٻاهرين مذهبي پابندين تائين محدود هو. تيرٿ، جپ تپ، پوڄا پاٺ ۽ شريعت جي پابندين جي بوجهہ هيٺ ڌرم يا مذهب جو جذباتي اظهار دٻجي ويو هو. اهڙين حالتن ۾ بي سهارا ماڻهن لاءِ پرماتما ڏانهن نهارڻ ۽ ٻاڏائڻ کانسواءِ ٻيو ڪو چارو ڪو نہ هيو.

اهڙين حالتن اُتر ڀارت ۾ جنهن اندر سنڌ بہ اچي پئي ويئي، ڀڳتي

ڀارتيه ڀڳتي شاعريءَ تي ڀارتيه درشن شاستر جو اثر :

ڀڳتي ڪاويه اُن وشال ساهيتڪ ڌارا جو روپ آهي، جنهن کي عام طور 'ڀڳتي ڌارا' يا 'ڀڳتي هلچل' جي نالي سان ڄاتو وڃي ٿو. 'سنت' شبد جي عام معنيٰ آهي 'سريشٽ گڻن وارو'، 'مهان آتما'، 'پر اُپڪاري' يا 'سداچاري'. ڪجھ ودوانن اُن کي 'شانت' لفظ جو ئي بدليل روپ ڪري ڪنيو آهي. انهن جو چوڻ آهي ته **'سنت'** لفظ جو مطلب اهڙي پرش سان آهي، جو برهم يا پرماتما جي حاصلات بعد خود به 'شانت سروپ' يا 'سنت' بڻجي ويو هجي. ڪي ٻيا عالم وري ان راءِ جا آهن ته هيءُ لفظ سنسڪرت جي अस् (هجڻ) ڌاتوءَ جي ٺهيل روپ सन् سان शतृ جي پڇاڙي لڳائڻ سان ٺهيو آهي. جنهن جي معنيٰ آهي 'هجڻ وارو' يا 'رهڻ وارو'. اُن مان مراد هڪ اهڙي وجود سان آهي، جو هميشه رهڻ وارو هجي يا جيڪو سدائين قائم دائم ۽ امر رهڻو آهي.

سنت ڪوين ۾ مذڪوره گڻ ڏٺا ويا؛ سندن رهڻي ڪهڻيءَ کين اهڙي حيثيت عطا ڪئي جو انهن کي هميشه قائم رهڻ جهڙو سمجهيو ويو. ان ڪري کين سنت جي نالي سان سڏيو ويو. انهن جيڪا شاعري ڪئي، تنهن کي **'سنت ڪاويه'** سڏيو ويو.

ڀڳتي شاعريءَ جو پس منظر :

تاريخي لحاظ کان ڀڳتي ڌارا يا ڀڳتي هلچل جو اوائلي روپ ڏکڻ ڀارت ۾ اُڀريو. جتي تمل پرانت ۾ آڌواڙ ڀڳتن جو هڪ گروه پيدا ٿيو. انهن پرماتما جي حاصلات لاءِ 'گيان مارگ'، 'ڪرم مارگ' ۽ 'پريم مارگ' جي ڀيٽ ۾ 'ڀڳتي مارگ' کي ترجيح ڏني. اُنهن پنهنجي اشٽ ديو جي عبادت ۾ ڀڳتي رچنائون ڪرڻ ۽ ڀڄن ڪيرتن ڪرڻ کي ئي ايشور پراپتيءَ جو صحيح طريقو سمجهيو. هُنن پنهنجي آڌياتمڪ تجربي کي قلمبند به ڪيو؛ جيڪي 'پربنتم' جي نالي سان سڏجن ٿا. انهن کي تمل ۾ ويدن جهڙي مقبوليت حاصل آهي. ڇهين صدي ۽ نائين صديءَ جي وچ واري عرصي اندر آڌواڙ سلسلي جا اهڙا مکيه 12 ڀڳت ٿي گذريا آهن.

تصوف کان متاثر هئا. جيڪو عربستان کان ايران طرفان ٿيندو ڀارت ۾ پهتو هو ۽ مڪاني حالتن سان آميزش قائم ڪئي هئائين. صوفي درويشن ساڌنا ۾ پريم جي ڀاونا کي گهڻي اهميت ڏني آهي. جنهن ڪري ڪن عالمن سندن رچنائن کي پريم مارڳي ڪاويه ڌارا نالو ڏنو آهي، ٻئين طرف ڪبير جهڙن سنتن گيان توڙي پريم جي ڀاونا تي زور ڏنو آهي، جنهن ۾ گيان جي اهميت وڌيڪ ڄاڻائي اٿن. ان ڪري ڪن ودوانن سندن رچنائن کي ''گيان مارڳي ڪاويه ڌارا'' به سڏيو آهي.

عام طور ڏسجي ٿو ته ان دور ۾ سنڌيءَ ۾ فقط 'نرگڻ ڀڳتي' ڪاويه جي ڌارا اوسر پاتي هئي، جنهن ۾ پڻ صوفي شاعرن جي 'پريم مارگ ڌارا' مکيه آهي. اسان وٽ سگڻ ڀڳتيءَ جو وڪاس گنڊريل صديءَ ۾ انگريزن جي حڪومت برپا ٿيڻ بعد ٿيو جنهن ڪانپوءِ ويهين عيسوي صديءَ ۾ ان ڌارا جو ڦهلاءُ ٿيو. پر اُهو ايتري قدر وڪاس ماڻي نه سگهيو. جيترو ڀارت جي ٻين ڪيترين ٻولين هندي وغيره ۾ نظر اچي ٿو. جڏهن هندو ڌرم سان واسطو رکندڙ گرنٿن جا ترجما ڪيا ويا ۽ انهن مان چوند ڪردارن ۽ واقعن کي کڻي، اُنهن جي آڌار تي اصلوڪا ڪاويه ۽ ناٽڪ وغيره رچيا ويا، تڏهن سنڌي ساهتيه فقط صوفي شاعري ۽ سنتن جي واڻيءَ تائين محدود هئو. ان جا ڪيترائي سبب آهن، جيئن ته سنڌ وارو علائقو ڀارت جي اُتر-اوله ۾ هڪ اهڙي هنڌ تي آهي، جيڪو ملڪ جي ٻين حصن کان گهڻي قدر ڪٽيو پيو آهي. اوڀر طرف ٿر جو رڻ پٽ، اوڀر-ڏکڻ طرف ريگستان ۽ ڪاريءَ وٽ ڏٻڻ واري ايراضي، ڏکڻ ۽ ڏکڻ-اوله طرف عربي سمنڊ، اوله طرف جابلو علائقو، اهي اهڙيون قدرتي حدون آهن، جن عام جام ماڻهن جي اچ وڃ ۾ گهڻيون مشڪلاتون پيدا ڪري ڇڏيون آهن. ڀارت جي ٻين حصن سان جيڪڏهن سنڌ جو ڪو آسان آمدرفت جو رستو بچيو، ته اُهو فقط پنجاب مان ئي هئو. اُهو سنڌ وارو علائقو ئي هيو، جنهن تي 712ع ۾ محمد بن قاسم حملو ڪري سوڀ حاصل ڪئي ۽ هن اُپکنڊ ۾ اسلام جي آمد ٿي. ان ڪري سنڌ کي ''باب الاسلام'' ڪري

هلچل کي جنم ڏنو. سنڌ ۾ سڌنو ڀڳت، قاضي قادن، شاه لطيف، سامي
اُتر پرديش ۾ رئداس، ڪبير، سورداس، تلسيداس؛ بنگال ۾ جئه ديو
چيتنيه؛ راجستان ۾ دادو ديال، ميرا، سندرداس؛ گجرات ۾ نرسي ڀڳت
پنجاب ۾ شيخ فريد، گرونانڪ، انگد ۽ ٻيا انيڪ سنت ڪوي پيدا ٿيا
جن عوام جي ٻڏندڙ دلين کي سهارو ڏيڻ لاءِ ڀڳتي ڀاونا جو ڦهلاءُ ڪيو
آهسته آهسته ان لاڳي هڪ وشال هلچل جو روپ ورتو، جا اڳ ڀارت ۾
ڪڏهن به نه هلي هئي.

علم اللسان جي مشهور و معروف ماهر، ڊاڪٽر گريئرسن ان هلچل
جي ڀيٽ، اوچتو پيدا ٿيل وڄ جي چمڪاٽ جي ڦهلاءَ سان ڪندي
چوي ٿو ته، ''اسين پاڻ کي اهڙي هلچل سان دوبدو ڏسون ٿا، جيڪا اُنهن
سڀني کان وسيع آهي، جيڪي ان کان اڳ ڀارت ۾ هليون هيون ايتري قدر
جو ٻڌ ڌرم واري هلچل کان به وڌيڪ وياپڪ آهي. ڇوجو ان جو اثر اڄ
به نمايان آهي''.

ڀڳتي هلچل جون ٽي شاخون :

(1) سگڻ ڌارا : سگڻ ڌارا وارن ڪوين برهم يا پرماتما کي ڪ
مخصوص روپ ڏيئي اُن جي اُپاسنا ڪئي. سگڻ ڀڳتي ڪاويه جا
مکيه روپ آهن. (الف) ڀڳوان رام جي ڀڳتي (ب) ڀڳوان ڪرشڻ جي
ڀڳتي. گوسوامي تلسيداس جو رچيل ڪاويه 'رام چرتر مانس' رام ڀڳتي
جو اُتم گرنٿ آهي، ته سورداس جو 'سور ساگر' ۽ ميراٻائيءَ جا پد (گيت
ڪرشن ڀڳتيءَ جا سهڻا مثال آهن.

(2) نرگڻ ڌارا : نرگڻ ڪوين جو وري وشواس هو ته برهم کي ڪو
روپ يا آڪار، شڪل شبيه نه آهي. هوُ هر روپ ۾ هر جاءِ تي سمايل
'Omni present' آهي جنهن ۾ جايسي ۽ ٻين جون رچنائون ۽ ڪبير، دادو
ديال وغيره سنتن جو ڪاويه اچي ٿو.

(3) پريم مارڳي ڌارا : پريم مارڳي ڪوي وري اسلامي رهسيواد وار

نيچ طبقا جيڪي حالتن جي ستم ظريفي جو شڪار ٿيل هئا، اُنهن ۾ باهمي رواداري توڙي مذهب، تهذيب ۽ عبادت جي طور طريقن ۽ آچار وهنوار کي همدردانه نموني سمجهڻ لاءِ سنت ڪوين، وچئين واٽ ورتي، اُها واٽ هئي برهم، حق يا ذات مطلق واري، جو نه سگڻ آهي ۽ نه نرگڻ، يعني نه مشاخص آهي ۽ نه عدم الشاخص. هنن ان کي ماڳهئين ''انروچنيه'' يا ''ناقابل بيان'' (Indescribable) अनिर्वचनीय ڪري ڪنيو. ''تيتريه اُپنشد'' ۾ آيل هڪ روپڪ مان اها ڳالهه نمايان آهي ته راجا اشوپتي، پنهنجن گرهستن کي چوي ٿو ته اوهان مان هر ڪنهن شخص برهم جي فقط هڪ انش جي اُپاسنا ڪئي آهي. سنت ڪوين اُپنشد ۾ ذڪر ٿيل ۽ بعد ۾ ونشٽو ترم جي گوڊپاد برهمڻ ۽ پرسڌ دارشنڪ شنڪر آچاريه جي استاپت ڪيل برهم جي اِنروچنيه نظريي جو نئي ڦهلاءُ ڪيو.

سامي انهن سنت ڪوين مان هڪ آهي، جنهن پنهنجي دور جو سڌ اونائي ڌرمي رنگ ۾ پنهنجي سلوڪن دواران اُهو ڪاجهه ڏنو، جيڪو رامانند وانگر نرگڻ واد (نرآڪار ايشور کي مڃيندڙ) ۽ شنڪر آچاريه جي ادويت واد (ايشور ۽ انسان ۾ دويت يا ڀيد نه هئڻ) جي ڪلام ۾ ملي ٿو. بقول سامي :

سيپيئي مارگ مت ڳالهه ڪن ٿا هيڪڙي.

رامانند جو وشواس هو ته جو به رام کي سچي سڪ ۽ ڀڳتيءَ سان ڌيائيندو، سو ئي کيس پائيندو. ان زماني ۾ جڏهن پنڊتن ۽ ٻانيٽن، ملن ۽ مولوين؛ ايشور ۽ خدا کي انيڪ روپن ۾ ورهائي مندر ۽ مسجد، شاسترن ۽ ڪتابن، نرڳ سرڳ ۽ بهشت دوزخ جي خيالي قلعن ۾ قيد رکيو، تڏهن ساميءَ ان قيد کي پرزا پرزا ڪري ڇڏيو:

سرڳ ۽ نرڳ عاشق ڄاڻن ڪين ڪي
رهن سدا سنسي ري، ڳگن منجهه غرق
اندر ٻاهر هڪ، 'سامي' ڏسن سپرين.

سچو ڀڳت پنهنجي هرديه مان سمورا وهم ۽ وسوسا، ڪوڙ

سڏيو ويو آهي. سنڌ جي زمين اٺين عيسوي صديءَ کان وٺي لڳاتار ڌارين
حملا آورن جو شڪار ٿيندي رهي. اُنهن ۾ گهڻن جو مقصد ڦرلٽ ڪري
پنهنجا خزانا ڀرڻ هئو. عربن جي سنڌ ۾ حڪومت برپا ٿيڻ واري زماني
کان وٺي، سنڌ ۾ زوريءَ غيرمسلمانن کي دين جي گهوڙي تي چاڙهڻ جي
جيڪا شروعات ٿي، اُها ڏينهون ڏينهن وڌندي رهي. اهڙين حالتن ۾
ڪيترن ئي مڪاني اصلوڪا رهاڪو ڌرم بدلائي اسلام ۾ داخل ٿيا.

جن ماڻهن پنهنجو ڌرم نه ڇڏيو، اُهي پر وارن راجپوت راجائن
جي رياستن ۾ ڀڄي ويا. جيڪي هندو، سنڌ ۾ رهيا، اُهي پنهنجي ڌرم
تي قائم رهيا، پر ڪين کليو کلايو پنهنجي ڌرمي ڀاونائن ۽ اُمنگن جو اظهار
ڪرڻ جي همت ڪانه هئي. اهڙين حالتن ۾ اهو ممڪن نه هئو ته سنڌ ۾
مسلم حاڪمن واري دور ۾ هندو ڌرم سان واسطو رکندڙ ادب جي گهڻي
تخليق ٿي سگهي. جيڪڏهن ڪجهه اهڙو ادب لکيو به ويو، ته اُهو قلمي
نسخن جي صورت ۾ ئي موجود رهيو ۽ زماني جي گردش ۾ هميشه لاءِ ناس
ٿي ويو.

ڪجهه عالمن جو رايو آهي ته سنڌ جا هندو، گهڻو ڪري
پنهنجي وڻج واپار ۾ ئي مشغول هئا. انهن کي پنهنجي اُمنگن جو اظهار
ڪرڻ ۽ ادب جي ميدان ۾ طبع آزمائي ڪرڻ جو ڌيان ئي نه رهيو.
سامي، دلپت، ڀائي آسرداس وغيره صرف ڳاڻ ڳڻيا ئي اُن جا مثال آهن. سنڌ
۾ انگريزن جي حڪومت برپا ٿيڻ کان اڳ، سنڌي ٻوليءَ ۾ فقط نرگڻ
ڀڳتيءَ واري شاعريءَ جو وڪاس مکيه ڌارا جي روپ ۾ ٿيو. ان زماني ۾
ملڪي حالتن ۽ ٻين سببن ڪري سنڌي ساهتيه ۾ سگڻ ڀڳتي ڪاويه جو
سرجڻ ٿي نه سگهيو. شاهه ۽ سچل، نرگڻ ڀڳتيءَ جي صوفي يا پريم
مارڳي ڪاويه ڌارا جا اهم عيوضي شاعر آهن. ٻئي طرف 'سامي' گيان
مارڳي ڪاويه ڌارا جو مکيه ڪوي آهي، جنهن تي 'ادويت ويدانت' جي
فلاسافيءَ جو گهڻو اثر آهي. سنت مت ايتري ڪشمڪش جي باوجود انهن
ٻنهي ڌارائن جو سنگم آهي. اُن دور جا هندو ۽ مسلم سماج جا اوچ توڙ

اُهي عاشق ئي پائين ٿا، جي جيئري ئي وجود وڃائين ٿا، پنهنجون آشائون ۽ اڇائون مٽائين ٿا. اهڙا عاشق، پنهنجي ذات ۾ ئي پرين پائي، بي خوديءَ ۾ اَناالحق آلاپين ٿا.

سمجهو جنهن سبق، صفا سلوڪت جو،
مٽيو تنهنجي من مون، سامي چئي سڀ شڪ
ميخاني مسجد ۾ ڇاٽي ڪو نہ فرق
ٻولي اناالحق ملي مهد جنن سان.

سنت مت ۽ سنت ڪاويہ جا اصول :

سنت مت، سنت ڪاويہ جي پيڙه آهي، جنهن جا بنيادي اصول هر جاءِ ۽ هر دور ۾ اڪثر ساڳيا رهيا آهن. جيتوڻيڪ زمان ۽ مڪان جي تبديل موجب اُنهن تي زور (Emphasis) جي گهٽ وڌائي ٿيندي رهي آهي. يعني ڪڏهن ڪنهن هڪ سڌانت تي، تہ ڪڏهن ڪنهن ٻئي تي. ڪٿي هڪ کي تہ ڪٿي ٻئي کي فوقيت ملندي رهي آهي.

سنت ڪوين جن ڳالهين تي زور ڏنو آهي. اُهي هن ريت آهن:

1) حقيقي وجود فقط هڪ برهم يا ذات مطلق آهي. اُن کي سمجهڻ ۽ پائڻ ئي جيو جو اولين مقصد هئڻ گهرجي.
2) برهم يا حق، بي حد يا لامحدود آهي؛ جنهن کي سمجهڻ ۽ پراپت ڪرڻ، جيو کي حاصل شڪتين: ڪرم اندرين، گيان اندرين، من، ٻڌي ۽ واڻي وغيره جي سمرٿيءَ کان ٻاهر آهي. اُن کي فقط آتمڪ انيو سان پراپت ڪري سگهجي ٿو.
3) ظاهري انيو ۾ ايندڙ سڀ دنيوي ڳالهيون طلسم، مٿيا يا ڀرم آهن. جن جو حقيقت ۾ ڪوبہ وجود نہ آهي.
4) برهم يا ذات مطلق کي ڪوبہ روپ، رنگ، صفت يا وصف نہ آهي.
5) هرڪو پنهنجي پنهنجي پسندي، سلوڪ ۽ شڪتيءَ موجب برهم کي سمجهڻ پرکڻ ۽ ڳولهڻ جي ڪوشش ڪري، پنهنجي وجدانہ

دولاب ۾ نڳيون ڪيي هڪ ڌٽيءَ کي ياد ڪري ٿو. جنهن جو نہ آد آهي ۽ نہ انت، ڪروڙين انسانن مان ڪو هڪ اهڙو ڀڳت هوندو آهي، جو دوري متائي پرينءَ کي پائيندو آهي. جيئن گل کان خوشبوءِ ڌار ناهي، نرتڪا کان نرتيہ الڳ ناهي، تيئن ڀڳونت بہ ڀڳت کي پاڻ سان ملائي ائين هڪ ڪري ٿو، جو ان جو ڪو ٻيو وجود ئي نٿو رهي:

ڀڳت منجهہ ڀڳونت، جيئن ڳنڌ ڦلن ۾
ڪوڙن مون ڪو هڪڙو، سمجهي سنت مهنت
جو ڪلپت ڪيي جيءَ مون، 'سامي' ٿيو ٻلونت
جنهن جو آد نہ انت، سو ڏيو ڏٺائين ڏيهہ ۾.

ڀڳت ۽ ڀڳونت جو سنگم ايترو تہ مستقل آهي، جو پرين پنهنجي پياري کي پاڻ کان پلڪ بہ پري نہ ڪندو آهي. پرينءَ جا سچا ڀڳت هٽ هاج ۾ دل يار ڏي جيان سنسار جا ڪم ڪار بہ ڪن ٿا تہ ساڳئي وقت مالڪ سان بہ جُڙيا رهن ٿا. ڀڳت جڏهن 'مان' وڃائي نام سان هڪ ٿئي ٿو تہ پرين اُن جا جنم جنمانتر جا ٻنڌن ڊاهي کيس مڪتي ڏيئي هميشه لاءِ پاڻ سان ملائي هڪ ڪري ٿو. اهڙن ڀڳتن جي وصف بيان ڪندي سامي صاحب فرمائين ٿا:

ڀڳت کون ڀڳوان، پلڪ پراهون نہ ٿئي
اندر ٻاهر سورگت، ڏئي درسن دان
ڪٽي ڪوٽ جنم جو، اندر جو ايمان
پائي پد نرٻاڻ، 'سامي' ماڻن سانت سک

پرينءَ کي پائڻ لاءِ سامي صاحب سموري وديا جو سار ٻڌائيندي چوي ٿو تہ هرجاءِ تي پل اهو مندر هجي يا مسجد. ميخانو هجي يا مڙهي، برهم يا حق جي ذات کانسواءِ ٻيو ڪو بہ وجود نہ آهي. ضرورت آهي صرف اکين اڳيان ٻيائيءَ جو پردو هٽائڻ جي. ڌرم ڪهڙو بہ هجي، ڪهڙي بہ مذهب جي پيچري جا پانڌيئڙا چونہ هجون، پر سڀ واٽون هڪ ساڳئي مالڪ جي ماڳ ڏانهن وڃي وڃن ٿيون. اُن منزل کي صرف

ڪندي چوي ٿو:

مايا مڙيئي رچيا، ٺاهه ٺڳيءَ جا،
ماري موورکن کي ڏائڻ ڏڪ ڏيئي
ورلي ڪنهن گرمک کي، 'سامي' سڌ پيئي،
لوڪ پرلوڪ پيئي، لنگهي چڙهيو لڪ تي.

سنت نامديو، رئداس، ملوڪ داس ۽ بين ڪيترن به مايا جي گوناگون روپن؛ ان جي چل ول واري پرڪرتي جو ذڪر ڪيو آهي. هنن اُن ڏانهن حيرت ۽ حقارت ظاهر ڪندي، ڪيس قسمين قسمين حرف چيا آهن. نامديو چوي ٿو:

مائبا (مايا) چتر باچتر بموهت برلا بوجهي ڪوئي.

سنت رئداس وري مايا جي پرم ۾ پولي ڏانهن اشارو ڪندي اُن کي ' ٺوٺي' سڏيندي چوي ٿو:

ڪهہ من رام نام سنڀار
مايا ڪي پرم ڪهان ڀوليو جا هگي ڪر جهار
يهہ مايا سڀ ٿوٿي ري، ڀڳت دس پرتهار

سنت ملوڪ داس به مايا کي پرم پري، چل وتي، مهاموهني ۽ طرحين طرحين جا ويس ڌاريندڙ ڪري سڏيو. جيو آتما، جا خود ئي برهم جو روپ آهي، سا برهم جي تلاش ۾ در در ڀٽڪي ٿي. اُن کي چوڌاري ڳولهي ٿي. ڪبير اهڙي خيال کي هن ريت پيش ڪيو آهي:

پاني ۾ مئن پياسي، موه ديکت آوءِ هاسي

سامي ان ساڳئي خيال کي هن ريت ادا ڪيو آهي:

'سامي' سڀ ديدار، اٿيئي عجيبن جو،
ڏسي ٻڌي پاڻ ٿو، ٻولي ٻولڻ هار،
نرآڪار آڪار، ڌاري آيو جڳ ۾،

ان ساڳئي ويچار کي ڪبير هن ريت پيش ڪيو آهي:

تيرا سائين تجهہ ۾، جيون پهپن ۾ واس
ڪستوري ڪا مرگ جيون، ڦر ڦر ڍونڍي گهاس.

ڪيفيت ۾ اُن کي حاصل ڪري سگهجي ٿو.

6) انسان جو جنم ۽ مانک ديهي امولڪ چيز آهي؛ جنهن کي وڃائڻ نہ گهرجي. اُن جو لاڀ وٺي انسان کي ايشور پراپتيءَ لاءِ ڪوشش ڪرڻ گهرجي. سنت ڪوين، برهم جي پراپتيءَ ۽ جڳت جي مٿيا هجڻ واري حقيقت کي سمجهڻ لاءِ ڪنهن پورن ستگروءَ جي شرن ۽ سهارو وٺڻ ضروري ڄاڻايو آهي.

ڀڳتي هلچل، سنت مت ۽ سنڌ:

سنت ساهتيہ ۾ ڪبير کان بہ اڳ چوڏهين صديءَ جي سنت ڪوي سڌنو جو ذڪر ملي ٿو. جنهن جي واڻي گرو گرنٿ صاحب ۾ شامل آهي. سڌنو، سنڌ جي سيوهڻ شهر جو ڪري ڄاڻايو ويو آهي. هنديءَ ۾ سنت ڪاويہ کي رائج ڪرڻ جو شرف نامديو ۽ سنڌواسي سڌني کي ئي حاصل آهي. اُن بعد قاضي قادن، شاهہ ڪريم، ۽ ميين شاه عنات جو لکيل ڪلام اسان وٽ موجود آهي. انهن جي ڪلام ۾ اسان کي اهڙا سڌانت ملن ٿا، جيڪي سنت ڪاويہ ۾ موجود آهن.

سنڌي شاعرن ۾ ''سامي'' هڪ اهڙو شاعر آهي جنهن ۾ اسين هڪ پورن سنت ڪويءَ جو درشن ماڻيون ٿا. هو بين سنڌي شاعرن کان بنہ نرالو آهي. اسان جي سامي صاحب بہ ڀارت جي بين سنت ڪوين وانگر چيو ت جيو آتما جي پرم پولي جو ڪارڻ مايا ئي آهي. ڪبير، مايا کي نندينڌي چيو آهي تہ، ''اُها مها ٺڳڻي آهي، جيڪا طرح طرح جا روپ ڌاري، چل ول ڪري، سڀني کي ٺڳي وڃي آهي.'' ڪبير چوي ٿو:

مايا مها ٺڳڻي، مئن جاني
ترگن ڦانس لئي ڪر ڊولئہ، ٻولي مڌر ٻهہ باني
ڪيشو ڪي ڪملا هوءِ، بيٺي شو ڪي ڀون ڀواني
پنڊاڪي مورت هوءِ، بيٺي تيرٿ مهہ ڀئي پاني...

سامي بہ مايا جا گوناگون روپ ۽ انهن جي اثر پذيريءَ جو ذڪر ڪيو آهي. هوُ بہ ڪبير وانگر مايا کي ٺڳڻيءَ جي روپ ۾ بيان

ان 'نيتي' يا 'تتريه' جو مطلب ڪو صفا انڪار نه آهي. ڇو ته برهم جي وجود کان انڪاري ٿيڻ، خود ان جي وجود کي قبولڻ آهي. ان جي مدنظر سنت ان راءِ تي پهتا آهن ته برهم، انادي ۽ ابناسي آهي. جيو جون شڪتيون محدود آهن. تنهن ڪري جيو لاءِ برهم کي هوبهو پنهنجي تخيل ۾ آڻڻ ممڪن نه آهي. برهم فقط انيوءَ يعني وجداني احساس جي وٿ آهي. اُن کي ڏسڻ، ٻڌڻ، ڇوڻ، ڇهڻ، جو سوال ئي نٿو اُٿي!

سنتن جو برهم بابت عقيدو، اُپنشدن ۽ شنڪر جي ادويت جيان آهي ته برهم هڪ ئي آهي. جيئن ڇاندوگيه اُپنشد ۾ چيل آهي "एकमेव अद्धितीयम" بيو ته جيو آتما ۽ برهم ۾ ڪوبه تفاوت نه آهي. برهم ارٿيڪ اُپنشد جو واڪيه آهي:

اهم برهم اسمي		ايم آتما برهم
अहम् ब्रहमेस्मि	يا	अयम् आत्मा ब्रहम

ڇاندوگيه اُپنشد اها ساڳي ڳالهه "تت توم اسي" "तत् त्वमोस' واري واڪيه ذريعي چئي آهي. ان جي مدنظر سنت ڪوين جو دليل اهو رهيو ته جيڪو ڪجهه به آهي سو برهم آهي. برهم هڪ ۽ بي مثل آهي. ان ڪري هر فرد کي اُن جو جيڪو وجداني احساس ٿي سگهي ٿو. اُهو به ڪل يا سموريت کان نرالو هجي. ائين نٿو ٿي سگهي ته ڪُل هڪ ئي آهي. ان ڪري اُن جو جزو به ڪُل روپ آهي. شاه عبداللطيف چيو آهي:

جنين ڏٺي ست، اُنين ڪُڇيو ڪينڪي.

ساڳي ڳالهه اسلامي حديثن ۾ به آيل آهي: 'من عرف ڪُل لسانه' يعني ته حقيقت کي سمجهڻ کان پوءِ سپ شانت ٿي وڃن ٿا. ليڪن ساڳئي وقت جنهن ۾ برهم جو انيئه ڪيو، تنهن کي هر شيءِ ۾ اُن جو ديدار ٿئي ٿو. سامي ان خيال جو اظهار، پرميشور پورن، چيتي ۽ ڪنچر وارن لفظن سان ڏنو آهي:

(پرماتما، تنهنجي اندر ۾ ائين سمايل آهي، جيئن گلن ڦلن ۾ سڳنڌ سمايل هوندي آهي. تون پرماتما کي حاصل ڪرڻ لاءِ جدا جدا هنڌن تي ائين پيو ڀٽڪين، جيئن هرڻ ڪٿوريءَ کي پائڻ لاءِ جهنگلن ۾ هيڏانهن هوڏانهن پيو ڀٽڪندو آهي ۽ کيس اها خبر ئي ڪونه هوندي ته اُها ڪٿوري سندس ئي اندر موجود آهي.)

اهو ساڳيو خيال گيتا ۾ به ملي ٿو، جتي چيل آهي ته، ”جيئن انسان پراڻا ڪپڙا لاهي نوان پهري ٿو، تيئن جيو آتما به پراڻو شرير ڇڏي نئون شرير ڌارڻ ڪري ٿو“:

वासांसि जीर्राानि यथा विहाय, नवानि गृहरााति नरोऽपरारािा
तथा शरीरारािा विहाय जीर्राानि, अन्यानि संयाति नवानि देही

شيخ فريد پڻ ساڳيو خيال هن ريت پيش ڪيو آهي:

فريدا جهنگل ڪيا پوه، وڻ ڪنڊا موڙيه،
وسي رب هيئا ليئه، جهنگل ڪيا ڍونڍيه!

(اي فريدا! تون جهنگلن ۾ ڇا لاءِ پيو ڀٽڪين ۽ وڻن ٽڻن جا ڪنڊا ڀڃين؟ رب ته تنهنجي هردي ۾ ٿو نواس ڪري، پوءِ ٻين ۾ کيس ڇو پيو ڳولين؟)

اسان کي سامي ۽ ٻين ڀارتيه سنت ڪوين ۾ ڪيتريون ئي تشبيهون هڪ جهڙيون ملن ٿيون. جيئن ته مايا جي رُڄ ۾ پاڻيءَ جي آياس سان ڀيٽ، سپني ۾ ڪنگال جو راجا ٿيڻ، سپني ۾ ناريءَ جو ٻالڪ وڃائڻ، جڳت جو بادل جي ڇانو هجڻ وغيره.

سنت ڪاويه جو مکيه تتو، سنتن طرفان برهم جي روپ بابت ڪيل خيال آرائي آهي. ان عمل ۾ سنتن کي به اُپنشدن جي ’نيتي نيتي‘ واري استتي اَئڙي آهي. هوُ آخر ان نتيجي تي پهتا آهن ته برهم جو روپ ناقابل بيان آهي. ’قاضي قادن‘ به چيو آهي:

جي مون ڏيئين لک ڏڙ ڏڙ لک سرِان،
سر سر لک مهان ٿيئين، مُهه مُهه لک جڀان؛
ساجي جڀان تکيان، هڪڙيان لوان
صفت تُهنجي راڇيا، تو هون ڪيئن ڪران.

ڳرو ڳوبند دونو کڙي ڪاڪي لاڳون پاءِ
ٻلهاري ڳرو آپڻي جو ڳووند ديو بتاءِ

سنت ڪوين جيتوڻيڪ سنسار کي ڪڻ ڀنگر ۽ ناسونت ڪري ليکيو آهي، پر ساڳئي وقت سندن اهو عقيدو به رهيو ته انساني جنم هڪ بي مثل وجه آهي. انهن منش جي ديه کي سرشٽيءَ جو بهترين انگ ڪري ليکيو، ان ڪري جو هنن پروڙيو ته انساني شرير ۾ ڪي اهڙيون اندورني شڪتيون آهن، جن جو منش جوڳي ڍنگ سان وڪاس ڪري پورنتا کي حاصل ڪري سگهجي ٿو. قرآن پاڪ ۾ انسان کي ''اشرف المخلوقات'' سڏيو ويو آهي.

ڪرشن ڀڳوان گيتا ۾ ارجن کي سکيا ڏيندي چوي ٿو ته، ''منش ديهي، چوراسي لک جوڻين ڀوڳڻ کان پوءِ ملي ٿي.'' سنتن مانک ديهيءَ کي بي بها وٿ ڪري ليکيو ۽ اُن کي وئرٿ نه وڃائڻ لاءِ ساوڌان ڪيو. ساميءَ به سنت جي اها مانيتا اپنائي ۽ ان قسم جا ڀاو پنهنجي سلوڪن ۾ ظاهر ڪيا:

امولڪ آهي، مانک ديهي دب رتن،
ڪنيو ڪوڙ ڪلر ۾، ٿو مورک ملائي،
امرت ڇڏي هٿ مون، ٿو وهسي وک کائي
منهن مڙهيءَ پائي 'سامي' ڏسي ڪينڪي.

ٻين مکيه سنڌي شاعرن، جهڙوڪ: قاضي قادن، شاه ڪريم، شاه لطيف، سچل سرمست'، 'روحل' ۽ 'دلپت' وغيره جي ڀيٽ ۾ ساميءَ جي ڪلام ۾ هندي ۽ سنسڪرت لفظن جو استعمال گهڻو وڌيڪ ملي ٿو. اهو ان ڪري جو هُن جيڪو فلسفو ۽ فڪر اپنايو آهي تنهن جو بنيادي ماخذ گهڻو ڪري سنسڪرت ۽ هنديءَ ۾ ئي آهي. ساميءَ جي سلوڪن ۾ مرڪٽ، سُپٽ، پرچن، پٽ، اوديا، انترال، آنويه، وتريڪ، آڇادي، مهامتم، انيه، نروڪلپ، اِڪيڪ، ڪلپت، سد ۽ ڳرڳيات جهڙا انيڪ هندي ۽ سنسڪرت لفظ ڪم آيل آهن. جيڪي ٻوليءَ جي نقط نگاه کان خوبي هجي يا خامي، اهو ظاهر ڪري ٿو ته سامي مڪمل طرح 'ڀارتيه

نرو ڪلپ نشڪام ڪوڙين ۾ ڪو هڪڙو،
پرچي لڌو جنهن پانهنجو آدي انيئي ڏام،
چيٽي ۽ ڪنڃر ۾ ڏسي رمتا رام
گهار ٿي غلام 'سامي' ساڌ سنگت ۾

سنت ملوڪداس اهو ساڳيو خيال هن طرح ظاهر ڪيو آهي:

कंचर चींटी पसुनर सब में साहिब एक।

برهم يا پرماتما جي پراپتيءَ لاءِ سنت ڪوين، ڪنهن ڪامل رهبر يا ستگرو جي سهاري وٺڻ جي ڳالهه ڪئي آهي. هنن جو اهو وشواس آهي ته پربوءَ جي پراپتيءَ لاءِ ويد، پراڻ شاستر پڙهڻ ضروري نه آهي ۽ نه ئي علم ۽ عقل ۾ اڪابر ۽ سروَ ڪلا سمپورڻ هجڻ ضروري آهي. اها واٽ تمام ڏکي ۽ اٿانگي آهي. ان ڪري ڪنهن انڀوي آزمودگار گروءَ جي رهبري ضروري آهي. ساڳئي وقت گرو به اهڙو هجي، جو پنهنجي شش جي صحيح راهنمائي ڪري. سنت، گروءَ کي پرماتما ۽ پربوءَ کان به اوچو درجو ڏنو آهي.

'سامي'، پرماتما سان پنهنجي ميلاپ جو جس، پنهنجي گروءَ کي ڏيندي ڪبير، ملوڪداس، دادو ديال وغيره سنت ڪوين وانگر چوي ٿو ته، "منهنجي دم جو درپڻ ميرو هو، پر ستگرو ٿن تان ميل مٽائي هن ڀو ساگر مان تاري پار پهچايو. منهنجي من مان خودي ۽ اهنڪار ڪيي مون ۾ سم درشٽي پيدا ڪئي."

ڪيڏي وڏائي، ڳٽيان پرک ديال جي،
جنهن رکي هٿ مٿي تي ممتا مٽائي،
مورت محبوبن جي، انيئه ۾ آئي،
'سامي' سيائي، وس وسي جنهن آسري.

دادو ديال به فرمايو آهي:

'دادو' غيب مان هي گرديو مليا پايا هم پرسد
مستڪ ميري ڪر ڌريا، ديکيا اگم اگاڌ

ڪبير به گروءَ کي گوبند يعني پرماتما کان اوچ پد ڏيندي لکيو آهي:

باب 5

ساميءَ جا سلوڪ ۽ ويدانت

ويدانت:

’ويدانت‘ سنسڪرت لفظ آهي، ان جي لغوي معنيٰ آهي ”ويدن جو انتم ڀاڱ“ يا ”آخرين حصو“، جنهن ۾ ويدن جي منترن ۾ سمايل دارشنڪ ويچارن کي سمجهايو ويو آهي. ان ڪري ويدانت لفظ جو ٻيو ارٿ آهي ”اُپنشدن جو گيان“، جو سمورو ويدڪ ساهتيہ سرشٽي آهي؛ يعني اُهو آتمڪ آواز يا سنديش، جنهن کي رشين منين ٻڌو ۽ انيو ڪيو آهي. ان ڪري سيني آستڪ درشن شاسترن، ويدن جي وچنن کي سند طور تسليم ڪيو آهي. ان طرح ويدانت جو ٻج ’ويدن‘ مان ئي مليو ٿو.

عام طور اُپنشدن جو گيان ئي ويدانت مڃيو ويندو آهي. پر پوءِ اُپنشدن جي آڌار تي اُپجيل سمرتيون ۽ درشن شاستر بہ ويدانت جي دائري اندر داخل ٿيندا ويا آهن. وقت بوقت سنسار جي سک واسطي ڌارمڪ ويچارڪن، رشين منين ۽ آچارين هندو ڌرم جي گرنٿن جي آڌار تي پنهنجون ٽيڪائون پئي پڌريون ڪيون آهن. اُنهن ويچارن کي بہ ويدانت ۾ سمائڻ ناانصافي نہ ٿيندي. هونءَ بہ روحاني گفتا ۽ تجربا ڪنهن هڪ شخص جي ميراث نہ هوندا آهن. انسان ذات جي خير خواهي چاهيندڙ ڏاها، ڪامل پرک ۽ الله لوڪ ”حقيقت ڪل“ جي کوج ڪندڙ مختلف رستا ڳولهيندي ۽ وياکياڻ ڪندي شاهي راهون روشن ڪري وڃندا آهن. سو اُنهن جو سار بہ ويدانت جي سرحدن ۾ سوگهو ڪيو ويو آهي. ارڙهن پراڻ بہ اُن ۾ سمايل آهن. ائين تہ پرم تتو جي وصف، ڪنهن نشچت دائري اندر محدود لفظن ۾ بيان ڪرڻ ممڪن ئي ڪونهي، اُن کي انروچنيہ/اڪٿ Indescribable ڪري نيتي- نيتي روپ ۾ دهرايو ويو آهي. پر پوءِ بہ ويدانت جا ڪي مهاواڪيہ هن ريت ڏسيا ويا آهن.

اسلوب' وارو شاعر آهي، جيئن ته اهي لفظ سنسڪرت جي دارشنڪ ۽ اڌياتمڪ گرنٿن ۾ ڪيترائي ڀيرا ڪم آيل آهن.

سائِٽي وقت پروورتي، نورتي، سرتي، سد چد آنند، پار برهم آبناسي، انادي، جاگرتي ۽ سُکپت وغيره اهڙا لفظ آهن، جن کي ڀارتيہ سنت ساهتيہ جو نئي اصطلاح چئبو.ساميءَ جي ڪاويہ ۾ ڪلاسيڪي توڙي ٻيا حوالا اُهي نئي آهن، جيڪي ڀارتيہ سنت ڪاويہ ۾ ملن ٿا.

سامي پنهنجي سلوڪن ۾ اهو دارشنڪ نقطو ڪم آندو آهي ته جيو آتما ۽ پرم آتما هڪ ئي وٿ آهي. پر اهي فقط مايا جي سبب الڳ الڳ لڳن ٿا. ساڳي طرح ساميءَ جو ڪاويہ ۽ ڀارتيہ سنت ڪاويہ بہ هڪ ئي سٽا جا آهن.

روپ آهي، جيئن پاڻيءَ جو قطرو پاڻيءَ جو روپ آهي.

ويدانت ۾ برهم، برهمانڊ ۽ برهم روپ منشيہ جي باري ۾ سوکيم ويچار آيل آهن. ويدانت موجب منش، برهم ۽ برهمانڊ جي وچ ۾ ڪوبہ فرق ڪونهي. جو تہ جيڪو نج سار هرهنڌ وياپڪ آهي، اُهو ئي انسان جي سروپ ۾ پيو وسي. آدي يا پرم شڪتي هڪ ئي آهي، جنهن مان هي سارو برهمانڊ پيدا ٿيو آهي. ساري وشو ۾ هڪ ئي سرو وياپڪ ستيہ پيو وسي. جنهن صورت ۾ منش 'آدي ستيہ' جو سروپ آهي، تنهن صورت ۾ سندس پنڊ ۾ سارو برهمانڊ سمايل آهي.

ويدانت جو مول مقصد آهي ''انسان جو پاڻ کي ڳولهي لهڻ.'' پاڻ کي سڃاڻي تہ هو ڪير هيو، هينئر ڪير آهي ۽ اڳتي هلي ڇا ٿيندو؟ ويدانت سچ جي کوج ڪرڻ لاءِ آماده ڪري ٿو. ويدانت صاف آئيني وانگر آهي، جنهن ۾ انسان پنهنجو مشاهدو ماڻي سگهي ٿو، پنهنجي اندر جهاتي پائي سچ (حق) جو ديدار ڪري سگهي ٿو. ويدانت، روحاني راه سلي ٿو. سامي صاحب پڻ ويدانت جو رهسيہ ۽ دوست جو ديدار ڪرڻ لاءِ من اندر ليئو پائڻ جي راه ٻڌائيندي چوي ٿو:

سڀ جي اندر آه، پريم پدارٿ رام ڌن،
'سامي' ڏسي ڪينڪي، منهن مڙهيءَ پائي،
ستگر لکائي، تہ ڏسي پد اکين سان.

آتمڪ سوجهہ ٻوجهہ ئي ويدانت آهي. عقل جي اُلجهن سان ويدانت جي حاصلات ڪونہ ٿي سگهندي آهي. ويدانتي، سنسار جي ٻاهرين ڏيک ويک تي ريجهائجي رهڻ جي صلاح نٿا ڏين. هيءَ سنسار جي مايا، ممتا ۽ موه، مرگهہ ترشنا جي جل ۽ رڄ ۾ جل جو آڀاس جيان آهي. ويدانت چوي ٿو تہ ''محبوب تنهنجي اندر ۾ وسي ٿو. جيئن ڪستوري ورڻ مرگ جي نابي (دن) ۾ هوندي آهي، پر هو ان جي سڳنڌ کي ٻاهر ڳولهيندو آهي. تئين دنيا جو ٻاهريون سڀ پسار بہ برهم جو عڪس آهي.'' ويدانت، ڪثرت ۾ وحدت جي فلسفي جو درشن ڪرائي ٿو.

برهم ستيہ، جڳت مٿيا، جيو برهميو ناپره،
اهم برهم اسمي، ايم آتما برهم، پرڳيانم برهم،
تتو مسي، سو اهم وغيره وغيره

برهم ستيہ آهي، جڳت ڪوڙ. جيو، آتما ۽ پرماتما ٽيئي هڪ آهن. ڪي ويدانتي ماڻهو چوندا آهن، تہ ويد سيانت: چرموءِ اُديش: پر درشت: يترس ايو ويدانت. (جتي يا جنهن ۾ ويد جو پرم اُديش يا مکيہ اُديش ڏيکاريو يا سمجهايو ويندو آهي. اُهو ئي ويدانت آهي). پرمهنس پريوارجڪ آچاريہ شري سدانند يوگيندر پنهنجي مشهور ڪتاب 'ويدانت سار' ۾ لکيو آهي: ويدانتو نام اُپنشد پرماڻا تد پڪاريٽا شاريرڪ سوترا ديناچ شريمنر سنهہ سرسوتي. ان جملي جي معنيٰ ٻڌائيندي چوي ٿو، تہ "جنهن شاستر ۾ اُپنشد کي ئي پرماڻا سمجهي وهنوار ڪيو ويو هو تہ اُهو ئي شاستر اُپنشد پرماڻا چوائيندو آهي. ان درشٽيءَ سان ويدانت اُهو آهي جنهن ۾ اُپنشد کي پرماڻا مڃيو ويو آهي." ان سان گڏو گڏ اُن کي سمجهائڻ وارو 'شاريرڪ سوتر' وغيره بہ ويدانت چوائيندا آهن. ان جي معنيٰ اها ٿي تہ 'شريمنر سنهہ سرسوتي اپنشد' ۽ 'شاريرڪ سوتر' کي ئي ويدانت مڃيو آهي. پر ويدانت جي معنيٰ آهي ويد، جنهن برهم کي انتم يا پرم گيہ يعنيٰ انفرادي ڄاڻڻ لائق تتو ٻڌايو آهي. اُن جو بيان ئي ويدانت آهي. اُن پرم تتو جو بيان، اُپنشد ۽ برهم سوتر ۾ ٿيو آهي. ويدانت تي ويچار ڪرڻ وارن هن سمپورڻ برهمانڊ جي سيني تتون کي ٽن روپن ۾ الڳ ڪري ڇڏيو: "برهم، جيو ۽ وشو". ويدانت ۾ انهن ٽنهي ڳالهين تي وياکيا هوندي آهي.

ويدن ۾ سمايل فلسفي کي 'ويدانت' ٿو چئجي جيڪو انتهائي پراچين آهي. انين ڪٿي چئجي تہ ويدانت سوتر موجب سڀ ۾ برهم وياپڪ آهي. برهم کان سواءِ جيو جي ڪابہ هستي ڪانہ آهي. اُهو برهم اسان جي اندر ۾ ئي آهي. ويدانت موجب ' ايڪو برهم دوتيہ ناستي'. هڪ برهم جي ستا کان سواءِ ٻيو ڪجهہ بہ ڪين آهي. جيو، انين برهم

ويدانت جي خصوصيت:

ويدانت ۾ برهم جيو، مايا، جڳت، گيان، مڪتي، پرڪرتي، ادويتواد، اهم برهم اسمي، ايڪو برهم اسي، ايڪو برهم سوهم آتما ۽ آتما جي پرماتما سان سنبنڌ جي اپٽار ٿيل آهي.

ويدانت درشن:

اُپنشدن ۾ دارشنڪ ويچار سلسليوار ۽ ڪنهن مقرر ڪيل ترتيب سان سمجهايل ڪونہ آهن. اُنهن جي بيان ۾ ڪيترن هنڌن تي اختلاف يا مت ڀيد بہ محسوس ٿين ٿا. ويدانت فيلسوفيءَ جا ٻہ ڀاڱا آهن. پورو ميمانسا ۽ اُتر ميمانسا. پورو ميمانسا لفظ شروعات ۾ ويدن جي ترجماني ۽ معنيٰ جي ويچار ڪان ڪتب آندو ويندو هو. جنهن جي پوءِ معنيٰ ڦري ٿي پوتر ويچار. ان بعد ان جو مطلب وچي بيٺو سچ يا حق جي ذات بابت ڪابہ ٽيڪا يا ڇنڊ ڇاڻ. انهيءَ لحاظ ڪان اتر ميمانسا ۽ پورو ميمانسا انهيءَ معنيٰ سان نهڪي ٿا اچن.

ويدن جو پهريون ڀاڱو 'منتر' ۽ 'برهمڻا' گڏي، ڪرم ڪانڊ جي حصي ۾ اچن ٿا. جن ۾ انسان جا فرض بيان ڪيل آهن. پويون ڀاڱو، جنهن کي اُپنشد ڪوٺجي ٿو، اُن کي گيان ڪانڊ سڏين ٿا. هن ۾ وري سچ يا حق نسبت ڇاڻ پريل آهي. 'ويدانت' لفظ جي معنيٰ آهي ''ويدن جو انت''. يعني ويدن جي پوئين ڀاڱي ۾ ڇيل مت ۽ ويچار. اهو ويدن جو پويون ڀاڱو اُپنشد آهن. اُتر ميمانسا ۾ تنهن ڪري اُپنشد جي فيلسوفيءَ جو تت اچي وڃي ٿو. رشي جئمني، پورو ميمانسا ۾ جنهن کي ڪرم مانسا سڏجي ٿو؛ ان ۾ فرض جي فيلسوفي ٻڌائي آهي. رشي بادراين وري اُتر ميمانسا ۾ اُپنشدن جي گوڍ ۽ آتمڪ ويچارن جو ورنن ڪيو آهي. اُتر ميمانسا ۽ پورو ميمانسا گڏي، ان فلسفي جا تفصيل هيٺينءَ ريت آهن.

پورو ميمانسا:

'پورو ميمانسا' جو مول مقصد آهي 'ڌرم'. يعني اخلاقي فرض

انيڪ روپن ۾ برهم ائين سمايل آهي، جيئن سڏ ۽ پڙاڏو. سڏ ۽ پڙاڏو ٻڌڻ ۾ ته ٻه ايندا آهن پر اُن وائي يا آواز ۾ ڪوبه فرق ڪونه آهي. جو ته جيڪو آواز ڪبو، موٽ ۾ اُهو ساڳيو ئي ٻڌبو. ٻنهي ۾ تفاوت رڳو اهو آهي ته پڙاڏو، سڏ کان پوءِ ٻڌڻ ۾ ايندو آهي. انيڪتا ۽ ايڪتا ويدانت جو ئي سڏانت آهي.

ويدانت موجب برهم جو ديدار ساري سرشٽي جي ڪڻ ڪڻ ۾ نمايان آهي. هرهنڌ سرجڻهار جو واسو آهي. جيئن دلي ۾ آڪاش جو روپ ڏسڻ ۾ ايندو آهي. ساڳيءَ جڳهه تي گهڙا ڪيترا به هجن. سيني ۾ آڪاش جو آياس ساڳيو هوندو آهي، پر آڪاش حقيقت ۾ هڪ آهي. اسٽت آهي. مٽي ساڳي آهي. پل مٽيءَ جا گهڙا يا شڪليون ڪيتريون به هجن پر آهن هڪ مٽيءَ جو روپ ئي. سون جا زيور پل انيڪ هجن پر انهن جو اصل روپ ته سون ئي آهي.

ويدانت جي اُتپتي:

ويدانت جي اُتپتي، ويدن مان ٿي آهي. ويدن جي رچنا، سنڌ جي سر زمين تي سنڌوءَ جي پوتر ڪناري آرين، رشين منين جي واڻي ۽ شيپ هٿان ڪان ٿي. نديءَ جي جهر جهر ڪنڌڙ منين چولين ۾ ويدانت جو پوتر سنديش ٻڌڻ ۾ آيو:

انهن رشين جي ويدڪ سنسڪارن سبب سنڌڙيءَ جي پوتر مٽيءَ جي ذرڙي ذرڙي ۾، توڙي سنڌين جي نس نس ۾ ويدانت جو پُر زور اثر ٿيو. انهن پوتر سنسڪارن جي وايو منڊل ۾ ٿمورتي شاه، ساچل ۽ سامي پيدا ٿيا. ويدانت ۽ ڌرم جو اٽوٽ سنبنڌ آهي. ويدانت، ڌرم جي راه روشن ڪري ٿو ۽ ڌرم ويدانت تي عمل ڪرڻ جي سکيا ڏئي ٿو. ويدانت ۽ ڌرم پکيءَ جي ٻن پرن سمان آهن، جن جي مدد سان انسان زندگيءَ جو سفر سولائي سان پورو ڪري سگهي ٿو. ويدانت، وهنوار ۾ وڏي مدد ڪري ٿو. ويدانت جيون ۾ سچي راحت ۽ آنند بخشي ٿو.

4. پرش ۽ پرڪرتي ڪي جدا جدا حقيقتون نہ آهن، پر هڪ ئي حق جا ٻہ روپ ۽ مظهر آهن.
5. برهم، حق آهي.
6. دنيا، پاربرهم جي اڇا جو مظهر آهي.
7. دنيا ۾ پيائي ۽ فرق جو ڪارڻ، ڪرم ئي آهي.
8. انساني جيوت لاءِ اوچي ۾ اوچي حاصلات ايشور درشن آهي.

بادراين آچاريہ جا سوتر، جن کي برهم سوتر ڪري چئجي ٿو، تنهن جو وستار ۽ سمجهاڻي، گئوپاد نالي هڪ ودوان ڪئي. جنهن کي ويدانت فيلسوفيءَ جو پهريون ٽيڪاڪار يا شرح ڪندڙ چون ٿا. ويدانت فلسفي سمجهڻ ۽ خاص ڪري شنڪر آچاريہ جي ادويت مت کي گرهڻ ڪرڻ لاءِ ضروري آهي تہ گئوپاد، جو شنڪر آچاريہ جي گرو گووند آچاريہ جو بہ گرو هو؛ اُن جا فيلسوفي ويچار سمجهون. ڇو جو انهن ويچارن کي ڪماليت تي وري بہ شنڪر آچاريہ رسايو. بادراين، دارشنڪ سدانتن کي سوترن جي روپ ۾ پيش ڪيو آهي. ڇاڪاڻ تہ اُن زماني ۾ گرو ڪلن ۾، گرو پنهنجي ششن کي زباني طريقي سان وديا ڏيندا هئا. وديارٿين لاءِ سوتر روپ ۾ گروءَ کان حاصل ڪيل گيان کي ياد ڪرڻ ۽ هنداڻ ۾ سولائي ٿيندي هئي، پر انهن سوترن ۾ سمايل دارشنڪ سدانتن جو حقيقت ۾ مطلب ڇا آهي، انهيءَ بابت وقت گذرندي مت ڀيد پيدا ٿيندا رهيا. ان ڪري جدا جدا آچارين، سوترن ۾ سمايل فلاسافيءَ کي سمجهائڻ لاءِ ٽيڪائون لکيون. جن اڳتي هلي الڳ الڳ گروهن کي جنم ڏنو. هرهڪ گروءَ جا شش پنهنجي پنهنجي آچاريہ جي سمجهاڻيءَ مطابق ويچار ڪرڻ لڳا ۽ وهنواري جيون گذارڻ لڳا. انهن گروهن جو وچئين دور جي ڀڳتي ڪاويہ تي گهڻو اثر پيو آهي.

برهم، جيو ۽ سرشٽيءَ جي وچ ۾ ڪهڙو تعلق آهي؟ برهم ۽ جيو هڪ آهي يا اُهي بہ جدا جدا هستيون آهن ۽ برهم سوتر گرنٿ ۾ اهڙن سوالن جا جواب سوتر جي روپ ۾ ڏنل آهن. انهن کي جدا جدا

جي تپاس ڪرڻ. جيتوڻيڪ ان ۾ ترم جي ڇنڊڇاڻ ڪيل آهي ۽ ڪرم ڪانڊ جو پاسو باترتيب ڏيکاريل آهي. فيلسوفي ويچار اهڙي نه هوشياريءَ سان ڳتيل آهن، جو اها حق يا سچ جي تنقيدي ڇنڊڇاڻ پيئي لڳي. پورو ميمانسا جي فيلسوفن لاءِ ٿلهي ليکي ائين چوڻ صحيح ٿيندو ته هو ان ويچار جا آهن ته جنهن صورت ۾ سموري ڄاڻ جو بنياد، انيوءَ تي ٻڌل آهي، ان ڪري حقيقي دنيا آزمودي مان ئي اُپري ٿي. هو ان ڪري دليل ڪان مڃي، جا اندر جي ٻوجهه آهي، جيڪا يوگ وغيره دواران حاصل ٿئي ٿي. ان ڪان پڻ انڪاري ٿين ٿا ۽ ائين سمجهن ٿا ته دنيا جو من سان، جنهن دواران ان جي ٻوجهه پوي ٿي، ڪوبه تعلق نه آهي.

پورو ميمانسا، نرايشوادي شاستر آهي، جنهن ۾ ويدن ۾ بيان ڪيل ديوتائن جي هستي ثابت ڪرڻ جي ڪوشش ڪيل آهي.

اُتر ميمانسا:

بادرايڻ رشيءَ جا سوتر 'اُتر ميمانسا' درشن جو بنياد آهن. جتان وري شنڪر آچاريه، ڀاسڪر، يادو پرڪاش، رامانج ڪيشو، نيلڪنٺ ماڌو، بالا ديو ولڀ ۽ وگيان بکشو جهڙن ٽيڪاڪارن جون شاخون ڦٽيون. بادرايڻ رشيءَ جي سوترن ۾ چار باب آهن. پهرين باب ۾ برهمواد بابت، ويدن جي جدا جدا بيانن ۾ هڪڙي معنيٰ ۽ مول مت ڏيکارڻ جي ڪوشش ڪئي ويئي آهي. ٻئين باب ۾ دنيا جو ايشور تي ڪهڙو آڌار آهي ۽ جيو ۽ برهم نسبت ڪي تفصيل پڻ ٻڌايل آهن. ٽئين باب ۾ برهم وديا سمجهايل آهي ۽ چوٿين باب ۾ برهم وديا جي عملي اهميت ڏيکاريل آهي.

انهن سوترن جو مکيه خيال هيٺين ڳالهين ۾ سمايل آهي:

1. ويد انادي آهن.
2. آتم سچ، دليلن دواران يا حواسن جي آزمودي مان حاصل نه ٿيندو.
3. گيان جا ٻه واهڙ آهن: سرتي ۽ سمرتي. سرتيءَ ۾ اُپنشد اچي وڃن ٿا ۽ سمرتي: ڀڳوت گيتا، مهاڀارت ۽ منو مهراج جي قانونن کي سڏين ٿا.

هن ٻال ڪرشن جي روپ ۾ پرماتما جي اُپاسنا جو پرچار ڪيو.

اهڙي طرح ويدانت درشن جا جدا جدا گروه وجود ۾ آيا. اُنهن مان شنڪر آچاريہ جي 'ادويت ويدانت درشن' جو اثر 'نرگڻ ڀڳتي' ڪاويہ ڌارا جي سنت ڪوين تي گهڻي ۾ گهڻو پيو آهي. 'ساميءَ' جي سلوڪن تي پڻ انهن سڌانتن جو گهڻو اثر آهي.

شنڪر آچاريہ جي ادوئيت ويدانت جو مول منتر آهي:

ब्रह्म सत्यं जगत्मिधया, जीवो ब्रहौव नापर

يعني برهم ئي ستيہ آهي ۽ هيءُ سمورو جڳت ڪوڙ آهي يا مايا جو کيل آهي. جيو آتما خود ئي برهم آهي. اُها برهم کان ٻئي قسم جي نہ آهي.

جيو آتما گيان وس ٿي پاڻ کي برهم کان جدا سمجهي ٿي ۽ سنسار کي سچ سمجهي ٿي. انهيءَ اگيان، ڀرم ۽ مايا جي ڦندي ۾ ڦاسي، جيو آتما هن سنسار ۾ انيڪ پرڪارن جا ڏک ڀوڳي ٿي. پر جڏهن جيو آتما هن سنسار ۾ گهڻيئي قسمن جا ڏک ڀوڳيندي بہ سچيءَ حالت جو جڏهن انڀوءَ ڪري ٿي، تہ ''مان برهم آهيان.'' (अहं, ब्रह्म अस्मि) ۽ هيءُ سمورو جڳت فقط پرماتما جي ليلا آهي، جنهن کي برهم وري جادوءَ جي کيل وانگر قيامت وقت سميٽي ڇڏي ٿو، تڏهن سندس اگيان جو پردو ڦاٽي پوي ٿو. اگيان جي ناس ٿيڻ سان ۽ آتمڪ گيان جي حاصل ٿيڻ سان جيو آتما کي آنند جي حاصلات ٿئي ٿي. اهو آنند، برهم جي ساکياتڪار ڪرڻ جو انڀوءَ ٿيڻ سان ئي ملي ٿو. ان کي ٻين لفظن ۾ 'موکش' يا 'مڪتي' بہ چئجي ٿو.

شنڪر آچاريہ جي ويچار موجب، جيو آتما کي هن جنم ۾ ئي مڪتيءَ جي پراپتي ٿي سگهي ٿي. جيئري ئي موکش پد تي پهتل جيو کي ''جيون مڪت'' چئجي ٿو. جيون مڪت اهو انسان آهي، جنهن جي اگيان جو پردو ڦاٽي چڪو آهي ۽ ان ڪري اگيان مان پيدا ٿيل سندس ڀرم، موه وغيره سڀ وڪار ناس ٿي چڪا آهن. جيون مڪت جي پورب ڪال جا گڏ ٿيل ڪرم ۽ گڏ ٿيندڙ ڪرم ناس ٿي چڪا آهن. هو فقط اُهي پورب ڪال جا ڪرم موت تائين ڀوڳي ٿو، جن جي ڀوڳڻ جي

آچارين الڳ الڳ سمجهايو آهي. ان طرح ويدانت درشن جا هيٺيان مکيہ
گروه وجود ۾ آيا:

1) شنڪر آچاريہ (820ع- 788ع) جو ادويت ويدانت
(ان موجب جيو ۽ برهم حقيقت ۾ هڪ ئي آهي)

2) رامانج آچاريہ (1137ع-1037ع) جو وششٽ ادويت چت (جيو آتما) ۽
اچت (جڙ پرڪرتي) اهي ٻيئي برهم (ايشور، سرشٽي ڪرتا) جا
وشيشڻ يعني صفتون آهن. ان ڪري اُن کان الڳ نہ آهن. رامانج، وشٽوءَ
جي اُپاسنا جو پرچار ڪيو.

3) نمبارڪ آچاريہ (ٻارهين عيسوي صدي) موجب دويت-ادويت، جيو ۽
برهم ۾ ڀيد ۽ اڀيد جو سنبنڌ، نت ۽ هرهنڌ موجود آهي. جڏهن جيو شرير
جي ٻنڌن ۾ ٻڌل آهي، تڏهن اُهو ايشور کان الڳ آهي. ٻئي طرف برهم
وياپڪ ۽ سروگيہ (ڄاڻي ڄاڻڻهار) آهي. پر برهم ۽ جيو جي وچ ۾ اڀيد
(ايڪتا) بہ آهي تہ اُن سان هڪ بہ آهي. نمبارڪ آچاريہ راڌا-ڪرشڻ جي
اُپاسنا جو پرچار ڪيو آهي.

4) مڌو آچاريہ (1303ع-1199ع) جو دويت واد
جيو ۽ برهم هر حالت ۾ هڪ ٻئي کان الڳ آهن. برهم، سوامي آهي ۽ جيو
اُنهيءَ جو ٻانهو آهي. برهم جو فقط سگڻ روپ آهي. مڌو آچاريہ، وشٽوءَ
ڀڳوان جي اُپاسنا جو پرچار ڪيو آهي. هن وشٽوءَ جي اوتار ۾ رام
ڪرشڻ جي ڀڳتيءَ تي بہ زور ڏنو آهي.

5) ولڀ آچاريہ (چوڏهين عيسوي صدي) جو شڌ-ادويت

ولڀ آچاريہ، برهم جي شڌ ادويت روپ جو اصول رکيو. هن جي
ويچار ۾ برهم ئي هڪڙو تت آهي. ٻيون سڀ شيون برهم کان الڳ نہ
آهن. ان ڪري اُهي بہ نت يا ست آهن.

حقيقت ۾ جڳت نت آهي. پر وشٽوءَ جي مايا سان انهيءَ جي
اُتپتي ۽ وناش ٿئي ٿو. مايا بہ برهم جي شڪتي آهي. ولڀ، ڀڳت لاءِ اُت
سمرپڻ جو شرط رکيو، ۽ ٻيو سڀ ڪجهہ ڀڳوان تي ڇڏي ڏيڻ لاءِ چيو

لپيٽڻ وارو بہ مان آهيان. هي ارجن! ساري سرشٽيءَ جو مول، اڳ، وچ ۽ پڇاڙي تون مونکي ڄاڻ.''(1)

ويدن جا پہ واڪيہ آهن:

اهم برهم اسمي: مان برهم آهيان.

تت توم اسي: تون پڻ اُهو آهين.

ساميءَ جي سلوڪن ۾ ويدانت:

ساميءَ جا سلوڪ نرگڻ ڀڳتيءَ واري پرمپرا ۾ اچن ٿا. هن آتم گيان جي مهما سان گڏ، ڀڳتيءَ ۽ يوگ کي بہ اهميت ڏني آهي. پرماتما جي سگڻ، ساڪار روپ جي پرارٿنا ڪرڻ تي بہ ساميءَ زور ڏنو آهي. هو دارشنڪ سڌانت پيش ڪندڙ آچاريہ نہ آهي. ان ڪري هن جي سلوڪن ۾ سلسليوار ڪنهن خاص هڪ ويدانتي فرقي جا سڌانت نٿا ملن. سيني ٻولين جي سنت ڪوين پنهنجي آتمڪ انڀو جي اظهار کي گهڻي اهميت ڏني آهي. اُنهن ساڌنا جي مارڳ تي هلندي جدا جدا گرنٿن ۽ شاسترن جو اڀياس ڪيو آهي ۽ ڪاجهہ سنت درويشن ۽ پهتل شخصن جي ستسنگ مان گيان حاصل ڪيو آهي. ساميءَ جي واڻيءَ ۾ انهيءَ جو سپاويڪ ۽ سندر ڍنگ سان اظهار مليو ٿو.

ساميءَ پنهنجي سلوڪن ۾ چيو آهي تہ ''ويدن جي واڻي آءَ سنڌيءَ منجهہ سڻايان'' هتي ويدن جو مطلب آهي 'ويدانت'، يعنيٰ 'ويدن جو درشن'، 'اُپنشدن جو گيان' .جيئن پهرئين ڄاڻايو ويو آهي تہ ساميءَ ڪنهن هڪ خاص ويدانتي فرقي جا ويچار نہ ڪنيا آهن، پر هن پنهنجي آتم انڀو جو اظهار ڪندي، جدا جدا فرقن ۽ سنتن، مهاتمائن توڙي ڀڳتن جي واڻيءَ مان بہ ڪيترائي نقطا ڪنيا آهن. برهم، جيو آتما ۽ سرشٽيءَ جو سنٻنڌ سمجهائيندي هن خاص طور شنڪر آچاريہ جي 'ادويت ويدانت' فلاسافيءَ جي اثر کي ڪنيو آهي. هن گيان سان گڏ 'ڀڳتي'، 'پريم ڀاونا' ۽ 'جوڳ' کي بہ گهڻي اهميت ڏني آهي.

1- ايل ڀڳوانداس: 'شريمد ڀڳوت گيتا' : صفحو 102

شروعات اڳي ئي ٿي چڪي آهي. پر اُنهن ڪرمن جي ڀوڳڻ ۾ ڪيس ڪوبہ ڏک ڪونہ ٿو ٿئي. جهڙيءَ طرح ڪنڀار، ڏنبي سان چڪ کي گهمائي ڏنبو ڪيي ڇڏيندو آهي ۽ اُن بعد بہ چڪ ڪجهہ وقت هلندو رهندو آهي، ساڳيءَ طرح جيون مڪت انسان جو شرير بہ فقط شروع ٿيل پنهنجن ڪرمن ڀوڳڻ لاءِ جيئرو رهي ٿو. اُهي ڪرم ختم ٿيڻ کانپوءِ هو ست چت-آنند برهم ۾ لين ٿي، جنم-مرڻ جي چڪر کان ڇٽي وڃي ٿو ۽ ڪيوليہ-آنند جو انڀوءُ ڪري ٿو.

شنڪر آچاريہ جي مت موجب گيان جي حاصلات ئي مکيہ مقصد آهي. ڇاڪاڻ تہ اُن ذريعي ئي موکش ملي ٿو. ڪرم، يوگ، ڀڳتيءَ وغيره جي ضرورت فقط ساڌڪ جي من کي گيان جي پراپتيءَ لاءِ تيار ڪرڻ واسطي آهي. ان ڪري اهي منزل تي پهچڻ لاءِ ڏاڪڻ سمان آهن.

برهم جي روپ بابت شنڪر آچاريہ جو مت آهي تہ برهم، حقيقت ۾ نرگڻ، نرآڪار آهي. هن کي ڪي بہ وصفون نہ ڏيئي سگهبيون. پر برهم جو ٻيو سگڻ روپ بہ آهي، جنهن روپ ۾ کيس ايشور چئجي ٿو. ان روپ ۾ سندس اُپاسنا ڪجي ٿي. نرگڻ برهم ۽ سگڻ ايشور ٻئي هڪ آهن. سگڻ ايشور ئي سرشٽيءَ جو سرجڻ ڪندڙ، سروشڪتيوان ۽ سرو وياپڪ آهي. ايشور جي اُپاسنا سان چت جي شڌي ٿئي ٿي،جنهن کانپوءِ پرم تت جي حاصلات ٿئي ٿي. ان ڪري ساڌڪ لاءِ سگڻ روپ جي اُپاسنا ڪرڻ، فقط نرگڻ، نرآڪار، پرم برهم تائين پهچڻ جو هڪ ڏاڪو آهي.

شري ڪرشن ڀڳ گيتا ۾ ارجن کي اهو راز هيئن ٿو سمجهائي:

”هي ارجن! مان اروپ آهيان. سوکيم ۾ سوکيم آهيان. ساري وشو ۾ وياپڪ آهيان. سڀ وستو مون ۾ ائين پوتل آهن، جيئن موتي ڌاڳي ۾، سورج ۽ چندرما جو تيج مان آهيان، وايوءَ ۾آواز، پرٿويءَ ۾ سرهاڻ. بلڪ ساري رچنا جو سار مان آهيان. سورج جي روشنيءَ جيان، مان آدي برهم، سيني وستن کي هڪ ئي وقت پرڪاش ڪيو بيٺو آهيان ۽ وري انهن کي

سامي چوي ٿو ته منهنجي ستگرن مون تي راضي ٿي اهڙو ته آتم
گيان ڏنو ۽ اها عجيب آتمڪ اک ڏني، جنهن دواران مان ان روحاني سنسار
کي ائين نظر ڦهلائي، جنهن جي هر ڏسا ۾ صرف برهم ئي برهم نظر آيو:

پاڻ پنهنجو پاڻ ۾، پسان جان پيهي
ته نڪو ملڪ، خلق ڪا، نڪو اسيهي
اسين ساريو جن ڪي سي پڻ اسيهي
ٻي وائي ويئي، لات پرين جي هڪڙي

پرماتما :

سامي، آتما ۽ پرماتما جي هستي، پرين پاڻ ۽ اوديا جي ڄار مان
ٻاهر نڪرڻ لاءِ سمجهائين ٿا ته جيڪڏهن ڪو انڌو چوندو ته سورج آهي
ئي ڪونه، ته ان جي چوڻ ڪري سورج جي هستي گم ڪانه ٿي
ويندي! پرماتما ڪائنات جي ڪڻ ڪڻ ۾ سمايل آهي. سرشٽيءَ ۾ اُها
ڪابه وستو ناهي، جتي پريو نه هجي. هوُ ته آڪاش ۾ سوريه جيان
پڌرو آهي. پوءِ به ڪي انڌا انسان، جن جي اندر جون اکيون بند ٿي
ويون آهن ۽ پرماتما جي نور کي ڏسي نٿا سگهن، اهي پرمن ۽ سنسن ۾
ڦاسي مورکن وانگر پيا پٽڪن. انهيءَ ڪري ائين ڪونه چئبو ته پرماتما
آهي ئي ڪونه. تمام ٿورا گياني ۽ سڄاڳ انسان پرماتما کي سڃاڻن ٿا:

پرميشر پرتک، 'سامي' سورج جان رهي،
انڌا ڏسن ڪينڪي پٽي پنهنجي اک،
ڪوه ڪرين جک جک، ٿو در در ديوانن جان.

انسان پريو پاڻ لاءِ ٻاهر ٿو پٽڪي، پر ايشور جو ديرو انسان جي اندر ۾
ئي آهي. سامي چوي ٿو:

سيڪو ڏور ڏسي، ٿو آتم پد آڪاس ڪون،
ائين چئي ڪونه ڪو، ته آهيون پاڻ اسي،
'سامي' ڏسي هسي، انهيءَ ٻالهه انوپ کي.

’سامي‘، هن جڳت يا سنسار کي رج سمان ڪوڙ ڪري سڏي ٿو، جو وهم ۽ گمان ڪانسواءِ ڪجهه به نه هوندو آهي. جيئن هرڻ ڪستوريءَ پنيان بي مقصد ڊوڙندو ئي رهندو آهي، تيئن انسان به ڪوڙي دنيا جي حرص ۾ پاڻ پتوڙي نراس ٿي پران تياڳي ٿو. ليکراج عزيز پنهنجي ڪتاب ’سامي‘ ۾ اُن جي وضاحت ڪندي سمجهائي ٿو ته جيئن نما شام جو پري کان نوڙي ڏسي، نانگ جو پرم ٿيندو آهي ۽ واتهڙو اُها نوڙي واري وات ئي مٿائي ويندو آهي. پرم واري وقت به اُها صرف نوڙي ئي هئي ۽ نانگ جو ڪو وجود ئي ڪونه هو. پر واتهڙو گمان جو شڪار ٿيو. حقيقت ۾ اها نوڙي ئي هر ڪال ۾ سچو وجود رکي ٿي، جنهن کي نانگ سمجهڻ صرف هڪ پرم آهي. ساڳي ريت هر وقت ۾ هر ڪال ۾ آتما ئي سچي حقيقت ۽ هستي رکي ٿي. جنهن کي ڇڏي باقي هيءُ سمورو جڳت ۽ اُن جا پيا سمورا عيش ۽ آرام اُن ساڳئي پرم جيان آهن، جي نه اڳ هئا ۽ نه پوءِ رهندا. آتما ئي آنادي ۽ ابناسي آهي. ست چت ۽ آنند سروپ آتما، مايا سبب ڪڻ پنگر جڳت جا پدارٿ ٿي نظر اچي ٿي. جنهن کي ”انروچنيه“ يا ”است“ چئجي ٿو. ڇو ته اُن کي پنهنجي هستي ڪانهي. پرم ماتر آهي. وري اُن کي ست ان ڪري سڏجي ٿو، جو جيڪا هستي آهي سا اصل ۾ آتما جي ئي آهي. جڳت جي هستيءَ جو آسرو به فقط آتما آهي، جنهن کان ڪائنات کي روشني ملي ٿي.

ساميءَ پنهنجي سلوڪن ۾ تياڳ، ويراڳ، اهنسا، ويدانت، ڪرم يوگ، ڀڳتي ۽ ٻين ڪيترن وشين کي اُياريو آهي. مسلم عارف توڙي هندو ساڌ سنت پنهنجي تمام ڪلام دوران ساڳي ڳالهه چون ٿا. ساميءَ جي ڪلام ۾ ته ڪٿي ڪٿي عربي فارسي لفظن جي آميزش پڻ نظر اچي ٿي.

عجائب اُپديس، ’سامي‘ ڏنو ستگروءَ
نور محل نر پاڻ ۾، پرچي ڪيو پرويس،
مٽيو ڪلهه ڪليس، ’سيِ گهٽ ڏٺا سپرين.

جاڳي جنهن جوڏي، جيتيو من مراس کي،
ڪيو تنهن ڪلپت جو لشڪر سڀ لوڏي،
'سامي' لايائين لک پنج ئي پريوڏي،
ويٺو گهر سوڏي، ساکي ٿي سنسار جو.

ويد، پراڻ، انجيل مقدس توڙي قرآن پاڪ انهن سمورن مذهبي ڪتابن ۾ اهوئي چيل آهي ته، 'تمام عارف، عاشق ۽ مهاپرش ان فلسفي کي سمجهن ٿا ۽ ڪلپت جي ڪٽ لاهي صاف درشتيءَ سان جيڏانهن به نهارين ٿا، ته هڪ برهم جو ئي جلوو پسن ٿا:''

خالق منجهه خلق، خالق سڀ خلق ۾،
سمجهي ڪو 'سامي' چئي، ورلو جن هڪ،
مهر ڪري مالڪ، جنهن تي پرچي پاڻهي

ستگرو :

''ستگروءَ'' جو اشتقاق آهي: ست + گرو : ستگرو معنيٰ 'سچو گرو' يا 'ڪامل مرشد' گرو لفظ وري ٻن پدن جو ٺهيل آهي هڪ 'گ' ٻيو 'رو' 'گ' معنيٰ آهي 'اونده' ۽ 'رو' جي معنيٰ آهي 'روشنائي' ان طرح گرو معنيٰ جو اونده مان روشنائيءَ ۾ آڻي، يعنيٰ اگيان يا اوديا جو انڌارو دور ڪري گيان يا روحاني علم جي روشني ڏئي. 1

اگياني انسانن کي به جڏهن سچو ستگرو يا ڪو درويش ملي ٿو، تڏهن هو سندن اگيان جي پردي کي دور ڪري هنن جون اکيون کولي ڇڏي ٿو. ڪنهن به پورن پرک جي رهبريءَ کانسواءِ روحاني مارگ تي هلڻ، هڪ محال ڳالهه آهي. منش کي هن سنسار جي ڀوساگر مان پار اُڪارڻ لاءِ، اُهي روحاني راهنما ئي سکاني ٿي بيهن ٿا.

---

1. ڪوڙمل چندومل :'ساميءَ جا چونڊ سلوڪ' (چونڊ: واڌومل مولچند) (ڇاپو 1955 اجمير): صفحو 52

آتما ۽ پرماتما هڪ سڪي جا ٻه پاسا آهن، انهن ٻنهي جي وچ ۾ صرف اگيان جو هڪ پردو آهي. ان پردي ڪري ئي آتما، پرماتما کي ڏسي نٿي سگهي ۽ نه ان سان ملي ٿي سگهي. ان ڪري سامي چوي ٿو ته، ''اي انسان ڪايا، مايا جو پڙدو هٽائي اگيان جي ننڊ مان سجاڳ ٿيءُ، ته پرين پنهنجو پاڻ ۾ ئي نظر ايندو.''

چا لاءِ ٿو ڏورين ڏيهه، 'سامي' ڪاڻ سروپ جي،
جاتون نڪتين ننڊ ۾، تاتي پرچي پيهه،
تنهنجي ڏيهيءَ منجهه ڏيو، اچل ٻري ٿو آد جو.

هٺ ۽ وڏائيءَ ۾ ڦاٿل انسان، ايشور جو درشن نٿو ڪري سگهي، جڏهن هو هٺ ۽ وڏائيءَ کي ڇڏيندو، تڏهن ئي پريوءَ کي پائي سگهندو.

انترمک آٽي، جوڙي من جڳت سان،
هلي هٺ ڇڏي ڪري، ڀڳوت جي پاٽي،
چيٽيءَ ائون ڪنچر ۾، ساڪي سم ڇاٽي،
موجان سو ماٽي، 'سامي' سپرينءَ سان.

ماٺو ڪاغذ ۽ پٿرن جي مورتن جي پوڄا ڪندي اجايو ڀٽڪن ٿا. ان نموني پرماتما جو درشن نه ٿيندو پر سچي پريوءَ سان نينهن لايو ته ان جو درشن ٿيندو:

پوڄين ڪوه پٿر، تون چريا چيتن کي ڇڏي،
جنهين ساڏن سڌ ڪيا، تنهنجي ڪر نظر،
ساڪي ٻولي سڀ ۾، ٿو وياپڪ چر اچر
'سامي' اجر امر، ڇڏي پوڄ م پنڊ کي.

چنانچ من، خواهشن ۾ جڪڙيو رهي ٿو. ان کي پنج وڪار ويڙهيو ويٺا آهن. جيڪو انسان انهن پنجن وڪارن کان پاڻ کي بچائي ٿو. اهو ئي من کي جيتي ٿو. اهو ئي پرماتما جو درشن ماڻي ٿو. سامي انهن پنجن وڪارن کي ناس ڪرڻ لاءِ تاڪيد ٿو ڪري:

جن کي ڪامل مرشد اپديش تير هنيو آهي سي پريم ۾ مستانو ٿيو وڃن ۽ انهن کي هرهنڌ پنهنجو پرين ڏسڻ ۾ اچي ٿو. جيئن مجنوءَ کي هرهنڌ ليليٰ پئي ڏسڻ ۾ آئي. عاشق به اهڙي ئي حال ۾ مست ٿي ڪڏهن روئن پيا ته ڪڏهن کلن پيا، پر پنهنجي اندر جو حال ڪنهن کي ڪين ٻڌائين ته اسان سان ڪهڙي ويڌن آهي. هنن جو من اُتي وسي ٿو، جتي ڪين نفعي نقصان ۽ هار جيت جو ڪو به خيال ڪونه آهي. جيڪي ڪامل مرشد آهن، سي پنهنجي مريد کي ريجهائي ۽ دنيا کان من هٽائي، پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائڻ سيکارين ٿا ۽ گيان روپي جوتيءَ سان هنن جي اندر جي اونده ۽ ٻيائي ڪيي ڇڏين ٿا. اهي سچا گرو، پاپين کي به پوتر بنائين ٿا ۽ ڌڻيءَ جو خاص ديدار ڪرائين ٿا. سچا مرشد، گيان روپي هيرو هٿ ۾ ڏين ٿا ۽ پنهنجي شش جو اندر ٺاري سيتل ڪن ٿا :

ستگرو ڏيکاريو، درپڻ ۾ مک پنهنجو
اوديا پرم اندر جو، ڪڍ ۾ نواريو،
سامي ڇئي ٺاريو، ننهن چوٽيءَ تاءِ جيءَ کي.

مايا :

’مايا‘ پيسي کي به چوندا آهن ۽ مايا، هن سنسار کي به چوندا آهن. هت مايا ٻنهي طرحن سان ڪم آيل آهي. تصوف ۽ ويدانت موجب هيءَ ساري رچنا، برهم جو هڪ خيال يا عڪس آهي. شاهه صاحب، مايا کي ’مانڊي‘ ٿو چوي. ڪو ڪامل ئي مايا جي ان ڇل ول کي سمجهي سگهيو آهي. سچل سائين، ’سنسار‘ کي ’طلسمات‘ ۽ ’ايشور‘ کي ’بازيگر‘ ٿو سڏي.

سارو جڳ انڌو ٿيو، مايا جي موهه ۾،
وڃهي ويٺا پاڻ کي، بنا سمجهه سنڌو،
ڪو عاشق چڙهيو اچ تي، ڇاڻي ڏوڙ ڏندو،
واري ڪپٽ ڪنڌو، ’سامي‘ مليو سروپ سان.

سامي چوي ٿو ته انهيءَ مايا، سڀني جيون کي ڀرمن ۾ ڀنيلائي ڇڏيو آهي. ڪو به پنهنجي اندر ۾ جهاتي پائي ڪونه ٿو ڏسي. مورک

اهڙو ڪير ڪري، ’سامي‘ بنا ستگرو،
ڀڳت جوڳ ويراڳ جا، ڏئي ڀنڊار ڀري،
انيئي جوت اندر ۾، سته سڌ ڀري،
پلڪ نہ ٽئي پري، رمتا رام اکين کون.

سچي ستگروءَ يا ڪامل مرشد جهڙو بادشاه اسان ڪٿي بہ ڪونہ ڏٺو. جنهن راضي ٿي اصلي ۽ آدي بيشمار خزانو ڏنو، ائين بہ ڪونہ پڇيائين تہ ڪهڙي ذات جو آهين ۽ ڪٿان آيو آهين؟ جنهن تي پوري گروءَ جي ديا ٿي آهي تنهنجي دل مان سڀ ڪنهن قسم جو مونجهارو نڪري ويو آهي ۽ اُن جي سامهون پرين پيارو پاڻ اچي بيهي ٿو. ان جي رڳ رڳ ۾ شانتي ڇانئجي وڃي ٿي ۽ ان کي ڪامل ستگرو هن ڀوءَ ساگر مان تاري پار ڪري ٿو:

عجائب اپڪار، ’سامي‘ ڪيو ستگروءَ:
ڏنو جنهن پريم پريت جو سته پيالو سار،
پيئندڙي من پتيو، لنو لنو ٿي گلزار،
دوست جو ديدار ڏٺو دل درپڻ ۾.

ڀڳتي، جوڳ ۽ ويراڳ جو خزانو ڏئي ٿي، ۽ اندر ۾ جيڪا جي جوت پيئي پري، ان جو درشن ڪرائي ٿي. اندر جي دري کلي پوي ٿي، جنهنڪري خودي ۽ اهنڪار اندر مان نڪري وڃي ٿو ۽ سم درشٽي پيدا ٿئي ٿي. پاپ ڪرمن ڪري جو انسان جو اندر جلي رهيو آهي، سو ستگروءَ جي ديا سان اها تتل هردو ٺري ستيل ٿئي ٿو. ستگرو، اندر ۾ گيان جو ديپڪ جڳائي پرينءَ جو درشن ڪرائي ٿو. گيانوان گرو، پنهنجي مهر سان هرهڪ وستوءَ ۾ ٺاڪر جو ديدار ڪرائي ٿو. جنهن ڪري سڀ پرم سنسا، دک ۽ ڪليش نورت ٿي وڃن ٿا ۽ سچو آنند پراپت ٿئي ٿو:

ستگرو ڇڏايو، سامي اوديا ڏک کون،
رکي هٿ مٿي تي گهر وٺي آيو،
لنو سان لکايو، اندر ٻاهر آتما

مايا سيني ماڻهن کي پنهنجي آتما روپي محلات مان ڪيرائي ڪٽي هيٺ ڦٽو ڪيو آهي ۽ پنهنجن حرفتن سان سيني کي حرص ۾ حوس ۾ ڦاسائي ڇڏيو آهي. جنهن ڪري اُهي مورک جيو، پرماتما کان منهن موڙي دنيا ۾ جڪڙيا پيا وڃن. مايا، نہ فقط دنيا جي ماڻهن کي حيران ۽ پريشان ڪيو آهي پر ويراڳي ۽ تياڳي پرش بہ انهيءَ جي ڦندي ۾ ڦاٿا پيا آهن. ڪو ورلو وڏ ڀاڳي گرمک انهيءَ مايا کان بچي، پرماتما جو درشن پراپت ڪري ٿو:

پري ڪون پري، مايا محبوبن جي
ڪنهين پاتو ڪينڪي، انت اُٿاري ڪري
ڪيس ڳم گيات سان، ڪنهن گيانوان گهري،
’سامي‘ ڏسي ٺري پانهنجي اکئين پاڻ کي.

جڳت ڪوڙ آهي. ڪنهن بہ ڪلپنا جو ڪو حقيقي وجود نہ آهي. سنت ڪوين ان مٿيا روپ جڳت جو ڪارڻ، مايا سڏيو آهي. ساميءَ بہ جيو آتما جي پرم پولي لاءِ مايا کي جوابدار ٺهرايو آهي:

مايا جڳت ٺڳي، سامي سارو وس ڪيو،
جن تي سايو سنت جو، تن کي ڪين لڳي، هو
لنگهي ور سراپ ڪون، پهتا يار اڳي،
جتي جوت جڳي، اٿ ٺي پهر انيئي.

ساميءَ مايا بابت ان ڳالهہ تي زور ڏنو آهي تہ هن جڳت کي پنهنجي ڪا بہ هستي نہ آهي. اُهو فقط اگيان سبب پيدا ٿيل ڀرم آهي. جنهن جدا جدا روپ اختيار ڪري جيو کي ڀلايو آهي. مايا جي . اثر سبب عام رواجي ماڻهو تہ ڇڏيو پر ستہ ساڌڪ، جتي ستي، رشي مُني بہ ڪلپت ڪوڙ ۾ ڦاٿل رهيا آهن. ساميءَ نہ رڳو ٻين ڀارتي سنت ڪوين وانگر جڳت جي ڪوڙي آڀاس جو ڪارڻ، مايا کي سڏيو آهي ۽ اُن ڏانهن حيرت ۽ حقارت جا ڀاو ظاهر ڪيا اٿس، پر اُن سان گڏ هُن ان ڳالهہ تي بہ زور ڏنو آهي تہ جيڪي ست پرش ۽ گياني آهن، سي مايا کان پاڻ بچائي وٺن ٿا. ساري جڳ

انسان اوديا يا اگيان وس ٿي، مايا کي سچو سمجهي هن ناسونت جڳت کي دائمي ڄاڻي، انيڪ قسمن جي وڪارن ۾ ڦاسي، دک ڀوڳي رهيا آهن. مايا، اڻ هوندي بازي ۽ اڻ هوندو درياه آهي، جنهن کي سامي ايشور جي ماي سڏي ٿو انسان، مايا ڄار ۾ ائين ڦاٿل آهي، جيئن ڪو هرڻ، سورج جي روشنيءَ ۾ چمڪندڙ واريءَ کي جل سمجهي، اُن کي پاڻ لاءِ ڊوڙي ڊوڙي ساٽو ٿي ساه ڏئي ٿو. جيئن ڪنهن کي نوڙي، نانگ مثل ٿي ڀاسي ۽ ڊيڄاري، جيئن اُٺ ڪنهن به ويچار ڪانسواءِ سڀ ڪنهن وڻ جي پن کي کائيندو ويندو آهي، تيئن هي مورک جيو به بنا ويچار جي وات پي هٽن ۽ پاڻ کي سياڻو ڄاڻي ٻين مهاپرشن تي پيا ترڪ هلائين. ۽ انهن جي نندا ڪن:

مايا ڀلائي وڏو جيءُ ڀرم ۾،
اڻ هوندو درياه، غوطا نت کائي،
’سامي‘ ڏسي ڪينڪي، منهن مڙهيءَ پائي،
ستگر ڄاڳائي، ته ڄاڳي جڙي پاڻ سان.

سامي صاحب، مايا بابت 107 سلوڪ رچيا آهن . جن ۾ هن ماي کي ٺڳڻي، ٻهروپي ۽ ڇل ول ڪندڙ موهڻي سڏيو آهي. مايا، هن انسا کي منجهائي سنسن ۾ ڦاسائي ڇڏيو آهي، جنهن ڪري هي جيوُ، پاڻ کي ئي ڀلجي ويو آهي. پنهنجو اصل وساري ڇڏيو اٿس ۽ اگيان جا پردا دو ڪري ڄاڻي پنهنجو اصل نسل نٿو سڃاڻي ته مان هيءَ سرير نه آهيان. پ مان پاڻ ئي پرماتما آهيان. مايا سڀني جيون کي موه جي ڦاسيءَ ۾ ٻڌ ڇڏيو آهي. انهيءَ مايا روپي ڏائڻ کي ڪوبه جيتي ڪونه سگهيو آهي سيڪو اُن جي ڦندي ۾ ڦاسيو ٿو وڃي.

ڏورون هٽي ڏنگ، ناري ڪاري نانگڻي،
مورک مٺا ڪيترا، سامي ڪري سنگ
نيارو رهي نپ جان، ڪو محبتي ملنگ
جل ۾ جل، لئه' ڏٺو جنهن الک سان.

درياه، اڻ هوند اسرار، اڻ هوندي حرڪت ۽ مرگھ ترشنا جو جل وغيره.

اڻ هوندي اگيان، رچي راند رنگ پري

انسان، اڻ هوندي اگيان سبب هن است کي ائين ست مڃي ويٺو آهي، جيئن اونده ۾ پلجي نوڙيءَ کي نانگ سمجھبو آهي، يا جيئن مرگھ پنهنجي مورکتا سببان رڃ کي جل سمجھندو آهي:

ڏرين ڪوه پيار ٿو 'سامي' مايا موه سان،
اٿي سڀ اوديا جو، اڻ هوندو اسرار
جيئن نانگ نوڙيءَ ۾، سپني ۾ سنسار،
ڪرين جيءُ خوار، مرگھ ترشنا جي جل ۾.

اوديا سبب، هن ڪوڙي تماشي کي اسانجي ڪلپت واري ڪايا ئي سچ سمجھي ويٺي آهي. نه ته سنسار ائين آهي، جيئن درخت جي ڇايا.

'سامي' ڇاٽي جيءُ ست، ڪلپت جي ڪايا
درخت جي ڇايا، جاڳي ڏسي ڪينڪي

اوديا :

سامي ۽ موجب مايا ۾ ڦاسڻ جو ڪارڻ، 'اوديا' آهي. ان اوديا جي اونده مان نجات پائڻ لاءِ سامي ستگروءَ جي شرڻ وٺي ٿو. اوديا، جڳ ۾ جدائيءَ جو رولو وڏو آهي ۽ سڀني کي پنائي پولو ڪيو آهي. انهيءَ اوديا جي اهنڪار ۾ جڳ ائين ٿو پاڇي ۽ نچي: جيئن باندر، بازيگر جي هٿ تي ٿو نچي. اها اوديا، جنهن ڪري سنسو ۽ ڀرم من ۾ پيدا ٿئي ٿو ۽ پرش سروپ کان پلي ٿو. اُها اسان جي پنهنجي ئي من جي رچيل آهي ۽ وري اُن کي ئي ويڙهي ويٺي آهي. جيئن ته ڪورئيڙو پنهنجي مک مان تار ڪيي ان جاڻ ۾ ئي ڦاسندو آهي، اهڙوئي حال هن اگياني جيو جو آهي. اهو اوديا جو ڀاري ڀوت، نه ڪنهن جي ٻڌي، نه سٽي، نه ڪنهن جي منتر سان وڃي. هيءُ اهو زهر آهي، جو امرت روپي جيو کي زهريلو بڻائي ٿو. سامي چوي ٿو ته جيو، ساڌ سنگت ڪري ڪلپت ڪٽيندو، تڏهن ئي سچو سک ماڻيندو:

ڪي ڇيڇ تي نچائيندڙ مايا، ڀڳوان جي ڀڳتن جي غلام ٿي رهي ٿي. اِه
خيال سامي صاحب هن طرح ظاهر ڪيو آهي:

سڀ سنسار ڇلي، مايا ڪيو وس پانهنجي
’سامي‘ سپرين جي ويٺي راه ملي
ڀلي ڀل هاري رهيا، ڪنهنجي ڪانه ڇلي
جنهنکي سچ ڀلي، تنهنکي ڏورون ڏنبوت ڪري.

مايا رواجي جيون کي رلائي خراب ڪيو آهي. ايشور، جهڙو ڀاڻ
پربل آهي، تهڙي مها پربل سندس مايا آهي. جنهن وڏا وڏا جوڳيسر ڀلائ
ڇڏيا آهن:

مهان ڇل پربل، مايا محبوبن جي
وڌو جنهن جهان ۾، نانا ڀاءِ خللُ
’سامي‘ چڙهيو سڀ کي، اڻ هوندو عملُ
پانهنجو پاڻ پٽل، ڏيئي ويٺا پاڻ کي.

ساميءَ مايا کي ايتري شدت سان ننديو آهي، جو اُن کي منحوص ڇ
ڪُتي، چنڊال، ڪاسائڻ ۽ ٻين به ڪيترن نفرت ڀريل نالن سان سڏيو آه

رولو وڌو رن، جُدائي جو جڳ ۾،
ماري منجهائي سڀ کي، ڏاري نانا وِن،
سوٽو هنيس سر جو، ڪنهن جاڳي ساڌو جن،
سمجهي ويو وچن، سامي چڙهيو چٽ تي.

سامي مايا کي سنساري ڀرم ۽ ڀولي جو ڪارڻ سڏيندي چوي ٿو:

مايا ڀلائي، وڌو جيءَ ڀرم ۾،
سامي ڏسي ڪينکي منهن مڙهيءَ پائي
جنهنکي اوديا نند مون، ستگرو جاڳائي،
ويهي وچائي سو نغارو نرڀاڻ جو.

ويدانت موجب هي سنسار هڪ وهم، ڀرم يا سنسو آهي. سامي
کي ٻين به گهڻن نالن سان ٿو سڏي. جهڙوڪ: اڻ هوندو ڀولو، اڻ ه

مورک ۽ اگياني :

مورک يا اگياني لوڪ پاٽيهي پاڻ کي دکي ڪري رهيا آهن. هو ڪوڙي دنيا جي موه ۾ ڦاسي سک جو ساگر، جو پرماتما آهي تنهن کي نٿا ڏسن ۽ هي امولڪ مانک جنم اجايو وڃائي رهيا آهن. جهڙيءَ طرح ڪنهن دليءَ ۾ پڳڙا پيا هوندا آهن ۽ باندر لالچ جي وس ٿي پنهنجا بيئي هٿ ان ٽانو ۾ وجهي، بيئي مٺيون پڳڙن سان ڀري ڪيندو آهي، پر دليءَ جي منهن سوڙهي هئڻ ڪري هو ٻئي مٺيون ڪڍي ڪين سگهندو آهي ۽ ڦاسي پوندو آهي پوءِ دانهون ڪيڪون ڪندو آهي؛ تئين هن مورک جيو به پولڙي وانگر پاڻ کي ڦاسايو آهي ۽ پوءِ پيو دانهون ڪري. انهيءَ دک کان ڪو ڪامل مرشد پنهنجي ڪرپا ڪري ڇڏائي ته پوءِ هي جيو ڇٽي سگهي ٿو :

> **مورک وڃائي ٿو، هيرو جنم هٿن مون،**
> **ملي ساڌ سنگت سان، ليکي نہ لائي،**
> **ڏاور جيان پاڻ کي ٿو ڦندري ڦاسائي،**
> **منهن مڙهيءَ پائي، سامي ڏسي ڪين ڪي.**

هيءُ اگياني جيو پاڻ کي خواهشن ۽ واسنائن ۾ ڦاسي پتڪي رهيو آهي. انهيءَ دک کان تڏهن ڇوٽڪارو پائي سگهندو، جڏهن هن جو پنهنجي ڌڻيءَ سان وصل ٿيندو. جئن سنک يا ناد بنا دک سور جي دانهن ڪبي آهي، تئن مورک جيو به بيائي ۽ خوديءَ ۾ ڦاسي دک جون دانهون ڪري رهيو آهي ۽ پرماتما، جو سک جو ساگر آهي؛ ان ڏانهن نٿو وڃي. هيءَ اگياني جيو پنهنجي اصل سروپ کان پلجي جنم مرڻ جي چڪر ۾ ڦاسي رهيو آهي ۽ اندر ۾ جا ناس نہ ٿيندڙ جوت ٻري رهي آهي، ان کي نٿو ڏسي. ڪوڙ ڪپٽ، پاپ ۽ دنيا جي جنهنجهٽ کان پاڻ کي پري نٿو ڪري ۽ امولڪ مانک جنم سمنڊ ۾ ٻوڙي رهيو آهي:

ڪنهن ڪون ڪين لهي، اوديا ڪلف اندر جو
توڙي تيرٿ تپ ڪري، دک بک سڀ سهي،
تياڳ ڪري گهر ٻار جو، غفا منجهہ رهي،
ساڌوءَ سرن پئي تہ سکي ٿئي 'سامي' چئي.

سامي ان ڪري اوديا جو اُپاءُ وديا ٻڌايو آهي. اوديا ڪرمن روپي ڦاسيءَ سان ڪين ڇٽندي. جيئن ٻاه کي پاڻي وسائيندو آهي ۽ سورج جي اچڻ سان اونده گم ٿي ويندي آهي، اهڙيءَ طرح وديا، اوديا کي ميٽي ڇڏيندي آهي:

وديا وڄائي، اوديا دک اندر جو،
جيئن پاڻي ٻاه کي، ٻانڀڻ ٻجهائي
سورج لڪائي، سڀ پدارٿ پترا.

اها وديا بہ وديا واري ڪان پرانجي. جڏهن اوديا سان ٻيڙي ڪپر منهن اچي ٿي ۽ ستگر مرد ملاح سهائي ٿئي ٿو. اُن لاءِ سامي چوي ٿو:

اوديا ڳپ ڳتو، سو وديا لايو ڏڀ سان،
ڪُسنگت ٻوڙہ کوہ ۾ ستسنگت سان نڪتو،
دويڪ من مون ٿيو من اڇتو،
سامي ائين رتو، جئين لوئي رچي رنگ ۾.

سامي صاحب ويدانت جي اها انوکي فلاسافي روپڪن وسيلي سمجهائي آهي تہ ايشور کي خود ڪهڙي نموني سمجهجي ۽ ٻين کي سمجهائي! علارف ۽ عشاق، يا مهاپرش ڪيئن ايشور سان هڪ ٿين ٿا. اُهو مُک اُها واٽي ڪٿان اچي جو برهم جي اننت سروپ جو ورنن ڪري سگهجي:

ويدانتي واٽي، ٻڌي جنهن ٻانڀڻ چئي،
تنهن مورت محبوبن جي ڇاڻ ڪيي ڇاٽي،
جئن گهاگهر لوڻ جي، پرڻ هلي پاڻي،
سنڌ ۾ سماڻي، مونٽي مونٽي ڪينڪي.

باب 6

#ساميءَ جي سلوڪن جو موضوعُ

سورهين عيسوي صديءَ ڌاري پوري ڀارت ورش ۾ ڀڳتي ڌارا ڦهلبي رهي. ميرا ،ڪبير، تلسي، سورداس، روئداس، نانڪ، دادو ديال، نرسي مهتا، نامديو، گيانيشور، تڪارام، ديارام ۽ چيتنيه، راجستاني، هندي، پنجابي، گجراتي، مرائني ۽ ٻين ڪيترين ئي علاقائي ٻولين جي نظميه ادب ئي ڀڳتي هلچل جو زور نظر اچي ٿو. ڀڳتي ڪال جي ان اثر کان سونهاري سنڌڙي به وانجهيل نه رهي. ايتري قدر جو سنڌ جي شاعرن پير شمس، پير صدرالدين ، عثمان فقير سانگي، خليفو نبي بخش، صورت سنگھ، روحل فقير، دريا خان، غلام علي ۽ شاهوخان وغيره نه پنهنجو ڪيترو ڪلام ئي هنديءَ ۾ چيو. ان سان گڏو گڏ سنڌي شاعريءَ کي پڻ عروج ملندي رهي. ان طرح ساميءَ تائين پهچندي پهچندي سنت ساهتيه جي ڌارا لهر سنتي شعر ۾ چنچلتا کي تياڳي شانت ۽ سيتل روپ اپنايو.

سامي صاحب، موضوع جي لحاظ کان هن دنيا جي ڪثرت کي ڇڏي، اُن ۾ سمايل وحدت کي وڏيڪ اهميت ڏني آهي. هن جي سلوڪن ۾ نه ڪو سورمو آهي ۽ نه ڪا سورمي. هو پاڻ کي صرف هڪ عورت جو روپ ڏيئي سرشٽيءَ جي مالڪ اڳيان سر تسليم خم ڪندي ڪيس آزين ۽ نيزارين سان پائڻ جي ڪوشش ڪري ٿو. هو آتما کي پرماتما جو ئي جزو سمجهي ٿو ۽ وڇوڙي جا بند ٽوڙي ساڻس وصل لاءِ واجهائي ٿو. ان سموري عمل ۾ هوُ هر انسان کي پنهنجن جبرن ويرين کان بچائڻ جي تلقين ڪري ٿو. هو سنسار ساگر مان، هر جيو کي سامهون آيل مشڪلات، خوف ۽ خطري کان پاڻ سنڀالي، ڪاميابيءَ سان اڳتي وڌي منزل مقصود يا موڪش پدوي حاصل ڪرڻ جي راه ڏيکاري ٿو. 'ساميءَ جي سلوڪن' ۾ انساني زندگيءَ جو مڪمل چتر ملي ٿو.

مورک کن خوار، چوراسي ۾ پاڻ کي،
اکِين رلين ڪترو، هاڻي ٿي هوشيار،
ملي مهد جنن سان، پنهنجو ڪر اُڌار،
ههڙو سمو سار، 'سامي' لهندين ڪينڪي.

هيءُ مورک ڪوريئڙي وانگر پاڻيهي پاڻ کي ڦاسائي رهيو آهي. هوُ ساد
جي سنگ ۾ رهي اندر ۾ جهاتي پائي پرين پيارو نٿو پسي. پرماتما اس
جي اندر ۾ وسي ٿو. پر هيءُ مورک ان کان ٻاهر پيو ڳولي. آتم آنند ج
امرت يا آب حيات ڇڏي زهر کائي رهيو آهي. آتم ڌن يا روحاني خزا
انسان وٽ آهي، پر بيوقوف انسان انهيءَ ڌن هوندي به خوار خراب ٿي ره
آهن. اهو آتم ڌن جو خزانو سڀ کان مٿي رهي ٿو. مورک ان دروازي ک
پريم سان کولي اهو خزانو هٿ نٿا ڪن:

موڙک وک کائي ٿو آتم امرت کي ڇڏي،
هيرا لعل اڻ ملها، ٿو رولي وڃائي،
سامي ڏسي ڪينڪي، منهن مڙهيءَ پائي،
هٿ ڪيو هاري ٿو، مانک ديه امول کي.

صلعم، پيغمبر ۽ ڪويس انهن دشمنن کي دفع ڪرڻ لاءِ جاڳيا. پراهي اڄ دشمن اڄ ڏينهن تائين اسان تي غالب آهن. اُهي نه رڳو اسان جي دلين ۾ پاتاري پائي وينا آهن، پر اسان جي ديوتائن جون شڪليون وٺي سڀ شيوا ۽ پوڄا پاڻ ڏي ڇڪيو وٺن. انهن پريتن کي ڪيڻ لاءِ ڪيترائي منتر پيا آهن، پر انهن دشمنن سان اسان جي اهڙي پريت لڳي ويئي آهي جو منتر ساڌڻ جو ڪوبہ پڪو په اسان کان بلڪل نٿو آجهي. 1

مورک انسان پنهنجي ٻاچيءَ ۾ پاڻ ئي نوڙي وجهي رات ڏينهن ائين ٿو نچي، جيئن ڏانور مک مان جار ٿاهيندي پاڻ ئي قيدي ٿيندو آهي. جهڙي طرح پاڻيءَ کي ڪو رنگ روپ ڪونهي، پر ڪنهن بہ برتن ۾ پوڻ سان اُهو ئي رنگ روپ اپنائي ٿو. اهڙيءَ طرح اسان جي خيال تي بہ ماحول جو اثر ٿئي ٿو. اهڙن بدلجندڙ خيالن جي چنچلتا کي من چئجي ٿو. من جي اهڙي بي لغام استتيءَ کي قابوءَ ۾ آڻڻ لاءِ پڻ ڪيترائي وسيلا آهن. هن جهان ۾ هر انسان موه مايا، رشتن ناتن ۽ ڌن دولت جي موه ۾ جڪڙيو پيو آهي. ان موه مان چاهنا پيدا ٿئي ٿي، چاهنا جي حاصلات نہ هئڻ سبب ڪروڌ پيدا ٿئي ٿو ۽ ڪروڌ ۾ هر انسان پنهنجو وجود وساري، پاڻ کي وڃائي ويهي ٿو، ان عمل کي سر انجام ڏيڻ لاءِ سامي صاحب فرمائي ٿو:

بنا آتم گيان، ممت نہ مٽي من جي
توڙي سڀ ساڌن ڪري، پڙهي ويد پران،
سامي سک ساکيات کون، اوري ٿيا انومان
گيتا ۾ ڀڳوان ارجن کي ائين چيو.

من روپي مرض کي دور ڪرڻ لاءِ گيتا ۾ ڀڳوان ارجن کي چيو، ’آتما ائين آهي جيئن ڍنڍ جو ڪو مانو پاڻي جنهن ۾ پاڻيءَ جون لهرون نہ ٿيون اُٿن. اهڙي پاڻيءَ ۾ هر چيز پنهنجو عڪس پسائي ٿي. اهڙي طرح پنهنجي قبضي ۾ آندل خيال آهي.‘‘جنهن ۾ اڇا روپي ڪٽ ڪانهي ۽

1- ڪلياڻ آڏواڻي: ’سامي‘(انسان جو من ۽ آپو:ديارام گدومل) : صفحہ 99

وشيہ جي لحاظ کان ڪنهن بہ شاعر جي ڪلام کي جدا جد
دفعن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. جيئن تہ صوفيانہ ڪلام، ناصحانہ ڪلام
عاشقانہ ڪلام، طبيعي ڪلام، رزميہ ڪلام، مديحي ڪلام وغير
ساڳي طرح سامي صاحب جي سلوڪن ۾ بہ الڳ الڳ ويچار آيل اهن. ج
کي جدا جدا هينين عنوانن ۾ ورهائي سگهجي ٿو.

من ۽ آتما جي سڃاڻپ:

انسان جو وڏي ۾ وڏو دشمن من آهي، ۽ وڏي ۾ وڏو دوست، ضمي
آهي. من ۽ وويڪ جي جنگ ازلي ۽ ابدي آهي. انهيءَ جنگ کي س
پرشن وڏي جنگ يا جنگِ اڪبر ڪري چيو آهي. سامي ان من کي اهڙ
تہ طاقتور دشمن سڏيو آهي، جنهن جي اڳيان وڏا وڏا بهادر بہ پنهنج
بهادري وڃائي ويهن ٿا. سمورو سنسار من جو مطيع آهي. من هڪ اهڙ
آتشي اوڙاه آهي، جنهن ۾ هرڪو جيو بغير ڪنهن باه جي پيو پچري
ڪو ورلو انسان ان هيبتناڪ اجگر کان انسان بچي ٿو نڪري، جنهن اڳي
سهسين سورج جي جاءِ ناهي، تنهن اڳيان من جي تابش جي ڇا مجال ج
بيهي سگهي:

سارو جڳ نچي ٿو، منن جي محلات ۾
اٺئي پهر اندر ۾، بنا باه پچي
ڪوڙين ۾ ڪو هڪڙو، بلا کون بچي
جنهن کي درشٽ اچي 'سامي' سورج سرتي

راج رشي ديوان ديارام گدومل، من جي دهشتناڪ روپ جو ورن
بي نظير شاعرانہ نموني ڪيو آهي. هو چوي ٿو تہ انهن دشمن بابت ج
بہ اٿئون پوءِ بہ اسين اجاڻ آهيون، انهن کي نڪي سپاہ آهي. نڪ
توبخانہ، تڏهن بہ حاڪمن کان هو وڌيڪ محڪم آهي ۽ حاڪم خ
سندن محڪوم آهن. هي اُهي دشمن آهن، جن کي مات ڪرڻ لاءِ شريعت
۽ سمرتيون، قرآن ۽ انجيل، اهي سڀ مقدس ڪتاب پرگهٽ ٿيا. وياس
والميڪي، ٻڌ ۽ زردشت، موسيٰ ۽ عيسيٰ، ڪانفيوشس ۽ حضرت مح

گرمک :

گرمک وڏي شڪتيءَ جو مالڪ هوندي آهي. هميشه جل جيان هيٺانهون ٿو هلي. هو ڄاڻي ڄاڻهار هوندي به، سڀ جو داس ۽ نربل ٿي ٿو رهي:

هوندي ٻل نربل، ’سامي‘ ڏٺا سنت جن،
ڌرتي ۽ آڪاس جي، رکن ساري ڪل
ڪيي سڀ خلل، نيوان چلن نير جان.

جيڪو گرمک هر ڪنهن جو گڻ ٿو ڪڍي، اُهو ئي پرم پد پراپت ٿو ڪري. اهڙي پورن شيوڪ جي وڏي عظمت آهي، ڇو ته هو آخر وڃي، پورن گروءَ جي پدويءَ کي رسي ٿو:

گرمک گڻ ڪڍي، ’سامي‘ هر ڪنهن جو،
اوديا جي اهنڪار جا، ليکا ڪين ڳڻي،
آتم لک سهي ڪري، سڀ جو داس بڻي،
ورلي ماءُ ڄڻي، ڪا اهڙا پتر انيئي.

گرمک نهايت نيازمندي سان هن سنسار روپي ٻو ساگر مان ڊڄندي ستگر جي شرن اچي ٿو ۽ ڪانئس صلاح ٿو وٺي ته هن مهاڄار مان نڪرڻ لاءِ ڇا ڪرڻ گهرجي:

ستگر ڪيئن مٽي، اوديا ڪلپت جيءَ جي،
اُٿندي، وهندي، سمهندي، ٿي پل پل منجه پئي؟

سچو گرمک، هنس مثل موتي ٿو چڳي. هميشه لاڀ ۽ الاڀ، دک سک، هار ۽ جيت کان مٿي ٿو رهي. انهيءَ جوڳ کي، ڪلياڻ جوڳ ڪري ڄاڻايو ويو آهي. گرمک هميشه اهو جوڳ ٿو ڪمائي:

سدا راڄ ۾ جوڳ، گرمک ڪري گيات سان؛
’سامي‘ جنهنجو ستگروءَ، ڪٽيو هنئين مان روڳ؛
هار جيت سک دک جو، رهي هرک نہ سوڳ؛
توڙي ڀوڳي ڀوڳ، تان ٻي رهي اليپ ڪنول جان.

گرمک، هن ٻو ساگر کان مٿي آڪاس ۾ پرواز ٿو ڪري. جتي

ترشنا روپي لهر عدم پيدا آهي. ان حالت ۾ هر شيءِ ۾ حالت جو صاف
فوٽو ڪيناچاجي سگهجي ٿو ۽ ست چت آنند پڙ پوي ٿو. اهو آتم پد
اندرين ۾ واٽيءَ ڪان مٿي آهي. 1

نڪي جيءَ مري نڪي اچي ڳرڀ ۾
نڪي ٻڏي جل ۾، نڪي اگن جري،
رهي اليپ آڪاس جان، توڙي روپ تري،
سنتن سهي ڪري ساک ڏني 'سامي' چئي

من جو مرض اهڙو تہ عام آهي، جو ماڻهن کي سمڪ ئي نہ ٿي
رهي، تہ ساچي صحت ڇا آهي؟ ساميءَ جي سلوڪ ۾ انهيءَ صحت کي
هٿ ڪرڻ جا اُپاوَ ڏيکاريل آهن. جي ساڳيا اُهي آهن، جن جو سيني ترمر
۾ گرنٿن ۾ بيان آيل آهي. گيرب ڇڏڻ يا هٺ هارڻ، مڙني طريقن ۾ مول
طريقو آهي. جن پنهنجي محبوب اڳيان ادب سان عاجزي ڪئي، سي ئي
آتمڪ سيج جا حقدار ٿين ٿا.

هئي هٺ وڃاءِ، متان ڏسين ڏک ڏهاڳ جا.
ڪر ادب سان عاجزي، پاند ٻڪاچيءَ ۾ پاءِ.
من مت ڇڏي ڪري، چت چرنن سان لاءِ.
پرينءَ کي پرچاءِ، تہ 'سامي' پائين سيج کي.

آتما ڪارج ۾ ڪارڻ پاڻ آهي. پورن آتما مان ئي سڀ جهان اُپجي
نپاجي ۾ لين ٿئي ٿو. پري کان پري ۾ اوري کان اوري آتما ئي آهي
سورمن اها يوگ ۾ ڏيان وسيلي هردي اندر ئي پاتي آهي. اها آتما ست
چت، آنند روپ آهي. سامي صاحب چوي ٿو :

سامي گهر ۾ گهر، تنهن ۾ گهر اگهر ٿي،
پاڻ گهرن کون پارٿي، انيڪ، پرک امر،
پيهي ڏس پرتيت سان، دل جو کولي در،
ڪڍي غير ڏناجر، ميلو ڪر محبوب سان.

1- بي ايچ ناگراڻي: 'ساميءَ جا سلوڪ' (پاڳو پهريون) : صفحہ 93

ڀڳتيءَ جي مهما:

سامي، پريوءَ جي ڀڳتي کي زندگيءَ جو آخرين مقصد ڪري سمجهيو آهي. هو ايشور جي ڀڳتن جي مهما ٻڌائيندي چوي ٿو:

وڏي وڏائي، 'سامي' ڄاڻ ڀڳت جي؛
نيچ اوچ ٿيا ڪيترا ڪري ڪمائي؛
ڍيڍ چمار جولاها، پيپاجارا نائي؛
جنين لنو لائي، سي سيپئي سترپا.

اهڙا مها پريوءَ جا پيارا، جي ايشور جو ڌيان ڪن ٿا، ته ايشور به پڻ سندن ئي ڌيان ڪري ٿو. ان لاءِ اها ڀڳتي پريم ۽ شرڌا سان ان لاءِ خودي خواري مٽائڻي آهي. سمجهه سان ئي اڀيد جو ڀيد پوندو:

ڀڳت ورائي گيان، جيئن موتي آب ري،
ٻوڙ ورائي نه مٽي، اوديا جو ايمان،
سمجهي ڏس 'سامي' چئي، ڪيي سڀ انومان،
نرمل پد نرٻاڻ، حاضر ڏسين هٿ تي.

سامي چوي ٿو ته، ''انيڪ جوت اندر ۾ سته سڌ ٻري'' ان سان سندس اشارو اُن آتما سان آهي، جيڪا پنهنجو اشارو پاڻ آهي. ساميءَ اُن جي ڀيٽ هڪ لڳاتار ٻرندڙ جوتي سان ڪئي آهي. هن برهم کي سوکيم کان به سوکيم ڪري سڏيو آهي. ساميءَ، آتما جي سوکيمتا جو وستار ڪري ڀڳوت گيتا جي فلاسافي بيان ڪندي چوي ٿو:

جاڳيو جاڳائي اپروک لکايو آتما،
ڇيديو ڀيديو نه وڃي، پون نه سڪائي،
جل نه ٻوڙي، ڌرتي نه دٻي، اگن نه جلائي،
نڪي ڪال ڪائي، 'سامي' پرڪاسي سڀ ڪي.

سامي صاحب، انسان، آتما ۽ پرماتما کي هڪ ئي وستو ڪري مڃي ٿو. جيو جڏهن پاڻ کي، برهم کان جدا وجود سمجهي، برهم جي ڳولها ۾ ڀٽڪي ٿو، تڏهن ساميءَ کي انسان جي ابوجهائي تي حيرت ۽ کل اچي ٿي:

سنساري بک ۽ اُڃ جو مٿس ڪو بہ اثر نہ آهي. هوُ هميشه روحاني خمار
۾ ٿو رهي ۽ پنهنجي آتمڪ مقصد کان پري نٿو هٽي:

جوڳي سي چئاجن، جي منجهي ويس اويس ٿيا،
مندرا پائي من کي، بکيا پوڇن ڪن،
سڱي وائين سهج جي، مٿ آڪاس رهن،
ڪڏهين ڪين وهن، پو ساگر جي پيٽ ۾.

سامي صاحب، سچن گرمکن جي بيحد اُستتي ڪئي آهي ۽ انهن
جي گڻن جو وستار ڪيو آهي. مايا، تياڳين ۽ ويراڳين کي بہ مستانو بڻائي
ڇڏيو آهي. پر گرمک کي، ستگرو جو اهڙو ڪو سيتل باڻ لڳو
آهي: جو هو اوديا کي وساري پاڻ کي هن فاني جهان ۾ محض
مهمان ڄاڻي، ڪايا مايا ڪل جي ايمان کان مستقل پري ٿو رهي.
هوُ پنهنجي اندر جون اکيون کولي. جيئري ئي نرباڻ پد پائي ٿو:

سدائين مهمان، گرمک ڄاڻي پاڻ کي،
ڏٺو جنهن گرگيات سان، فاني سڀ جهان،
ڪايا مايا ڪل جو، رکي نہ ايمان،
پائي پد نرباڻ، ’سامي‘ رهي سياءَ ۾.

ڪامل مرشد، پنهنجي عقيدت مند سالڪ جي خوديءَ ۽ ٻيائي
جا پردا دور ڪري ڇڏيا آهن. جنهن ڪري اُهي هرهڪ چيز ۾ پرماتم
کي ڏسن ٿا. پوءِ اُهي ڪنهن سان ڪوڙ ڪپٽ ڇو ڪن؟ جيڪ
سچا شش آهن، سي موه ۽ خودي ڇڏي هميشه پريم ۾ ورتل رهن ٿا.
هر ڪنهن هڪ صاحب جو ديدار ڪن ٿا. اهي پرماتما جو درشن پائي
سک ولاس کان پري ۽ بي پرواه رهن ٿا. اهي اهڙي شڪتي حاصل
ڪندي بہ پاڻ کي ڪجھہ نہ ٿا سمجهن. هميشه ڏٺيءَ جي ڏيان ۾
رهن ٿا ۽ خوشيءَ جا راڳ ڳائين ٿا. هن سنسار ۾ اهڙا گرمک ڪي تما
ٿورا آهن، جي دنيا کان اُداس رهن ٿا، اُن کي فاني سمجهن ٿا؛ ۽ پونئ
وانگر واس وٺندي سڀ ڪنهن هنڌ پرماتما پسن ٿا.

پريم ڪان پوءِ ڀڳتيءَ جو ڏاڪو آهي، جيڪو ڀڳتي ڪمائي ٿو، ڀڳوان جو سچو ڀڳت ٿيندو، اُهو ئي ان جو لاڀ حاصل ڪري سگهندو. شاسترن ۾ نون قسمن جي ڀڳتيءَ جو بيان آيل آهي؛ پر انهن نون قسمن جي ڀڳتيءَ جو ٿوري ۾ مطلب ڏسجي ته اُهو ٿيندو لوڪ ۽ پرلوڪ يعني ٻنهي جهانن جي سک جي خواهش ڇڏي، هڪ پرماتما جي درشن جي اڇا رکي اُن جو سمرڻ يا ذڪر ڪرڻ. اها آهي ڀڳتي يا عبادت. جيئن ساميءَ پنهنجي سلوڪن ۾ پڻ چيو آهي ته جيڪي سچا ڀڳت يا عابد آهن، سي راج ڀوڳ، سک ۽ سرڳ جي اڇا رکن ئي ڪانه.

جيئن ڪنهن شاعر چيو آهي:

چاه مٽي چنتا گئي، منوا بي پرواه،
جن کو ڪڇو نہ چاهيي، سو ئي شهنشاه.

سچو ڀڳت، اندر ۾ ئي آنند پراپت ڪري ٿو. تنهن ڪي ساميءَ پيا سنت آتم آنند يا برهم آنند سڏين ٿا. اندر جا نظارا پسي آتما جو درشن ڪرڻ، تنهن کي آتم پد چون ٿا. اهو انسان آتم آنند پراپت ڪري، انسان پاڻ پلجيو وڃي، ڪيس هن ڪي دنيا جي ته ڇڏيو پر پنهنجي سرير جي بہ سڌ نہ ٿي رهي. ساميءَ چيو آهي، ”گونگو کائي ڳڙ، ڪشڪي مشڪي ڪينڪي.“ ڀڳت نامديو چيو آهي، ”گونگي مها امرت رس چاکيا، پوڇي ڪهن نہ جائي هو.“ سو هيءَ گونگي واري مٺائي کائڻي آهي. ان جي آنند جي بيان ڪرڻ وقت زبان بند آهي. ڪو اندر ۾ پيهي اهي نظارا پسي ڏسي.

بصره جي شهر ۾ بيبي رابع بصريہ، هڪ مشهور ڀڳتياڻي ٿي گذري آهي. هڪ ڀيري آسمان ۾ جهڙ اچي ٿيو. ڏاڍي وڻندڙ هير پئي لڳي ۽ ڪڪرن مان ٿوري ٿوري بوند پئي وسي. ڏاڍو دلڪش نظارو هو. انهيءَ وقت بيبي رابع بصريہ اندر ڪوٺيءَ ۾ پنهنجي ڌيان يا مراقبي ۾ ويٺي هئي. سندس ساهيڙين مان ڪنهن هن کي چيو ته، ”بيبي صاحبہ اندر اونده ۾ ڇا ويٺي ڪرين؟ ٻاهر اچي ڏس، ڇا ته نظارا لڳا پيا آهن!“ بيبي

حيرت ائون هاسو، اڇي هڪ اچرج تي،
مني ويٺو پاڻ کي، ابناسي ناسي،
سدا پوي 'سامي' چئي چت ۾ چوراسي،
خودري خلاصي، ڪري ڪير ڪرتار جي.

ساميءَ پوين سلوڪن ۾ ان ڀڳت جي مهما ڳائي آهي، جنهن ان جو ٻج پاڻ وٽ پوکيو آهي. اهڙو انسان تدروپ ٿي، امرت ڦل کائي ٿو ۽ ديه ڌاريندي به وديهي رهي ٿو. فائدي ۽ نقصان کي ڪوڙ سمجهي، هار ۽ جيت کي نه ٿو ڳڻي، سڀ منن ميٺي، سڀ کي پريم رس پياري ٿو. تن، من، ڌن، ان سڪ تان قربان ڪري ٿو. اهڙن ڀڳتن کان ڀڳوان پلڪ پرانهون نٿو ٿئي:

ڀڳتن کون ڀڳونت، پاسي ٿئي ڪينڪي،
ڪائي ڪاچٽي ڪير، ساڳ ڪلا ائون پت،
'سامي' سڀ ۾ سار، جن ڄاتو آتم تت،
رکي نه من ممت، ڄاڻي روپ سڀ تنهنجا.

سامي ڀڳتن جي اهڙي ڀڳتي ڏسي چوي ٿو ته مالڪ پاڻ ڀڳتن هٿان وڪاڻو آهي. ان ڪري ستگر کان ان جو ڀيد پڇي ٿو:

ڀڳتن هٿ ڀڳوان، ڪيئن وڪامي وس ٿيو؟
'سامي' چئي هي ستگرو، پرچي ڏي پرماڻ،
ڪيائون سڪ سچيءَ سان، تن، من، ڌن، قربان،
پائي پد نرباڻ، مائل ٿيا مهراڻ ۾

اها ساک نه فقط ساميءَ ڏني آهي پر گورک، نادر، دت، سکديو سيني ائين چيو آهي. اهڙو ڀڳت اڃا رهت تي بين جون اڇانون پوريون ڪري ٿو ۽ سندس جيون بين لاءِ آنندمه بڻجيو پوي:

جيئن هريو درخت، ڇايا، ڦل، سک ڏئي،
تيئن سڀ ڪارج ڪري پاڳوتي ڀڳت،
رکي نه رتيءَ جيترو، مايا موه ممت،
عين اپيد اپرت، 'سامي' رهي سياو ۾.

ويساه جي مهما ڳائيندي چوي ٿو:

وسيا سي واصل، وجي ٿيو وحدت ۾؛
جتي تون مان ناه ڪو، نڪو هيبت هل؛
روپ، رنگ، پن پاڙ ري، ڪليو غيبي ڳل؛
ڪرانت جنهن ۾ ڪل، سورج چندر چراغ جي.

ڀاونا:

روحاني پانڌيئڙن لاءِ بيشڪ ويساه وڏي وٿ آهي، پر ان سان ڏ گرو يا ايشور، ڀاونا بہ ڏسندو آهي. ان ڪري سامي صاحب صلاح ڏين ا تہ پنهنجا ارادا نيڪ رکو:

سڀ ڪي ڏئي ڦل، 'سامي' پنهنجي ڀاونا،
چون ويد پران ٿا، ايها ڳالهہ اصل،
ڏنائون ڪري دزمل، حاضر شيشو هٿ ۾.

جهڙي ڀاونا رکبي تهڙو ئي ڦل ملندو. ساميءَ پڇاڙيءَ وارن سلوڪن ۾ ان ڀاونا جو تت هينئين ريت ٻڌايو آهي:

ڀاونا ڪري ڀوُت، راڪس، مانڪ ديوتا؛
ڀاونا ڀڳت گياني، اچرج اوڌوت؛
ڀاونا پرت، استري، گرو چيلو پوُت، ڪپوُت،
'سامي' سڀ جو سوُت، ڀاڳوتن ڀائنا چئي.

چوراسي لک جوٽين جي پاڙ، ڀاونا آهي. پرم ۾ وجهي، پرم مان ڇڏائي، گيان، ڌيان، مورک، مسخرو، پاپي، پاڪنبي، مطلب تہ هر حالت جي پاڙ ڀاونا ئي آهي.

ساڌ مهما:

ساميءَ پنهنجن سلوڪن ۾ ساڌ مهما ۽ ساڌ سنگت جي تمام گهڻي ساراه ڪئي آهي. ساميءَ ساڌ مهما ڳائيندي ڪابہ ڪسر ڪانہ ڇڏي آهي. تن پنهنجي سلوڪن ۾ جاءِ بجاءِ انتهائي شرڌا وچان انهن مهاتمائن جي ساراه جا ڍڪ ڀريا آهن. سامي صاحب ڪين 'اننت اپڪاري'، 'پوڄڻ يوگيہ'،

صاحبہ اندران جواب ڏنو تہ ”توهين انهن ٻاهرين نظارن تي حيران ٿي وي
آهيو، پر پنهنجي اندر ۾ پيهي ڏسو تہ ڪهڙا نہ اسرار لڳا پيا آهن!“ اهڙ
حيرت ڀريا عجب اسرار، ڀڳتن جي شرڌا ۽ ستگرن جي مهر سان ئي پڙ
پون ٿا:

ڀڳت ڏني ڀڳوان، جنهن کي پرچي پانهنجي
تنهن ’سامي‘ سيئي، ڪيا جپ تپ دان اسنان،
جنم مرڻ دک سک جي، ڪلپت رکي ڪان،
ائين ويد پران، چون وڏ ويچار سان.

ويساه:

سامي جي سلوڪن ۾ ويدانت جو وڏيڪ حصو آهي. عوامي
طرز جو شعر سندس سلوڪن ۾ گهٽ ٿو ملي. سامي جي سياو ۾
ڌارمڪتا جو انش جهجهو آهي. ان سان گڏ سامي ستگر ۽ ايشور ۾ ويسا
تي زور ڏنو آهي. سامي صاحب، ويد، پراڻ، سڌ، ساڌ سيئي ٻڌي، اسا
کي اها سکيا ڏني آهي تہ ستگروءَ جنهن کي ويساه ڏنو آهي، تنهن پرچي
پريم نگر جي راه لڌي آهي:

وڏو ڇاڻ ويساه، ’سامي‘ سيڪنهين ڪون؛
ويد پراڻ مٿي ڪري ڪييو اهو راهُ؛
انترمک اچي ڪري، سماجهي ڪري سماءُ،
ڇڏ وڏائي واءُ، تہ سهجي ملني سپرين.

سامي صاحب چوي ٿو تہ، ويساه تمام ضروري آهي. جن ک
ويساه ناهي، انهن کي ماڻ ملڻ محال آهي. آتم ديس جو راجا ٻڌڄتو آهي
تہ گروءَ جي وچن تي ويساه رکڻ گهرجي. ويساه رکڻ سان ستگروءَ ج
اهڙي مهر ٿئي ٿي، جو پريم نگر جي راه ملي ٿي. اهڙن گرمکن کي پن
۽ پوٿين جي ڪاڻ ڪانهي. ڇو جو هوُ گرگيات سان ڀاڻ کي ڦرني ڪ
ڦيري وڃي آتم راه کي رسيا آهن. هنن لاءِ من مترا. دل دوارڪا ۽ ڪايا
ڪاشي آهي. هنن جي چت ۾ چيتن الک ابناسي وسي ٿو. سامي، اُ

ڙا مهاپرش ڪنهن کي به چڱن ڪمن ڪرڻ کان روڪن نه ٿا هو هر
ئهه کان مٿي آهن. هو پريم جي پاٽيءَ سان دل جو شيشو ڌوئي صاف
ڪن ٿا. اندر ۾ هر پل پريوءَ کي پيا ياد ڪن؛ پر ٻاهر ڀاڦ به نٿا ڪين:

ورلا جن ڪيئي، ساڌو هن سنسار ۾؛
ڪيڍيا جن اندر مون، سنسا سپيئي؛
سهي ڪيائون سپ ۾ پرين کي پيهي؛
سنمک ٿيا سيئي، 'سامي' سپرين سان.

سامي پنهنجن پوين سلوڪن ۾ فرمائي ٿو ته سارو جهان وويڪ
ان جاچي ڏٺم، پر ساڌوءَ سمان ڪوبه ڪونه ڏٺم يا ٻڌم. هو آتم گيان
ئي من سيتل ڪري ٿو. ڪلپت ڪٽ لاهي ٿو، پر وٽس ويساهه ڪپي.
ڪو شرڌا سان وڃي، هٺ هاري، سرن پئي ته هوُ سندس ڪارج سڌ
ڪري:

ساڌوءَ جي سرني، لکين لوڪ تري ويا،
سکي ٿيا 'سامي' چئي، وچن صاف مني،
پرتک ڏسن پانهنجا، ٻيڙا لڳا ٻني،
ڪبير، روئداس، ڌني، ساک ڏني سيني ساچي.

اهڙو ساڌو جن، سوروير سپاهي آهي، جو من مواس کي جيتي،
دل الاهي هلائي ٿو ۽ سپ ۾ پرميشور کي پسي ٿو. هن جي ڪرپا سان
رمک جا ٻيڙا ٻني لڳن ٿا. تنو ڪوٺ جنم سيتل ٿئي ٿو. ڦرنو، هميشه
ءِ مٿي وڃي ٿو:

ڪليو، بيحد باغ، انيئه جي آڪاس ۾،
'سامي' گل سپ رنگ، ڀڳت، جوڳ ويراڳ،
سئل ڪري ساکي ٿي، ڪو ساڌو جن سڄاڳ،
ڦرني بنا ڦاڳ، پل پل کيلي پيءُ سان.

اڌ سنگت:

ساميءَ موجب انسان کي ساڌن سنتن جي شرن وٺڻ گهرجي. انهن
جي قربت ماڻي ڪانئن سچي دل سان سکيا ۽ اُپديش وٺڻ جڳائي. اهڙن

’ڀڳونت جا ڀڳت‘، ’نرمل نرالا‘، ’ديال پرک‘ وغيره جي وصفن سان ورڻ
ڪيو آهي. ساميءَ ويد پراڻ پڙهيا، تپ ڪيا، ساڌن ڪيا، پر ان مان پ
هن جو اهم ڀاو وڌيو ۽ ممتا ميل نہ متي. آخر ستگروءَ ٿي پنهنجي مه
سان پارس مثل، گرمک ڪي بہ ساڌو ڪري ٿو:

ٿوڪي وڃائي، ڏٺم جيءَ جهان جا،
سڀ ڪو مطلب پنهنجي، ٻنڌي ڳالهائي،
مطلب ري ڪو مهد جن، ’سامي‘ سمجهائي،
ممتا مٽائي، نرمل ڪري نيپ جان.

’سامي‘ چوي ٿو تہ ”جيڪي ساڌو جن آهن، سي جهان کان اُلٽ
هلت هلن ٿا. دنيا جا ماڻهو لهوارا لڙهندا وڃن، لڙهندا لڙهندا آخر وڃيو س
۾ غرق ٿين؛ پر جيڪي مهاپرش آهن، سي جنهن پاسي نديءَ جو من
آهي، انهيءَ پاسي هلندا هلندا آخر وڃيو پنهنجي پرماتما سان ملن ٿا. ا
مهاپرش اڇانگ ماري هڪ کن ۾ هن ڀو ساگر کان وڃيو پار پهچن ٿا. اه
پنهنجي اندر مان سڀ خيال ڪڍي، سدائين حال ۾ مست ۽ لعل رهن ٿا“:

سدا سم رهن، ساڌو جن سنسار ۾؛
ٻڌن ڳالهائين من ري، نيڻن سان نرگن؛
ڪائين پيئن خوش ٿي، هاج سيائي ڪن؛
هلايا هلن، ’سامي‘ سپرين جان.

اهي ساڌو پرش هن جهان ۾ پوتر بادل وانگر آهن. جهڙيءَ ط
ڪکر، پاڻيءَ جي برسات وسائيندا آهن؛ تهڙيءَ طرح اهي مهاپرش، پ
آتم گيان جي علم جي برسات وسائين ٿا. انهيءَ گيان جي جل سان اندر
اگيان روپي ميل ڌوئي لاهين ٿا ۽ پرماتما جو انڀوءُ ڏين ٿا. ساڌو جن
دنيا ۾ سم ڀاو سان رهن ٿا. هو پنهنجو آپو ڪڍي ڇڏين ٿا ۽ سيني
الڳ رهن ٿا. هو ڪنهن جي بہ پرواه ڪونہ رکن. پنهنجي آنند ۾ م
ئو خوش رهن ٿا. ساڌو جن هن دنيا ۾ ڪنهن بہ ڀيد ڪانسواءِ سيني
اپڪار ڪندا رهن ٿا. انهن ڌرمُ جي ٽيڪ وٺي پنهنجو آپو ڪڍي
ڪيو آهي. اهي مهاپرش ڀڳتيءَ جو جهاز جوڙي ساڄيءَ دنيا کي تاري

ڌاري جدا جدا ويس ڪري مختلف پارٽ ادا ڪري ٿو، تئين ئي هيءَ ناگر نٽ پڻ ڪري ٿو. ڪٿي پير، فقير ٿيو آهي تہ ڪٿي شيخ، ملا ۽ قاضي. ڪٿي گيانوان تہ ڪٿي سوربير داتار. مطلب تہ طرحين طرحين روپ ۽ رنگ آهن. سامي هن قادر جي قدرت ڏسي نري ٿو. هوُ نہ صرف انسان، پر ساري مخلوقات ۾ هڪ ئي ايشور کي پسي ٿو:

آيو ناگر نٽ، بيک ڌاري بازار ۾،
'ٻانيڻ' چو ٻيائيءَ ري، ڪيي ويٺو هٽ:
پاڻ واپاري وڻج ٿيو، پاڻ تارازي وٽ،
رعيت راجا پاڻ ٿيو، ڪائر سور سڀٽ،
پاڻ ڪنير آوي ٻٽيو، چڪ متي، گهٽ مٽ،
پاڻ ٿول ٿل پتر ٿيو، پاڻ ڌاري ٻج، پٽ،
اندر ٻاهر ده دسا، ڪيلي گپت پرگهٽ:
پرچي ڪوليو پٽ، پاڻ لکائي پاڻ کي.

ساميءَ جي آخرين سلوڪن ۾ سائينءَ جي ساراه چڱي وستار ۽ گنڀيرتا سان ڪيل آهي. هو اسان کي ٻڌائي ٿو تہ الک پرک پاڻ سنسار جو سير ڪرڻ آيو آهي ۽ هڪ کن ۾ خيال سان ساري جڳ جي رنگ ٻري رچنا رچائي اٿس. ايشور، نيٻ جيان اندر ٻاهر وياپڪ آهي. سامي سوال ٻڇي ٿو:

ٻولي، ٻڌي ڪير، 'سامي' سڀ گهٽن ۾؟
ڇيو وڇي نہ منهن سان، نڄ نرمل نروير:
جنهنجو روپ نہ رنگ ڪو، نڪو سر نہ پير:
گهڙي لهندي گهيڙ، تڏي پاڻ نہ رهندءِ پاڻ ۾.

رب بنا ڪوبہ رفيق ڪونهي. جڏهن ستگرو، گيان جي جوت سان اوديا جي اونده لاهي، روشني ڪري ٿو، تڏهن ئي خبر پوي ٿي ۽ اهو گرمک ساميءَ جيان چوي ٿو:

مهاپرشن جي لڙه لڳڻ سان هرديہ مان سڀ وهم وسوسا متجي وڃن
هيءَ جهان هڪ خواب مثل ۽ ڪوڙو آهي، سو اُن کان وسري ويندو
منشيہ جنم مرڻ جي دک کان ڇٽي مڪتي پراپت ڪندو؛ ڇاڪان
جيستائين انسان جنم مرڻ جي چڪر ۾ اچي دک پيو ڀوڳيندو تيسين
ڪي پورو آرام يا آنند پراپت ٿي ڪين سگهندو. تنهن ڪري ڪيس
ول، ڪوڙ ڪپٽ سڀ ڇڏي سنتن جي شرن اچڻ سان ئي اهي سن
سندس سک ڏسي، ڪيس پرماتما جو پٽ ڏيکاريندا.

جنهن دل ڏيئي، 'سامي' ساڌ سنگت ڪي،
مٽيا تنهن جي من مون سنسا سڀيئي:
ساڌ چڙهيو سر تي اُروار پارپيئي:
درشٽ وڃي پيئي، سته سڌ سروپ تي.

سنتن جي سنگ ڪرڻ سان جگياسوءَ جي اندر مان اگيان دور
ويندو آهي. جنهن ڪي ساڌن جي سنگ جو مزو آيو آهي، تنهن پنهنج
من کي قابو ڪري، سڀ پرم ۽ سنسا مٽائي سر درشٽيءَ جو سک حا
ڪيو آهي. جنهن انسان پنهنجي جيئري ئي مري پنهنجو آپو وڃائ
مهاپرشن جو سنگ ڪيو آهي، سو پرماتما جو اجهو نٿو ڇڏي ۽ س
سنسار پرميشور ۾ سمايل ڏسي ٿو:

ڪيتري ڳٽيان مهما ساڌ سنگت جي
سڌ ساڌڪ جوڳي جتي ڳاون سهس ڦٽيان
جنڪ. سنڪ. سڪديو دت. 'سامي' داس بٽيا
جن کي واڪ وٽيا. سي سڀيئي سڌريا

ايشور مهما:

ايشور من، ٻڌي، واڻيءَ کان آجو آهي. ان جو نہ آد آهي ۽ نہ ان
نر آڪار. جڳ ۾ آڪار ڌاري آيو آهي. انسان، مايا جي وس ٿي ڪ
سڃاڻي نٿو سگهي. اها ئي سندس ليلا آهي. جيئن نانڪ ۾ ڪو و

گياني، ڌياني گرهستي، 'سامي' پنڌ پيا؛
سيئي غيب ٿيا، تو ڇا سمجهيو پاڻ کي؟

ڪايا، مايا، ڪل جي وڏائي ڪوڙي آهي. اها پل ۾ پرائي ٿي وڃي ٿي. جيئن سپني جو سک جتاءُ نہ ٿو ڪري. جيئن جل ۾ بدبدو ست نہ ٿو جهلي جيئن ڪنهن درخت جي ڇانو، جتاءُ نہ ٿي ڪري، تيئن سڀ سک بہ طلسم جي پيداوار آهن. ايمان ڇڏي، سمرڻ ڪرڻ ۽ ساڌ سنگت سان واٽ وٺي سگهبي، نہ تہ پوءِ هٿ هٽئا پوندا:

ڪيم نہ سار سهي، ديهي دپ پاٽي ڪري؛
نانا لوڀ لهر ۾، ويو جيءُ وهي؛
'سامي' سنگ ڪونہ ٿيو، اچي چوٽي ڪال گهي؛
جهڙي مان ڪئي، تهڙي انڌو ٻيي نہ ڪري!

جڳت جا ڏيک اَست آهن. ڪڏهن ڪال اچي، خبر نہ آهي. عمر هٿن مان وڃي ٿي گذرندي. من کي مايا کان موڙي، انتر مک آتجي، تڏهن ئي جوڳ ۽ ويراڳ ورتي حاصل ٿيندي:

بنا ويراڳ ويچار، ڪنهين پد پاتو ڪينڪي؛
ٿڪي ٻيٺا ڪيترا، حيلا ڪري هزار؛
ائين چون سڀ انيئي، دردوند داتار؛
ٻٽي هسوار، سدا رهن 'سامي' چئي.

تياڳ ورتي پرينءَ جي پانديئڙي کي ويراڳ جي پٽ تان اڳتي وٺي وڃي، سالڪ کي مالڪ سان ملائي ٿي. پر اهو اهم ياو ۽ ڪايا، مايا، ڪل جو ايمان ڇڏڻ آسان نہ آهي:

تياڳيو جنهن اهنڪار، تنين سرب تياڳ ڪيو؛
'سامي' سيتل جل جيان، ٺري ٺٺڙو ٺار؛
اندر ٻاهر ده دسا، ڏسي ساکي سار؛
ڄاڻي سڀ سنسار، ڪلپت پنهنجي جيءَ جي.

عاشقانہ شعر:

جڏهن ڪنهن ڪلام جو موضوع، حسن ۽ عشق سان وابستہ

سڄڻ جي سوپيا، کھڙي چوان مک سان؟
’سامي‘ سھسي سج چنڊ، لڄامان ٿيا،
پاڇي ڏس تنين کون، جن ديدار ڪيا؛
لنگھي پار پيا، سنسي جي ساگر کون.

گيان يوگ:

سامي صاحب، شيوا سان گڏ من وس ڪرڻ جا ساڌن پڻ ٻڌائي ٿو. گروءَ جي گيان موجب رھڻي ھئڻ گھرجي. شيوا ذريعي پاڻ ماري، اندر صاف ڪجي. ان سان گڏ ويراڳ ورتي ڌاري ايڪانت واسي ٿي، شڌ ويچارن سان چنڊ چاڻ ڪبي، تہ سمورو اهنڪار مٽي ويندو:

ايڪانت ري اهنڪار، ڪنھنجو مٽيو ڪينڪي،
سمجھي ڏس ’سامي‘ چئي، تون ڪري سٽ ويچار؛
تہ ساکي سرجڻھار، ڏسين ساريءَ وس ۾

اوديا جي اونده ڪرم سان ڪين مٽبي. جيسين وويڪ سڄاڳ نہ ھوندو ۽ اجايا وھم مٽائي ممتا جي ڪٽ پنھنجي من مان ڪوري نہ ڪڍي آهي. تيسين حق ۽ سچ جي منزل پائڻ ڪٺن آهي:

ڦرني منجھ سنسار، ڦرنو ڪلپت پانھنجي؛
جيئن سپني ۾ سٽ ٿيو، اڻ ھوندو وھنوار؛
سمجھي ڏس ’سامي‘ چئي، تون ڪري سٽ ويچار؛
تہ اوديا جو اهنڪار، مٽي وڃيئي من مون.

ويراڳ:

سامي صاحب، انسان کي ھن دنيا جي دوزخ مان ڪڍي، دلبر جي ديس وٺي وڃڻ لاءِ ويراڳ جي سٽي واٽ ٻڌائي آهي. پير، پيغمبر؛ جن پنھنجا پنٿ ھلايا. جن جي ھٿن ۾ رڌي سڌي ھئي، جن مانڪ، راڪاس، ديوتا سڀ وس ڪيا. اُھي بہ لڏي ويا، تہ ھيءُ ناسونت شرير ڪيئن استت رھندو:

ڪري ڪوچ ويا، سپيئي سنسار مون؛
پير پيغمبر اوليا، جن پنھنجا پنٿ ڪيا؛

ڇل ۽ سامي به ان لاءِ آتا رهيا. انهن ٽنهي شاعرن جي فڪر ۾ ڪسانگي ۽ اڳتي هلڻ جا پند ۽ پيچرا تقريبا ساڳيا ئي آهن.

زندگيءَ جو سفر اجهاڳ ۽ اٿاگو آهي. ان رستي ۾ ڪيترا ئي ڪُن ۽ ڪڙڪا، خوف ۽ خطرا آهن. زندگي ٻاہرن ڪنڊن تان هلڻ جو و نالو آهي. اهي لڪ ۽ پيچرا، پند ۽ پار، اوڪا ۽ اٿاگا آهن ۽ صرف ڪنهن علي مقصد جي تانگھه ۽ طلب ئي انهن رڪاوٽن مان پار اُڪاري سگھي ي. اهي تمام وهم ۽ وسوسا، مصلحتون ۽ مونجهارا انسان کي يلائڻ، پريائڻ، ڊيڄارڻ ۽ مقصد کان ٿيڙڻ جي ڪوشش ڪن ٿا، پر دگيءَ جو اعليٰ مقصد، ڪوشش، جهدوجهد ۽ مالڪ حقيقيءَ لاءِ سچو نق ان اٿانگي سفر مان پار پهچائي ٿو.

هر شاعر، عاشق آهي. دنيا ۾ ڪو به اهڙو شاعر پيدا نه ٿيو آهي، نهن جي جهول ۾، عشق جي چڻگ نه پيئي هجي، يا جو اُن جي اثر ٺ نه آيو هجي، دنيا جو ڪو به شاعرانه دفتر عشق جي وجود کان خالي نه ي. مشرقي شاعر، اُن جو نالو ڪٽڻ سان ئي وجد ۾ اچي ٿا وڃن. مولانا رمي چوي ٿو، ته عشق ۾ اهڙو ته ٻجليءَ وارو اثر آهي، جو اُن جي نالي ڻ سان، جبل به جنبش ۾ اچيو وڃن ۽ نرتيه ڪرڻ شروع ڪن ٿا:

کوه در رقص آمد وچالاک شد

محبت جي اُڃ ڪڏهن به اُجهامڻ جي نه آهي. پرينءَ جي عشق ي تونس ۾ سمورو سمنڊ پيئجي به جيڪر اُڃ نه لهي. جيئن جيئن حبت جو جام وڌيڪ پيئبو، تيئن تيئن اها تشنگي زور پيئي وٺندي. دنيا ا تمام شاعر مجازي يا حقيقي عشق چڻگ کان آجا رهي نه سگهيا آهن. رو ضرور آهي ته سندن عشق جي گهرائي ۽ اهڙي جنون جي حد الڳ ڪ آهي. ساميءَ جي ڪيترن سلوڪن ۾ پڻ وره جا ورلاپ ڪيل ڄن ٿا، جن مان سندن داخلي حالت جو عڪس ملي ٿو. هن صاحب نق جي ٻرندڙ کوري کي گيان جي چنڊي سان ڇُهائي، اهڙو ته ناري ڏيو جو ٻاهر ٻاڦ ڪيڻ نه ڏنائين. سامي اهڙو يگانو عاشق آهي: جنهن

هجي. جڏهن ڪو شاعر پنهنجي لفظن کي شعر جو روپ ڏيئي، پنهنجي محبوب سان هم ڪلام هجي، اهڙي شعر کي 'عاشقانه ڪلام' چئجي ٿو. ان کي وري ٻن حصن ۾ ورهائي سگهجي ٿو. هڪ 'مجازي' ٻيون 'روحاني'. 'مجازي ڪلام' معنيٰ جنهن ۾ ڌرتيءَ تي رهندڙ انسانن جي عشقيه ناتن جي تصوير ڪشي ڪئي وڃي يا جنهن ۾ هڪ عاشق، فراق جي درد کان بي حال ٿي آهون ۽ دانهون پري ۽ محبوب سان ملڻ جي واٽن لاءِ واجهائي، اهو ڪلام مجازي دائري ۾ شمار ٿيندو؛ ۽ جڏهن خدا کي پنهنجي پرينءَ جو روپ ڏيئي وصال لاءِ تڙپ هجي ته اهڙي شعر کي روحاني دفعي ۾ ڳڻي سگهبو. سامي جيئن ته سنساري عشق ۽ محبت کان بي نياز هيو، تنهن صورت ۾ سندس هر سلوڪ صرف آتمڪ عشق جي اُڄ ۽ اُساٽ جو آئينه‌دار آهي.

انسان جي ڪهاڻي ايتري پراڻي آهي جيترو سندس وجود. ڪهاڻي، پيار ۽ محبت کان شروع ٿئي ٿي. ان جي آغاز سان نئي رشتن جي تخليق ۽ ان سان گڏ نفرتن ۽ ڪدورتن جو جنم ٿيو. ائين اها ڪهاڻي پيار، محبت، امن ۽ آشتيءَ سان گڏ حيوانن جي گمراهيءَ جي ڪهاڻي بڻجي تاريخ جي صفحن تي ڦهلبي رهي آهي. انسان جي ان ٻئي اونداهي، نفرتن واري رخ کي ختم ڪرڻ لاءِ پريو پاڻ ڪيترائي دفعا اوتار وٺي ڌرتيءَ تي ايندو رهيو آهي. انسان پنهنجي روزانه لاتعلق عمل ۾ ڏينهن ۽ رات جي تضاد کي قائم رکيو ۽ ايشور پنهنجي ڪرت ۾ هن ڌرتيءَ تي سنائي ۽ سپتائي، سچ ۽ حق کي بلند ڪرڻ لاءِ؛ جيڪي سندس گڻ آهن، انهن جو مالڪ ٿي مفڪر ۽ شاعر موڪليندو رهيو آهي. شاه، سچل ۽ سامي به ان ساڳئي ڪاروان جا راهي هئا. هو هن ڌرتيءَ تي عشق ۽ امن جو پيغام کڻي آيا ۽ هنن سمورن سماجي قدرن ۽ ٻنڌنن کي ٽوڙي ڇڏيو. ڇو ته انهن جو بنياد دوئي ۽ ٻيائيءَ تي رکيل هو. هوُ انهن تمام ڪيفيتن سان سرشار آهن، جيڪي ڪين هن ڌرتيءَ تي امن ۽ محبت ڦهلائڻ لاءِ بخشيون ويون آهن. اهوُ پيار ۽ محبت جو پيغام، حقيقت ۾ امن ڏانهن وڌندڙ وک هئي، جنهن جي شروعات شاه لطيف جي ڏينهن ۾ ٿي

انهن بيمارين جو علاج محبوب جي وصل کان سواءِ ٻيو ڪجهه ناهي. نه ته ٻي صورت ۾ اکيون واجهائي شايد سن ٿي وڃن، زندگي بيهجي وڃي ۽ موت اهڙن عاشقن مٿان مسلط ٿيو وڃي:

پل پل ڪن پڪار، ڪتا درد فراق جا؛
پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي، رئن زارو زار؛
'سامي' چئي سرير جي، رکن ڪانه سنڀار؛
آءِ مل جاني يار نه ته ڏيون ٿا دم درد ۾.

وره جي تپش عاشقن کي عاجز بڻائي سندن تن بدن کي نستو ڪري ڇڏيو آهي. فراق جي جر، رهي کهي طاقت به کسي شرير توڙي ڇڏيو آهي. ان ماجرا جو شڪار ٿيندي سامي چوي ٿو ته اهڙو حال محرم ڪٿان آڻيان جنهن سان اندر جو حال اوري غم جي گُهٽن گهٽايان:

اچي ٿيو معمور، عشق اٿاڳو جيءَ ڪي؛
تنهن سڪت سڀ کسي ڪري، ڪيو چڪنا چور؛
ڪنهن کي سليان سور، 'سامي' سڀرن جو،

جن جي اندر ۾ سچي عشق جا تير لڳل آهن. اهي پرينءَ جي پچار ۾ درد جون دانهون ڪندي پيا ٿا لڇن ۽ ڦٿڪن. بره جي باه کين ساڙي اهڙو ته اڌ مئو ڪري ڇڏيو آهي، جو سندن نينهن جا گهاوَ پرجڻ جا ئي نه آهن. هو هر دروازي تان پرينءَ کي پائڻ جي دعا پنن ٿا:

عاشق اڌ مئا، سدا تڙڦن تن ۾؛
جن کي سڪ سچيءَ جا، اهڙا ڦٽ هئا؛
درسن جي دعا، 'سامي' گهرن سڀ کان.

سچڻ جي سڪ ۾ سالڪ جا نيڻ سدائين کليا ئي رهن ٿا. عشق جي انتها ۽ بيڪسي، اُداس اکين جي روشني ئي مدهم ڪري ڇڏي ٿي. اهڙي ڪربناڪ گهڙيءَ انسان، جيئري به جڻ زنده لاش آهي. اکيون کليل هوندي به، درشيه کان عاري رهن ٿيون،

عشق جي آگ جا بڻ پنهنجي ساه ۾ سمائي، سيتل ڪري ڇڏيا آه
ساميءَ جي سلوڪن ۾ ويراڳ، شانتي، ڌيرج، سم درشٽي، نمرتا ۽ سر
ڪوٽان ڪوٽ پريل آهن.

سامي انهن عاشقن جي صف ۾ شمار آهي، جنهن کي ٻنهي جها
جي مالڪ، پريو پرميشور سان حقيقي لنو لڳل آهي. هو اهڙي عشق
پانڌيئڙو آهي؛ جتي پرينءَ کي پائڻ ۽ وصل ماڻڻ لاءِ سر ۽ ساه ج
آهوُتي ڏيڻي پوي ٿي. اهڙن عاشقن کان فراق جي گهڙي بہ سٺي نہ
وڃي. نيٽن مان ننڊ اُڏاميو وڃي؛ ۽ اهڙن اوڄاڳن ۾ لڇندي پڇندي سن
ڪل ۽ دماغ تي سپرينءَ جي تات باقي رهي ٿي. انهن کي نہ ڪاڌو
لڳي ٿو نہ ويس وڳا. جدائيءَ جي درد ۽ ڪرب ۾ انهن جون ت
خوشيون، موت جي تاريڪيءَ جيان ڀيانڪ ڀاسڻ لڳن ٿيون:

محبت جي ميدان ۾، پيڙا جن پيغام؛
سي جاڳڻ کي آکرا، نيٽين ننڊ حرام؛
انگ نہ اودن ڪپڙا، طلب نہ رکن طعام؛
جهڙا منجهہ ماتام، تهڙا عاشق عيد ۾.

سامي، سچي سڪ جي وياڪيا ڪندي چوي ٿو تہ "هيءُ مي
نسوارٿ ۽ تياڳ ورتيءَ جو آهي. جتي عاشقن کي سمجهي ڪري و
اڳتي وڌائڻ لاءِ تنبيه ڪيل آهي. پر هُن اُن سان گڏو گڏ ٻين محبت ج
ماريلن جي پيڙا ڏسي، همت نہ هارڻ، بزدلي ڇڏڻ ۽ برجستو ٿي پاڻ پڇا
پرين پائڻ جي صلاح ڏني آهي":

پير پرجهي پاءِ، محبت جي ميدان ۾؛
ڪٺا پيا ٿي ڪيترا، جانيءَ لڳ تنهن جاءِ؛
ڏسي ڏهڪين ڪينڪي، 'سامي' سڪ وڌاءِ،
جيئندي پاڻ جلاءِ، تہ پسڻ ٿئي پرينءَ جو.

جدائيءَ جو درد، عاشقن جي سهڻ کان ٻاهر آهي. اهڙا مالح
پرين پسڻ لاءِ واجهائيندي واجهائيندي، نيٽن مان هنجون پيا ٿا هارين. لڙ
لاڙيندي ڪين پنهنجي جسم ۽ پنهنجي وجود جو بہ ڪو اونو نہ اه

ت نہ اٿن:

محبت جي ميدان ۾، عاشق رنگ رچن،
پون پروانن جان، اڳيون عجيبن،
سانگ نہ وارن سر جو، توڙي مچ مچن،
ماسو ماس نہ تن، بره جنين جي بگري.

عشق جڏهن انتها تي پهچي ٿو، ۽ جڏهن عاشق ۽ معشوق وچ ۾
ڪوبہ ويڇو نہ ٿو رهي؛ تڏهن اهڙي پريمي مٿان پرين پاڻ نڇاور ٿيو
ي. پوءِ جدائيءَ جا ڏنپ ڏيندڙ معشوق، پاڻ ئي ڦري عاشق ٿيو پوي ۽
موريون محبت جون ميخون پاڻ ئي اُکوڙجندي، ابدي وصال ملي ٿو:

لڳي ميخ نہ اُکڙي، هنئي جا هوتن،
سوين سونارا مڙيا، لکين لوهارن،
انبورن سان اُکري ڪري، ڪس نہ ڪيي تن،
شابس تن پرين، جن چٽر سان چوري ڪيي.

اصحانہ شعر:

جنهن بہ ڪلام ۾ ڪنهن نصيحت جو پيغام ڏنل هجي،
ڪا نہ ڪا سکيا سمايل هجي تہ اهڙي شعر کي 'ناصحانہ ڪلام'
ي دائري هيٺ آڻي سگهجي ٿو. سنڌي ادب جي اوائلي دور کان
ئي تقريبا هر شاعر جي ڪلام ۾ ناصحانہ انش ڪوٽان ڪوٽ
ريل آهي.

سامي صاحب جي سلوڪن ۾ آدرشي جيون بابت سهڻن لفظن
اُپٽار ڪيل آهي. هن سنسار روپي رڻ پوميءَ ۾ آدرش خيابان مثل
هي. اُتم گڻن ۾ مول گڻ آهن: سيل، سنتوش، ديا، ڌرم، نرويرتا، ۽
هنشيلتا. اهڙن گڻن جا مالڪ هن دنيا ۾ ڪي ٿورا آهن. سيني
سنتن، آدم ديو کي برهم جو روپ ڄاڻي، سندس اُستتي ڪئي آهي.
ر انساني سياءَ، وقت تي مهاپرشن جي دل کي بہ لوڏي ڇڏيو
هي. رومي هڪ هنڌ چوي ٿو: ''انساني صورت ۾ گهڻا ابليس پيا

لائي وير وڏي، ساڄڻ سڪ سوڙهو ڪيو،
اڇي اڌ مئن تي، ڪندين مهر ڪڏي،
تڙقي تڙقي تن مون، ويندو ساه جڏي؛
'سامي' چئي تڏي، ميلو ڪندين ڪن سان.

ويدانت موجب هيءَ ديهي هڪ قيد آهي، جنهن ۾ آتما اڇي بند ٿي آهي. جڏهن هيءُ جسم ڍهندو، تڏهن مس وڃي آتما جو پرماتما کان وڇوڙو ختم ٿيندو ۽ فراق جون گهڙيون وصال ۾ تبديل ٿينديون. ان لاءِ سچا عاشق هميشه پنهنجو سر ۽ ساه صدقو ڪرڻ لاءِ تيار هوندا آهن. هو شهادت جو اهڙو نذرانو ڏيندا آهن، جو پرينءَ جي هڪ اشاري تي پنهنجن ئي هٿن سان پنهنجي شرير کي پچي پور ڪري، محبوب اڳيان پيش رکن ٿا:

عاشق سي چئجن، جي سوري سهن سر تي،
پنهنجي هٿين پنهنجي، لاهي کل ڏين.

شاه ڀٽائي، سر سهڻيءَ ۾ چوي ٿو ته ''ڪنڌيءَ جي پڪ تي بيهي صرف سڏون ڪرڻ سان پرينءَ کي پائي نه سگهبو. جيستائين دنيا جي لڳ لاڳاپا بي خوف ٿي درياه جي دهشت جو خيال نه ڪندي، واڳهو ۽ ڪاچ ماڇ وساري ميهار ملڻ لاءِ، سهڻيءَ جيان پاڻ کي چُناب جي حوالي نه ڪيو آهي؛ تيسين سائين کي سار لهڻ جي ميار ڏيڻ اجائي آهي. مالڪ اڳيان سمورو وجود فنا ڪرڻ کان پوءِ ئي هوءُ پاڻ ميهار جيان پاڻ ئي ڇڪجي اچي اسان کي پنهنجو ڪري ٿو.''

ڪنڌيءَ اُڀيون ڪيتريون ساهڙ ساهڙ ڪن،
ڪنين سانگو ساه جو ڪي ساهڙ ڪيو گهڙن،
ساهڙ سندو تن، گهاگهائي گهڙن جي.
(شاه لطيف)

عاشق، محبت جي نشي ۾ ايترو ته مخمور هوندا آهن؛ جو بر جي پيڙا ۾ ڳرندا پيا وڃن ۽ اُهو وڍ نه سهي وصال ماڻڻ لاءِ. پتنگن جيان پنهنجو جسم ۽ جان قربان پيا ڪن؛ پوءِ به پرينءَ کان سواءِ ٻي ڪاني

اُدم ۽ پراربد، پيئي ڪيا تنهنجا
سمجهي ڏس ’سامي‘ چئي ڪيي ممتا مت
تو ۾ ست نہ است، تون ساکي نرمل سدا.

سامي صاحب جن گڻن جي ور ور مهما ٿو ڳائي سي آهن شڪر،
ر ۽ مرم. حليمائي انسان کي اُتم پدويءَ تي پهچائي ٿي ۽ صبر
ي ڪرامت سان هو خاصو خلوتدار بڻجي ٿو:

سدا ڪر شڪر ’سامي‘ در دوس جي
پاوين ملي مليدو، پاوين سڪو ٽڪر،
رکي چاه اندر ۾، گهٽ وڌ ڪڏي نہ گهر
تور انهيءَ ۾ تر، تہ خاصو خلوتدار ٿئين.

صبر ۽ شڪر، عقل ۽ عشق سان مليا ٿا رهن. هي اُهي پر آهن،
ي انسان کي چوڏول ۾ عرش اُڏائي وڃي، آدي گهر ۾ پهچائين ٿا.
ي هو هميشه وارو سک ماڻي، سديو سيتل ٿو رهي:

شڪر ۽ صبر، عشق عقل سان گڏ ٿيو،
چئني جي چوُڏول ۾، ڪو جهولي نرهڪ نر،
اچي لڌو جنهن پانهنجو، انيئي آدي گهر،
ميٽي ڏک ڏمر، سيتل ٿيو سامي چئي

گهمنڊ ۽ تڪبر انسان ۾ اجايو احساس برتري پيدا ڪري ٿو ۽
ي جي دل ۾ پنهنجي لاءِ ڌڪار پيدا ڪندڙ آهي. تنهن لاءِ مهاتمائن
ي سکيا آهي تہ زندگي ناسونت جاٽي، انسان کي غرور ڇڏي، هر
ي وڏي سان پيار ڪرڻ جڳائي. ائين ڪرڻ سان ٻئي جني دل ۾ بہ
نجي لاءِ پيار پيدا ڪري سگهجي ٿو. اُهو ئي انساني جيون جو
ب العين آهي. محبت ۽ عشق سپرينءَ جو ٻيون نالو آهي. پيار جي
ي سان جتي نهار، هرهنڌ سائينءَ جو درشن ماڻبو:

جنين هٺ هاريو، تنين جيتيو جڳ کي،
نرمل پاو پڳت سان، سڀ جو چت ٺاريو،
گهٽ گهٽ نهاريو، سامي سپرين کي

آهن. سامي صاحب فرمائي ٿو":

مڙيئي روڳي، اٿئي جيءَ جهان جا،
نڳيءَ جو ويس ڪري، 'سامي' ٿيا جوڳي.

ظاهري طرح هرڪو چڱو ٿي پيو هلي. چڱو جيو اهو آه
جو پا تہ برائيءَ کان پري اهي، پر ٻئي ڪنهن جي بہ برائي
ڳڻي ۽ جڳ ۾ هميشه ديا درشتي ڌاري ٿو:

چڱا سي چئجن، چڱو جنين جي چت ۾،
برائي ڪنهن جيو جي سامي ڪين ڏسن،
ديا درشٽ رکي ڪري، سڀ تي ڪرپا ڪن،
سدا سم رهن، استت آتم پد ۾.

صرف لوڪن کي ريجهائڻ سان پرميشور نہ ٿو پائي سگهجي
ٿي خلق کي چار ويد پڙهي ٻڌائڻ مان ڪو فيض ملڻو آهي. ه
دنيوي چاهنائن کي ترڪ ڪري، اندر ۾ سپرينءَ جي سڪ
وڌائڻو آهي:

ويدن پران پڙهي ڪري، ٿو لوڪن ريجهائين
سپيريان جي سڪ ۾، جهاتي نہ پائين
چاه نہ چڪائين، تون پسين ڪيئن پرينءَ کي!

ڪال اڻ ٿي پهر انسان جي ڪنڌ تي سوار آهي، پر مورک م
کي موت جي ڪڏهين بہ ياد نہ ٿي اچي:

وٺي ويندءِ تت، جت ڪنهين جي ڪانہ چلي

آدم ٿي تقدير کي اڏيندڙ آهي. جهڙو آدم تهڙي تقدير. ان
کي جڳائي تہ ڏکئي وقت ۾ رڳو تقدير کي ڏوه ڏيئي، پنهنج
حال تي ڳوڙها نہ ڳاڙي، پر پنهنجو ممتحن پاڻ بڻجي پنهنج
اوڻاين جو احساس رکي ۽ ڪوشش وٺي. اُنهن کي دل جي سچائ
سان ڏوئي ميساري ڇڏي. پوءِ تقدير ٻانهي ٿي، سندس قدم چمند
گيتا ۾ بہ چيل آهي تہ جيڪو آدم آهي، سو مان آهيان:

ب 7

ساميءَ جي ٻوليءَ ۽ شاعرانه خوبيون

سنڌي مول ڀاشا جون ڪيترين ئي اُپ ڀاشائون آهن. پنجاب جي
اجن ندين وانگر سنڌي ٻوليءَ جون پڻ پنج پرمک شاخون آهن: سريلي
تر واري)، وچولي، لاڙي، لاسي ۽ ڪڇي. سنڌي ٻوليءَ ۾ سرائڪي ۽
ڇيءَ جا پڻ ڪيترا لفظ جذب ٿي ويا آهن. سنڌ ۾ عام طور اها چوڻي
ي ته، ”ٻارهين ڪوهين ٻولي ٻي“. خود سنڌ جي ئي جدا جدا حصن ۾
الڳ الڳ اپڀاشائون هلندڙ آهن ۽ ٿوري ٿوري فاصلي تي ٻوليءَ جون جدا
دا بناوتون آهن. چوندا آهن: ”مٺڙا تين لوڪ سي نياري.“ اها چوڻي
ڪارپور جي ٻوليءَ سان بيشڪ لاڳاپو رکي ٿي. شهري ٻولي ۽ ٻهراڙيءَ
ي ٻوليءَ ۾ رواجي فرق ته هوندو ئي آهي، پر شڪارپور شهر جي
جي ۾ ٻين سيني سنڌ جي شهرن کان نرالي نزاڪت، مٺاس ۽ انوکي
ڪشش سمايل هئي. انهن جي ٻوليءَ جا مکيه منڊڙا ٻول هئا: ڀائو، ڀانڙا،
وشي، راضي ۽ اهڙا ٻيا به رس ڀريل لفظ لاشڪ دل کي ڇهي ويندا هئا.
ڙي ٻولي استعمال ڪرڻ ڀنيان لکل اهم ڪارڻ هيو، شڪارپوري ڀائرن
ي ڏيساور ۽ ڏورانهن ڏينهن ڏانهن آمدرفت، وڻج واپاري ناتا ۽ سير سفر
و شوق، دکن ڀارت ۾ سندن پيڍيون ڪوٺيون ۽ ڪارخانا، ايران،
انستان، بلخ بخاره، بندر عباس سان تجارتي تال ميل سياويڪ سندن
تگو ۾ انيڪ ٻين ٻولين جا چونڊ لفظ ۽ لهجا، سندن مکڻ جوڙي سياءَ ۾
ڪيءَ جيان ملي ويا هئا. لاشڪ اُچار جو اُچار سان، وهنوار جو ويچار
ن اهڙو ئي سنٻنڌ آهي جهڙو دل جو زبان سان ۽ خود زبان جو زبان
ن، يعني ٻوليءَ سان اٽوٽ ۽ اڻ لکو ناتو رهندو آيو آهي. سامي صاحب به
خاص خوبي ۽ خصلت واري ٻوليءَ جو مالڪ ۽ ڪامل شاعر پنهنجا
وڪ به اهڙي رنگ ۾ رڱي ڇڏيا آهن. ويتر جو هن انيڪ آتمڪ چشمن

ساميءَ جو مول اُپديش آهي تہ اسان کي هيءُ جيڪو مانڪ
مليو آهي؛ تنهن کي سنسار جي پوساگر ۾ بي قدر ٿي رولي نہ ڇڏيون
ان بها ماڻڪ کي اُتم پد هٿ ڪرڻ جو وسيلو بڻايون:

مانک جنم امول، ڪنهن پاتو پورن پن تي
سو پيو ساگر جي پيٽ ۾، ريڙهي ڪر ۾ رول
سامي سنتن سان ملي له آتم سک اڏول
هر هر ههڙو ٿول، هٿ ۾ ايندءِ ڪينڪي.

سامي صاحب جي سلوڪن ۾ منشيہ جي سداري ۽ اُنتيءَ لاءِ
موتي مڙهيا پيا آهن. سنساري ماٺهو ڪوڙين حرفتن ۾ پيا هاءِ ڪ
پر سچا انسان زهر جا انيڪ ڍڪ پيئڻ جي باوجود بہ حق جو دامن
ڇڏين. اهڙن سچن صابرين کي وڏا اجر آهن. اهڙن مهاپرشن کي ئي
اعمالن لاءِ، سائين پاڻ ئي انعام عطا ڪري ٿو. جڏهن تہ ڪوڙن جا
۽ جپ وتس نہ ٿا اگهامن. انهن کي هر حالت ۾ دوزخ جا دروازا ڏسڻا

من مارڻ :

سامي خودي، اهنڪار يا آپي کي 'منن' ٿو سڏي. 'مان' ۽ خوديءَ
نشي ۾ هرهڪ مخمور آهي. جنهن منن ملريو، تنهن من ملريو. جنهن من
تنهن جڳ جيتيو. خوديءَ تي قابو پائيندڙ انسان ئي وڏي ۾ وڏو بهادر آه

جنهين جيتيو من، تنهين جيتيو جڳ کي
لڏائين گر گيات سان، گهر مون آتم تن
ساکي ڏسي سڀ ۾، پائي گيان انجن،
سدائين پرسن، سامي رهي سياو ۾.

ان طرح سامي صاحب جو سمورو ڪلام نصيحت جي نقطن سا
مال آهي. جنهن جي هر مصرع ۾ انساني زندگيءَ جو مقصد ۽ مانڪ
ڪان دامن ڇڏائي موکش پدوي پائڻ جي فلاسافي سمجهايل آهي.

ساميءَ جي اوسر جيئن تہ شڪارپور جي مڙهي، امرتسر جي
وني دربار، بابا مينگهراج جي شفقت ۽ ٻين ساڌن، سنتن جي صحبت ۾
ي، تنهن ڪري سندس ٻولي پڻ ٻين ڪيرتن ئي هندوستاني ٻولين جيان،
سڪرت سناء کي وڌيڪ ويجهو آهي. ان طرح ان جي تمام سلوڪن
و جائزو وٺجي ٿو تہ اُن ۾ گهٽي ڀاڱي سنسڪرت ۽ هندي نما لفظ
ڌيڪ نظر اچن ٿا؛ جيئن تہ :

جي تون چاڻي جيءُ ،تہ جڙيو رہ جڳديس سان
جي ديهي مني پاڻ کي، تہ مري مٽي ٿي
جي تون آهين آتما، تہ ڪيڏ سنسي جو سيءُ
سامي پرچي پيءُ، جيئن تيئن رام رس

جڳديس' 'ديهي'، 'آتما' 'رام رس'؛ اهي سڀ سنسڪرت ڌاتوءَ جا لفظ آهن.
طرح ساميءَ جا ڪيترا سلوڪ تقريبا ان ساڳي رٿا جي پيش قدمي
ڪندي چيل آهن:

سڪ ورائي سُڌ، پوي نہ پورڻ پد جي
ائين چون ٿا انيئي ڪيول ڪرپا يڌ
جن کي ڏني ستگروءَ، سامي بيحد ٻڌ
ميٽي واد ووڌ، استت ٿيا آڪاس جان

ساميءَ سلوڪن ۾ سنسڪرت جا تتسم روپ بہ آهن تہ اُن سان
تديو روپ بہ آهن. جيڪي سندس سلوڪن ۾ نظر اچن ٿا. جيئن تہ
ئي، ڪرپا، استت ۽ آڪاس وغيره:

اچي سڪ وڌي، پرين جي پسڻ جي
ديکيا پوري گر جي، چڪي ٻنڌ ٻڌي
'سامي' ڪنئين سرتي، نيڪي ائون بدي،
لنو لنو منجهہ لڌي، مورت پانهنجي متر جي.

سيڪو ڏور ڏسي ٿو، آتم پد آڪاس ڪون،
ائين چئي ڪون ڪو تہ آهيون پاڻ اسي،
'سامي' ڏسي هسي، انهيءَ ڳالهہ انوپ کي.

جي سُرڪي پري هئي، تنهن سندس سلوڪن ۾ لاثاني لذت ۽ مقناطيس
ڪشش پري چڙي آهي! مطلب تہ اهڙي ٻهڳڻ ٻوليءَ جو انوڪو اثر سند
دل ۽ دماغ تي ڪيئن نہ پيدا ٿيو هوندو! البت انهيءَ سمي جي سماجڪ
يا ثقافتي تاثيرات کان تنهائي پسند طبيعت زير اثر نہ ٿي سگهي. جو
گرهستي جيوت گهاريندي بہ ان جي گرفت ۽ گندگيءَ کان پاڻ کي پاس
رکندو ٿي آيو. اُن ڪري سندس ٻوليءَ ۾ سادگي، سرلتا، سچائي ۽ صداق
جا ٻول هرهنڌ پيا نظر اچن.

شڪارپور جي رهاڪو هئڻ سبب ساميءَ فطري طور پنهنج
سلوڪ سريلي يعني اُتر سنڌ جي اُپڀاشا ۾ چيا اهن. سريليءَ جي
نرالائپ آهي تہ جمع، هميشه واحد کي 'آن' گڏڻ سان ٿهندو آهي. جتي ڏ
سنڌ جا رهاڪو، 'زير' ڪم آڻين، اُتي سريلي ڳالهائيندڙ 'زبر' ڪم آڻ
ٿا. ٽرمپ صاحب توڙي گريئرسن صاحب جو رايو آهي تہ سريليءَ ۾ سنڌ
اُچارن جي صفائي صحت ۽ ٻوليءَ جي اصليت، برقرار آهي. 1

آهن اگم اپار، راهان رام ملڻ جون،
تن سيني ۾ هڪڙي، ساڌ سنگت نروان،
سامي مل تنهين سان، ڪري پريم پيار.
تہ دوست جو ديدار، ڏسين پيد پرم ري.

مٿئين سلوڪ ۾ 'راه' جو جمع، 'آن' پٺيان ملائي راهان ڪ
ويو آهي. جڏهن تہ ٻين هنڌن تي اُن جو جمع 'راهون' ڪري استع
ڪيو ويندو آهي. هيٺئين سلوڪ ۾ 'خبر' پٺيان آن گڏي 'خبران' ج
بڻايو ويو آهي:

عشق ڪمايو جن، پڇ تنهين کون خبران
تہ جڳتن سان جوڙي ڪري، توکي ڏس ڏين.
چنبو هٽي شير جان، ماري مٿي ڪن.
تنهن کون پوءِ پڇن، سامي سُڌ سروپ جي.

1- ڪلياڻ آڏواڻي: 'سامي' صفحہ 132

اڪين منجهه اوطاق، آهي يار عجيب جي
سدا پن سڪ سان محبتي مشتاق،
جي جيئندي ٿيا جڳ کون، ٻانهڻ چئي ٻي باڪ
خلوتين جي خاڪ لائي ويٺا لعل ٿي.

مشتاق'، 'خلوتين' ۽ 'محبتي' عربي ڌاتوءَ وارا لفظ آهن، جڏهن ته خاڪ فارسي ٻوليءَ منجهان آيل آهي.

مومن مسلمان، ڪوڙين ۾ هڪڙو،
جو واصل ٿئي وحدت ۾ ڪيي غير گمان،
نورمحل جي نائن تي، سيل ڪري سبحان
تنهن کي سڀ جهان، ڄاڻي دوست خدا جو

واصل ۽ وحدت عربي ڌاتوءَ وارا لفظ آهن.

پاڙهي ڪيو پرپڪ، مرشد خام مريد کي
چاڙهي ڪين عرش تي، لنو سان ٻڌي لڪ
ڏسي منهن محبوب جو سامي ٿيو عاشق
لنو لنو اناالحق، ٻولي ٻيائيءَ ري سدا.

'مرشد'، 'مريد' 'عرش'، 'عاشق' عربي ڌاتوءَ وارا لفظ آهن. اناالحق مرڪب عربي لفظ آهي. جڏهن ته 'خام' لفظ فارسي ٻوليءَ منجهان آيل آهي.

ساميءَ جي تمام سلوڪن جو اڀياس ڪجي ٿو ته اهو پڌريءَ پٽ ظاهر ٿئي ٿو ته وٽس سنسڪرت ڌاتوءَ مائل سنڌي لفظن جو اٿاه خزانو هيو، جو هن الڳ الڳ سلوڪن ۾ ڏنو آهي. مڙهين، مندرن، گردوارن ۽ ٻانيٽن جي وچ ۾ رهندي سنسڪرت ۽ هنديءَ ۾ ته چڱي مهارت حاصل ڪيائين پر ان سان گڏ گڏ وقت ۽ حال سان هم قدم ٿيندي جيئن ته ان دور ۾ اهل ايمان حڪمران سنڌ تي صدين کان راڄ ڪري رهيا هئا ۽ سنڌ جي ادبي ماحول ۽ عربي فارسي ٻولين جو ٻول بالا هو؛ تنهن صورت ۾ سامي به پنيان ڪونه رهيو ۽ هو به عربي فارسي ٻولين جو ڪافي قدر علم رکندڙ هو. جنهن جا مثال هن جي ڪيترن ئي سلوڪن ۾ ملن ٿا. پر ان

هر هر هٿ نہ پاءِ هيءَ ٻُنڍ ڇهنبيءَ نہ ڇڙي
شيوا هٿ سمرڻ ڇپي، ڪنهن جي چلي نہ ڪاءِ
سياٽپ جا 'سامي' چئي، هنر ڪيم هلاءِ
هن ور منجهائي ماءِ، ڪوڙين وڏا ڪيترا.

اٿي سپ اياس، جڳت هي جڳديس جو
جيئن سورج چندر ۾ 'سامي' سدا پرڪاس
ڪري ڏس ڪلپت ري نئنن منجهہ نواس
تہ چيتن چد آڪاس حاضر ڏسين هٿ تي

ساميءَ جي سلوڪن ۾ سنسڪرت جي تتسم ۽ تديو لفظ سا
گڏ ڪيترائي هندي لفظ بہ ملن ٿا. جيڪي متئين سلوڪن ۾ ظاهر آهن
جيئن : ديڪيا، مورت، متر، هسي، چلي، چندر، پرڪاس، نواس، نئنن
آڪاس وغيره.

ساميءَ جي ٻول سياويڪ طرز تحرير واري آهي. جنهن
ڪنهن بہ قسم جي محنت ۽ جفاڪشيءَ جا نشان ظاهر ڪونہ آهن
سامي سڌو سنواٿو پاڻ ڇوي ٿو:

جيئن تہ ساميءَ جي واڻيءَ ۾ ويدن جا واڪ ٻڌايل آهن
تنهنڪري ان ۾ سنسڪرت لفظن جي گهڻائي هئڻ سياويڪ ۽ لازمي
آهي. جيتوڻيڪ اُن جي باوجود بہ ساميءَ جي سلوڪن ۾ ڪٿي ڪٿي
فارسي ۽ عربي لفظن جو بہ چڱو ئي تعداد موجود آهي:

بنا رب رفيق ڪنهن جو ڪونہ ڪاٿهين،
سوڌي ڪو 'سامي' چئي طالبن تحقيق
سٽي خام خيال سپ ٿيا بيحد باريڪ
نئنن کون نجديڪ، پيهي ڏٺائون پاڻ ۾.

'رب'، 'رفيق' ۽ 'طالب' عربي ڌاتوءَ وارا لفظ آهن. جڏهن تہ 'خام' فارس
ٻوليءَ منجهان آيل آهي.

وٺي ڪک ڪرپا جو، 'سامي' گهر آيو،
سهجي مٺايو، تنهن اوديا روڳ اندر جو.

ستگروءَ جي ديا درشٽيءَ جي هڪ نظر به سالڪ جي زندگي بدلائي سگهي ٿي. جنهن جي نتيجي ۾ اندر مان بيائيءَ جي ڪٽ لهي وڃي ٿي. من جا اونداها ناس ٿين ٿا. هرديه صاف، شڌ ۽ پوتر بڻجي ٿو ۽ پرينءَ جو ساڪشات درشن نصيب ٿئي ٿو.

جيئن برف جي اثر هيٺ ٻاڦ جي تپت هلڪي ٿئي ٿي، تيئن ساميءَ جي سلوڪن جي سيتلتا، اسان جي من جي پياس مانيٽي ڪري ٿي. سامي، پريم جي پياسين کي اها ئي دعوت ٿو ڏئي:

آءُ ته پياريانءِ، پري پيالو پريم جو،
'سامي' هن اوسر ۾ تن من سڀ ٺاريانءِ
ده دس ڏيکاريانءِ، انيئي پر اکين سان.

عبارت :

سامي صاحب جي عبارت، سينگار توڙي سلامت جي لحاظ کان پڪي ۽ سهڻي آهي، هن جو تشبيهون بلاغت جي لحاظ کان سندس سلوڪن جو هڪ خاص زيور آهن، مترتا به اهڙي آهي، جو پڙهندي هردو باغ بهار ٿيو وڃي! خانبهادر محمد صديق ميمڻ سندس عبارت بابت لکي ٿو ته عبارت ۽ سينگار، فصاحت ۽ بلاغت جي اسباب بنسبت، ساميءَ جو ڪلام بلڪل عمدو آهي 1

ويدانت وارا جيڪي مکيه روپڪ ڪتب آڻيندا آهن. سي ساميءَ به استعمال ڪيا آهن. انهن تشبيهن وسيلي اهي ڳجهه، جي هوند عام فهم نه ٿين، سي رواجي ماڻهن کي سولي نموني ۾ سمجهايا ويا آهن، مثال طور ويدانتي، هن جيوت کي سپني مثل سڏين ٿا. هن سنسار کي سچي هستي آهي ئي ڪانه. هڪ رچ آهي، جنهن جي پٺيان جيو، هرڻ وانگر ڦٿڪي ڦٿڪي

1- محمد صديق ميمڻ: 'سنڌ جي ادبي تاريخ' (ٻيو ڀاڱو پهريون) صفحه 240

سان گڏو گڏ سنڌ جي دهقاني حصن ۾ جتي ابوجهه ۽ اڻ پڙهيل شخص
ڪيترن لفظن جو غلط استعمال ڪندا هئا.ساميءَ ڪٿي ڪٿي اهي
غلطالعام لفظ پڻ بلڪل ساڳي صورت ۾ پنهنجي سلوڪن ۾ ڪم آندا آهن
جيئن ته :

لکين لوڪ تريا، داون لڳي تن جي

هتي 'دامن' لظ کي 'داون' جي روپ ۾ استعمال ڪيو ويو آهي.

جيڪي جڳ آيا، سي مرڳ نيان مساڻ ڏي

'مرگ' معنيٰ 'موت' هتي اُن لفظ کي 'مرڳ' ڪري لکيو ويو آهي.

نندي نواجي خاوند کسمانو ڪري،
چڙهي سڪپت سيج تي، عيبن ڪان آهي،
ڪنهنجي رهي ڪانه ڪا، منٿ موتاجي
نڇاٽان راجي، تيڙو کهڙيءَ ڳالهه تون.

'نوازيءَ ڪان 'نواجي'، 'محتاجي' کي 'موتاجي'، 'راضيءَ 'راجي' ڪري
ڪتب آندل آهي.

ساميءَ جي ٻوليءَ جي سادگي:

سامي صاحب پنهنجي فيلسوفي سمجهائڻ لاءِ سادا ۽ سولا مثال ڏ
آهن. ائين پيو لڳي ته هن صاحب ڄڻ شاعريءَ جو لباس ئي بدلائي ڇڏي
آهي. عوام جي هر طبقي سان ويجهو ٿيڻ لاءِ ٻار ٻڍي ۽ استريءَ لا
نهايت سادي ٻولي استعمال ۾ ٿو آڻي:

ڏٺي جن چکي، 'سامي' سرڪي سچ جي،
اوديا پني مٿي تون لاهي تن رکي.

سچ ۽ سونهن جي فلاسافي سمجهائڻ لاءِ ڪيڏي نه ڏيهي ۽ ساد
سلوڻي ٻوليءَ ۾ چيو ويو آهي ته جن سچ جي صحبت جو لطف ماڻيو
انهن جي اندر ۾ اهڙو ته پرڪاش پرگهٽ ٿيو ٿو، جو سندن اوديا جا
تمام اونده پنهنجو پاڻ مٽجي وڃي ٿي ۽ هو دنيا جا تمام لڳ لاڳاپا لاهي
بي خوف ٿي، پريمءَ جي راه جا پانديئڙا بڻجن ٿا:

جل ۾ ڦوٽو جيئن، لهرن لڳندي اڌ ٿئي،
تون پڻ آهين تيئن، دنيا ۾ ڪو ڏينهڙو.
(شاه لطيف)

مي صاحب، ساڳي جل پيوٽي جي تشبيه بئي هڪ سلوڪ ۾ هن طرح
ڪتب آندي اٿس:

ڏورون هٽي ڏنگ ناري ڪاري نانگٽي،
مورک متا ڪيترا، سامي ڪري سنگ،
نيارو رهي نِپ جان، ڪو محبتي ملنگ
جل ۾ جل ترنگ، لئہ ڏٺو جنهن لک سان.

ائي جل پيوٽي جي تشبيه بئي هنڌ هيئن ڪيل آهي:

حيرت ائون هاسو، اچي هڪ اچرج تي،
'سامي' جاڻي پاڻ کي ابناسي ناسي،
ڪپڙيءَ ۾ آڪاس پيو، ڦاهيءَ ري ڦاسي،
پاڻيءَ ۾ پياسي، مري پپوٽو مت ري.

ڏسو، آتما ۽ پرماتما جي ڳولا کي کهڙن نہ سهڻن روپڪن سان
ان ڪيو اٿس:

حيرت ائون هاسو، اچي هڪ اچرج تي،
سائي ڦولهي آتما، ڪنڌ کي پتاشو،
ڳهٽو ڍونڍي سون کي مٽيءَ کي ڪاسو،
پاڻي پياسو، سامي رهي نت سِر جو.

سامي صاحب جا سمورا سلوڪ هڪ ئي طور طريقي تي ٻڌل آهن.
رهڪ سلوڪ دوهي ۽ سورٺي جو مرڪب آهي. ساميءَ نڪي لکيون
ڪافيون، نہ وايون، نہ گيت، نہ غزل، نہ نغما هن جي سلوڪن جي
ڪنهن بہ مصراع ۾ ماترائون مقرر انداز کان وڌي نہ ٿيون وڃن.

ساه ڏئي ٿو. سامي اِن ڳالهه کي هيٺئين طرح ظاهر ٿو ڪري:

ڪئي خلق انڌي، مايا موه ممت سان،
مرگهہ ترشنا جي جل ۾، وڃي سڀ وهندي
ورلي ڪنهن گرمک لڌي، ڪرپا ساڻ ڪنڌي،
'ڀانيڻ' جنهن ڀنڌي پنج ئي ڪيا وس پانهنجي

سامي صاحب ايترين خاصيتن جو مالڪ هجڻ جي باوجود بہ ساد
سودو پيو لڳي. اها ئي سندس سونهن آهي. جيئن ڪنهن سندر عورت کي
ٻاهرئين ناه نوه ۽ هار سينگار جي ضرورت ئي نہ هوندي آهي. هترادو رنگ
روپ، سندس قدرتي سونهن کي وڌائڻ بدران پاڻ گهٽائيندو آهي، تيئ
ساميءَ جي ڪوتا، سادگيءَ هوندي بہ ڪيڏي دلڪش پيئي لڳي:

هيءَ ڪنهن لائي آه، اوديا ڏائڻ جيءَ کي
سيوڪ ڇاٽي پانهنجو، ستگر تون سمجهاءِ

گرو جواب ٿو ڏيئس :

نانگ ڏسي نوڙيءَ ۾، ڀلين ڀولي ڀاءِ،
منهن مڙهيءَ ۾ ڀاءِ، تہ سيتل ٿين سامي چئي.

تڏهن چڻ جلندي جيءَ جي اندر جي صدا بيان ڪري، وري ٿڌو چنب
هنيو اٿس ۽ مايا روپي اوديا جو علاج اهڙو تہ سولو ٻڌايو اٿس جو عجب
پيو لڳي تہ آخر اسين ڪهڙي ڳالهہ تي گمراه آهيون! وري چوي ٿو:

مايا مڇايو، ڪوڙو کيل ڪلپ جو،
تنهن ۾ ڪن تدروپ ٿي، مورک من ڀايو،
ورلي ڪنهن گرمک کي، انيئہ ۾ آيو،
'سامي' سمايو، جل ڀپوٽو جل ۾.

جهڙي طرح پاڻيءَ جو بدبدو، هوا نڪرڻ سان پاڻيءَ ۾ ملي وڃ
ٿو، اهڙي طرح سامي صاحب چوي ٿو تہ خوديءَ يا آپي جي واءُ نڪر
بعد جيو، جزي جي حالت مان نڪري ڪل جي ساگر ۾ سمائجي ٿو. ش
صاحب جل ڀپوٽي جو مثال ڏيئي، انسان جي ٻي بقا جيوت جو ذڪ
ڪيو آهي:

سامي صاحب پنهنجو شعر سورٺن ۾ دوها ملائي ڪري چيو آهي. ڪٿي سورٺي ۾ اڌ دوهو آهي، ڪٿي سڄو دوهو ۽ ڪٿي ٽي دوها.

مثلاً: سورٺي ۾ اڌ دوهو:

هيرو جنم نہ هار، مورک من جي ڀاءِ ٽون،
ملي ساڌ سنگت سان اوديا ڀرم نوار
پنهنجو پاڻ سنڀار تہ سکي ٿئين 'سامي' چئي

سورٺا منجهہ دوها :

جنهن کي درشن دب، ٿيو مرشد جي مهر سان
پرچي ڪيو تنهن پانهنجو، محبتي مطلب
پائي ويٺو ڪلچ ۾، راتيان ڏينهان رب،
رکي ڪين ادب، گذاري غلام ٿي.

سورٺي منجهہ ٽي دوها:

اڻ هوندي بازي، بازيگر بر حال ڪي،
ڪاٿي پير فقير امير ٿيو، ڪاٿي شيخ ملان قاضي،
ڪاٿي گرو گسائين گيانوان ڪاٿي حج ڪري حاجي،
ڪاٿي راجا پرجا چوڌاري، ڪاٿي مهتو ميان جي،
ڪاٿي سوروير داتار ٿيو، ڪاٿي منٺ موٽاجي،
ڪاٿي چور چفل ٺگ مسخرو، ڪاٿي پنڊ ڪٽي پاجي،
ڪاٿي ٻُٽتيءَ ليکي دک ۾، ڪاٿي رضا ۾ راضي،
'سامي' جنهن ساجي سو ساکي پد پار ٿي.

قافيو :

ساميءَ جي سلوڪن ۾ قافيو اڪثر مصرع جي وچ ۾ اچي ٿو. دوهي جي قانون وانگر، انهيءَ قانون جي بجا آوري ڪن ٽورن سلوڪن ۾ نظر اچي ٿي:

پرين پياريو، پري پيالو نور جو،
انڌيرو اندر جو، ڪڻ ۾ نواريو،
ازغيبي ٻاريو، ڏيو منهنجي ڏيل ۾.

سامي ءَ جي سلوڪن ۾ مصراعن جو تعداد :

دوهو:

هندوستان جي مشهور و معروف سنتن جا سلوڪ، دوهي جي صورت ۾ چيل آهن. دوهي جي ٻنهي مصراعن مان هرهڪ کي ٻہ پد ٿينن آهن. جن جي پڇاڙيءَ ۾ ساڳيو قافيو هوندو آهي. انهن چئن پدن ما پهرئين ۽ ٽئين پد ۾ 12،12 ماترائون، ٻئي ۽ چوٿين پد ۾ 11،11 ماترائو ڪل ۴۸ ماترائون هئڻ گهرجن. ساميءَ جا سلوڪ، باقاعده ڏوهيڙا آهن، ي هن صاحب، ويدڪ رشين وانگر اڪثر چار مصراعون ڪم آنديون آهن ڪٿي ٽي مصراعون بہ آنديون اٿس. ڪٿي ڪٿي ست ۽ اٺ مصراع تائين بہ ويو آهي:

مورک ڪين ڏسن سامي سپرين کي
اوديا جيءَ انڌا ڪيا، ڏنو پٽ پرين،
پرم منجهہ پلي ڪري، ٿا پنا نت پڙهن،
تپ، تيرٿ، برت، نيم، جگ، جهد ڪيو جاڳن.

غفا بن، پهاڙن ۾، بک اُڃ دک سهن،
بنا ساڌ سنگت جي وهڻ منجهہ وهن،
ڪي لکايا لهن، 'سامي' سپرين کي.

جڏهن تہ هيٺيون سلوڪ اٺن مصراعن جو چيو اٿس:

آيو ناگرنٽ بيک ڏاري بازار ۾،
'ٻانيڻ' چوي ٻيائي ري، ڪيي ويٺو هٽ،
پاڻ واپاري وڻج ٿيو، پاڻ تارازي وٽ،
رعيت راجا پاڻ ٿيو، ڪانئر سور سيٽ،
پاڻ ڪنير آوي بٽيو، چڪ، مٽي، گهٽ، مٽ،
پاڻ ڦول ڦل، پتر ٿيو، پاڻ ڏاريج ٻٽ،
اندر ٻاهر ده دسا، کيلي گپت پرگهٽ،
پرچي ڪوليو پٽ، پاڻ لکائي پاڻ کي.

انيئہ آتم ڏن، گهري لڌو جنهن گهر مون.

ٽوٿين مصرع :

اوديا ڇانديو، عقل پل، انڌن جو
ڏسن ڪين اکن سان، پٽر لال پيو،
ڪنهن سُڄاڳي سورمي ڪارج سڌ ڪيو،
ساڌوءَ سنگ ٿيو، 'سامي' جنهن ڪي سوجهرو.

ماترائون :

ساميءَ جي سلوڪن ۾، ڪنهن بہ مصرع ۾ ماترائون مقرر انداز کان وڌي نہ ٿيون وڃن، شاه، سچل ۽ بيدل جي ڪن بيتن ۾ پارسي عربي حوالا اچي ٿا وڃن. جنهن مصرع ۾ ڪو پارسي يا عربي حوالو اچي ٿو، انهن مصرع جون ماترائون، مقرر تعداد کان وڌي ٿيون وڃن مثلا هيٺئين بيت جي ٻي مصرع ۾ ماترائون مقرر انداز کان وڌيل آهن. چوتہ منجهس شاه عنايت شاه جي چيل پارسي مصرع تضمين طور آندل آهي:

گهڙي گهڙو هٿ ڪري، پهون نهاري ٻنگ،
سر در قدم يار فدا شدچ بجا شد، وصل اهوئي ونگ،
رات جنين جو رنگ، الا! سي اُڪاريين
(شاه-سرسهٽي)

سامي صاحب، عالم فاضل شخص هيو. اهوئي سبب آهي جو هن ڪيترن ئي گرنٿن جا ويچار پنهنجي سلوڪن ۾ پڻ آندا آهن. جيتوٽيڪ ڪٿي بہ ڪنهن ڪتاب مان ڪو جنسي منتر يا سلوڪ سڌو سنئون حوالي طور نہ آندل آهي: صرف ڪنهن پستڪ مان ڪو اشارو ڏيئي پنهنجو آتمڪ ويچار پيش ڪيل آهي:

بنا آتم گيان، ممت نہ مٽي من جي
توڙي سڀ ساڌن ڪرين، پڙهين ويد پران،
گيتا ۾ ڀڳوان، ارجن کي ائين چيو.

مٿئين سلوڪ ۾ فقط شري ڪرشن ڀڳوان جي گيان وارتا ڏانهن اشارو

هيٺين سلوڪن ۾ قافيو پنهنجي جڳهه مٿائي پهرين مصرع جي پڇاڙيءَ
وجي ٿو:

پڙهيا پڙهاجن ڪينڪي، ڏاها ڪين ڏسن،
مناجهون خواب خيال جي، ڪوڙا قصا ڪن،
هڪڙو اکر پريم جو، سامي رکن نہ من،
پيتون پيتو جن، سي مائل ٿيا مهراڻ ۾.

ويد پران قران ڪو، سيني ۾ هڪ سوٽ
سماجهي ڏس 'سامي' چئي، لائي من مظبوط،
جئن آڪاس گهٽ ۾ تئن سڀ ۾ ساکي يوٽ،
ڪو آتموت اوڌوت، سماجهي هن سانحن ڪي.

سامي صاحب پنهنجو تخلص ڪڏهن ڪهڙي مصرع ۾ ٿو ڪ
آڻي تہ ڪڏهن ڪهڙيءَ ۾ جيئن تہ :

پهرين مصرع :

سامي ڪين چٽي اوديا ڦاس ڪرم سان،
مرگهي جل هٽن سان، ڪڏي ڪين ڪٽي،
بہ مون ان نہ نڪري، توڙي راتيون ڏينهن ڪٽي،
سهاجي ڦاس ٽٽي، جي سماجهي جڙي سروپ سان.

ٻئين مصرع :

دولت بنا دم، ڪوڙا هٽن ڪيترا
ٻگالهيون پد اگم جون، سامي ڪن سگم
رکن نہ رتيءَ جيترو، مورک من مرم
جڏي پوين ڪم، تڏي روئي وهن راه تي.

ٽئين مصرع :

مايا مناجهہ مگن، مورک رهن مت ري،
جدا جاٽي پاڻ کي ڏارن ناناتن،
'سامي' ماٽي سيج مک، ڪو پريمي پورن،

ساجڻ جي سوپيا، کهڙي چوان مگ سان،
سامي سهسين ساج چنب لڄامان ٿيا،
پاڇي ڏسي تن کان، جن ديدار ڪيا،
لنگهي پار پيا، سنسي جي ساگر کون.

سنڌ جو عالم، حامد علي قريشي خانائي جو چوڻ آهي ته ''سامي جي سلوڪن جو نمونو حافظ شيرازيءَ جي ڪلام سان پڻ يڪسانيت رکندڙ آهي''. 1

شاعرانه صنعتون

النڪار ۽ ڇند :

ساميءَ پنهنجن سلوڪن ۾ تخليق جي طريقي ۽ خيال جي خوبصورتي قائم رکي آهي. هن جي سلوڪن ۾ تشبيهون، استعارا، شاعرانه صنعتون، روپڪ توڙي تخيل جي اُڏام نفاست ۽ نزاڪت سان پيري پيئي آهي. اها سڪيادائڪ وات پرمپرا کان رشين منينن اختيار ڪئي آهي. ساميءَ به پورب جي پانڊيٽڙن واسطي پراچين وات ورتي آهي ۽ اها امڙي سولي سنڌيءَ ۾ سٽائي اٿس، جو پڙهندڙ کي پروڙڻ ۾ ويرم ئي نه ٿي لڳي.

تشبيه :

ٻن مختلف لفظن جي وچ ۾ ڪنهن خاص ڳالهه يا گڻ جي ڀيٽ ڪرڻ يا هڪجهڙائي ڏيکارڻ کي ''تشبيه'' چئبو آهي. جنهن جي ڀيٽ ڪئي وڃي تنهن کي ''مشبه'' ۽ جنهن سان ڀيٽ ڪئي وڃي، اُن کي ''مشبه به'' ڪري چئبو آهي. اها تشبيه، جهڙو، جهڙي، وانگر، وانگيان وغيره حرف تشبيه جي استعمال سان ڪئي ويندي آهي.

سامي، ڪنهن به شيءِ جي وضاحت لاءِ انهن تشبيهن جو استعمال ڪري اُنهن کي بهترين ۽ اثرائتي اسلوب ۾ بيان ڪري ٿو. ڪنول جي سونهن ڏسي اُن سان مهاپرشن جي ڀيٽ ڪندي چوي ٿو ته جيئن ڪنول جون پاڙون تلاءَ جي تري ۾ ڪتل هونديون آهن ۽ پاڻ گند ڪاچري ۾

1- قريشي حامد علي خانائي: 'ساميءَ جا سلوڪ' (ماهنامه نئين زندگي ڪراچي اپريل 1965ع): صفحه 26

ڪيل آهي ۽ نہ گيتا مان ڪو جنسي سنسڪرت ۾ سلوڪ ڏنو اٿس. شاه صاحب جي ڪلام ۾ قراني آيتن، حديثي حوالن ۽ عربي قولن جي ڪمي ڪانهي. هتي هڪ ئي مثال ڪافي آهي:

ڪوٺي ڪتائون، اڄ پڻ اڪڙين سين،
ماس وراهي هلئا، ڪرنگل ڇڏيائون،
موتو قبل انت موتوا، اينءَ اُتائون،
مئي مارِيائون، ڪلي گهاريو سڄڻين .

(سر بروو سنڌي)

شاه صاحب جي ڪلام ۾ جيڪڏهن قرآن پاڪ مان آيتون ۽ عربي قول اچن ٿا، تہ اهو ڪو عيب نہ، پر هڪ نزاڪت آهي، جا هو صاحب نهايت دلڪش نموني ۾ ادا ٿو ڪري. ڪيترن هنڌن تي عربيءَ سان گڏ، اُن جي سهڻي نموني ۾ معنيٰ بہ ڏيئي ٿو وڃي. اها صنعت سنڌ جي قديم شعر جي معنوي سونهن کي وڌائي ٿي.

ساميءَ جو هر سلوڪ، قافيي ۽ ماترائن جي لحاظ کان پورو ۽ پختو هليو اچي ٿو. هن صاحب ڪٿي بہ قاعدي جي انحرافي نہ ڪئي آهي. قافيہ نسبت، سامي صاحب جا ڏوهيڙا بلڪل پختا آهن. ڪنهن ورلي سلوڪ ۾ قافيي جي هم آوازيءَ جو اصول ترڪ ٿيل آهي. پر اُهو ڪنهن بہ درويش جي ڪلام ۾ عيب نہ ليکجي. 1

سامي صاحب، شاه ڀٽائيءَ کان ڪافي متاثر پيو نظر اچي، تڏهن ئي تہ هن پنهنجي ڪجهہ سلوڪن ۾ شاه صاحب جي موضوع کي دهرايو آهي:

سهسين سڄڻ اُڀري، چوراسي چندن
باالاه ري پرين، سڀ اونداهي ڀانئيان

('سر ڪنيات' شاه)

ساميءَ اهو ساڳيو خيال لڳ ڀڳ هڪ سؤ سال پوءِ لکيو :

---

1 - محمد صديق ميمڻ: 'سنڌ جي ادبي تاريخ' (ٻيو ڀاڱو ڀهريون): صفحہ-237

انسان، پاڻ کي ڪوريئڙي وانگر پاٽيهي موه جي ڄار ۾ ڦاسائي وينو آهي:

تاڻي منجهه تڻي، تو ڏانور جان پاڻ کي

سامي صاحب، ساڌ سنگت تي ائين فدا آهي، جئن پوننر گل تي ۽ مڇلي پاڻيءَ تي ۽ مرگهه بنسريءَ تي.

'سامي' رچي ڪين، ساڌ نگت هر پڳت مون،
رهي سدائين جل ۾، جئن پياسي مين،
پنور نه بيدي گل کي، مري تئي لنو لين،
مرگهه موهيو رس بين، صرفو ڪري نه سر جو.

سامي آتمڪ پريم جو ورنن ڪندي، 'چڪور'، پوئنر'، 'مڇي' ۽ 'پپيهي' جي تشبيه جو استعمال ڪيو آهي:

پلڪ نه تئي پري، نيهي نارائڻ ڪون
من ۾ چندر چڪور جيان، درسن ڏيان ڌري
پؤنر رهي نه واس ري، جل ري مين جري،
'سامي' تڏهن ٺري جڏهن پوي بوند پپيهه تي.

سامي صاحب، ويدانت جي پڻ انوکي فلاسافي روپڪن وسيلي سمجهائي آهي ته خود ايشور کي ڪهڙي نموني سمجهجي ۽ بين کي سمجهائجي! عارف ۽ عاشق، يا مهاپرش ڪيئن ايشور سان هڪ ٿين ٿا. اُهو مک ۽ اها واٽي ڪٿان اچي، جو برهم جي اننت سروپ جو ورنن ڪري سگهجي:

ويدانتي واٽي، هڏي جنهن 'بانيڻ' چئي،
تنهن مورت محبوبن جي ڄاڻ ڪيي ڄاٽي،
جئن گهاگهر لوڻ جي، پرڻ هلي پاٽي،
سنڌ ۾ سماٽي، موٽي موٽي ڪينڪي.

سامي صاحب، اوديا جي ڪهڙي نه سٺهي، روپ ۾ تشبيه ڏني آهي. هو چوي ٿو ته سارو سنسار اوديا جي خوديءَ کان پاڻ بچائي نٿو سگهي. ڪو ورلي مهاپرش پاڻ کي ان کان بچائي ٿو.اوديا جو پرم روپي

رهندي بہ اُن کان ٻاهر منهن ڪيي پيو مرڪندو آهي، تيئن جنهن جي
مٿان ستگر پنهنجي ديا ڪري اگيان جو پردو پري ڪيو آهي، اُهو ه
سنسار ۾ رهندي بہ ڪامنائن جي ڪن کان آجو ۽ اوجل رهي ڪنول جي
گل وانگر اليپ هوندو آهي.ساميءَ ٻيون بہ گهٽيون ئي تشبيهون ڏنيون آهن
شرير ۽ ڏن ٻيئي عارضي اهن. ٻئي جل جي ڦوٽي ۽ وڻ جي ڇايا مثل
ٿوري وقت کانپوءِ هميشه ختم ٿي ويٺا آهن:

سدائين نرمل ساڌو، جن سنسار ۾
ليپ نہ لڳي تن کي، جيئن جل رهن ڪنول:
اندر سم سيتل، ٻاهر تتا تاو جان

پريو، ڪائنات ۾ ائين وسي ٿو جيئن پاري ۾ پاڻي سمايل آهي
ان کان جدا نٿو ٿي سگهي. ساڳي طرح ايشور بہ هن سڄي سرشٽيءَ
سمايل آهي. پر اها سڌ ڪنهن ڪامل شخص ڄاتي آهي ۽ اهڙي پرش جي
ورتي، سندر سروپ پرماتما ۾ سمائجي ويئي آهي:

پاري ۾ پاڻي تئين وياپڪ وسي سڀ ۾،
سوڪم سڌ پرين جي ڪنهن ڄاڻائي ڄاتي،
سامي سماڻي، تنهنجي سرت روپ ۾.

انسان، ڪنڊ جي رانديڪي وانگر آهي. جيڪو پاڻيءَ ۾ مل
پنهنجو وجود وڃائي، ان ۾ هڪ ٿي وڃي ٿو. سالڪ، جڏهن پنهنجي
ايشور سان جوڙي ٿو تہ پنهنجو سڀ ڪجهہ وساري ان سان ملي هڪ ٿ
وڃي ٿو. هن جي من مان اوديا روپي ميل نڪري وڃي ٿو. هرديہ
پرينءَ جي ياد، اُتي آنند بخشيندڙ آهي. تيئن مالڪ، جڏهن وهم وسو
ٻُلائي اندر مان تمام ميل ڪيي، پنهنجي دل مالڪ سان جوڙي ٿو تہ ڪي
درشٽيءَ ۾ محبوب کانسواءِ ٻي ڪابہ هستي باقي نہ ٿي رهي:

سهڄي مک ٿيو، جڏي ملي دل ديال سان،
اوديا دک اندر مون، سامي سڀ ويو،
بنا درسن دوس جي، ڏسي ڪين ٻيو،
پاڻيءَ منجهہ پيو، جيئن ڪليوٽو کنڊ جو.

ورتي ويئي آهي.

اوديا جو درياه، ڪڪ ڪرم لنگهائين ڪينڪي
تار وهي تک تار سان، اڻ هوندو اُسگاه،
سامي ٻيڙيءَ سچ جي چپوُ ڪري ويساه،
تہ ستگر مرد ملاح، پار لنگهائي پل ۾.

هن سلوڪ ۾ چپوءَ جي اصلي معنيٰ ڇڏي، سنسار جي لهرن مان پار پهچائڻ جو وسيلو ڪري ڪم آندو آهي. هتي چپوُ آهي ستگر ۾ وشواس جنهن جي مدد سان هن سير مان لنگهي پار پئجي سگهجي ٿو.

مراعات النظير :

اُها صنعت، جنهن ۾ هڪ لفظ جو بيان ڪري، اُن سان واسطيدار ٻيا لفظ پڻ ڪم آندل هجن، جيئن مينهن جو بيان ڪجي تہ اُن کان پوءِ ڇنجي پٽ وسيا، ڏٿ وسيا، تلاءَ ڀريا، نديون وهيون، سانگي سرها ٿيا وغيره جو بيان آيل هجي. ان صنعت ۾ اهڙا لفظ استعمال ڪبا آهن ۽ مضمون ۾ اهڙو مواد ڪم آڻبو آهي، جن جو هڪ ٻئي سان واسطو رهندو آهي ۽ جن جي وچ ۾ مناسبت هوندي آهي. انهيءَ ڪري هن صنعت کي 'متناسب' بہ چوندا آهن.

پنهنجي پوک سنڀار، پراڻي پيهي تي چڙهي،
ڏيئي واڙ ويساه جي پاٽي پريم پيار،
ڪميا ڪانياٽيءَ سان، ڪڍي ڪلپت جهار،
ڪٽندين بيحد ٻار، سامي انيئہ ان جا.

هتي پوک جو ذڪر ڪري اُن سان لاڳاپيدار لفظ پيهي، پاٽي، جهاز ۽ ٻار لفظ ڪم آندا ويا آهن. جهڙيءَ طرح سان ٻنيءَ مان ان جا انبار ڪٽڻ واسطي جيسين پوک پچي راس ٿئي، تيسين ٻنيءَ جي پوري طرح سنڀال ڪرڻي پوندي آهي. جيئن تہ ٻنيءَ کي پاٽي ڏيڻ، بنا ٻڌڻ، پيهي تي چڙهي ڪانياٽي هلائي جهار هڪلڻ (پکي پکڻ)، اهڙي طرح اي انسان! تون بہ پائنين تہ توکي آتم پد جي ان جا ٻارا نصيب ٿين، جن جو انت نہ ئي

پوت سيني کي نچائي يا رلائي رهيو آهي. جيڪو بنا ڪنهن رسيءَ يا
ڄار جي سيني کي ڦاسائي دکي ڪري رهيو آهي. جيئن هڪ بازيگر
باندر کي در در پنائي نچائيندو آهي:

اوديا رلائي ٿي، جنمن ۾ هن جيءَ کي
جيئن بازيگر باندر کي در در پنائي،
مورک ڏسي ڪينڪي، منهن مڙهيءَ پائي،
ستگر جاڳائي، ته سامي ڇٽي دک کون.

روپڪ النڪار (استعارو)

’استعاره‘ جي لفظي معنيٰ آهي ’اُڌارو وٺڻ‘. ان ۾ لفظ جي اصلي
معنيٰ ڇڏي، اصطلاحي معنيٰ ورتي ويندي آهي. جنهن سان ڀيٽ ڪيل
هجي، اُن لفظ کي ’مستعار‘ ۽ ان وجود کي ’مُسمار منه‘ جنهن کان اُڌاري معنيٰ
ورتي ويئي هجي، جنهن جي ڀيٽ ڪئي وڃي، تنهن کي ’مستعار له
ڪري ڇئبو آهي، جنهن جي ڪنهن وصفن جي وياکيا ڪرڻ لاءِ ’مستعار منه
کان اُڌاري معني ورتي ويندي آهي.

ساميءَ جا سلوڪ ڪيترن ئي استعارن سان ڀريا پيا آهن. جن ۾ اهي
شاعرانه صنعتون جيئن جو تيئن پريون پيون آهن. هوُ جيڪا ڳالهه حقيقت ۾
بيان ڪرڻ چاهي ٿو، سا تيسين مخفي (لڪل) رهجي وڃي ٿي، جيسين
آخري سٽ جو پويون پد نه پڙهجي جنهن ۾ حرف تشبيه يعنيٰ جهڙو
وانگيان جيان ڪتب ڪونه آڻبو آهي. پر خود جنهن جي ڀيٽ ڪبي آهي
سو ان جو روپ ڪري ڄاڻبو آهي، جنهن سان ڀيٽ ڪرڻي هوندي آهي:

سنتن ڪيو هٽ، هيرن ۽ لعلن جو،
ڪولن ڳنڍ خوشيءَ سان، ڏسي نهڪپٽ،
عينڪ ڏيئي اڻ ملهي، پر ڪائن پر ڳهٽ،
’سامي‘ لائي لٽ، جٽ جوڙي ڪن جواهري.

سنتن جي سنگ ڪرڻ سان جيون جا اڻ ميا هيرا جواهر ملن ٿا. هن شعر
هيري ۽ لعل جي اصلي معنيٰ ڇڏي، ان جي قدر قيمت واري اُڌاري معن

۽ جيو آتما پرماتما سان هڪ ٿي ويندو.

حيرت ائون هاسو اڇي هڪ اڇرج تي
سامي ڇاڻي پاڻ کي، ابناسي ناسي،
ڪُپڙي ۾ آڪاس پيو، ڦاهيءَ ري ڦاسي
پاڻيءَ ۾ پياسي، مري پپيٽو مت ري.

سامي چوي ٿو ته حيرت سان گڏ کل ٿي اچي ته انسان، امر هوندي به پاڻ کي مرڻي وستو سمجهي وينو آهي ۽ هو ڄڻ ڪپڙي (ديه) ۾ ائين اچي اٽڪيو آهي، جيئن ڪو آڪاش ڪنهن ڪپڙيءَ ۾ قيد ٿئي. جهڙي نمونو آڪاس، هڪ بند ۾ قابوُ ٿي نٿو سگهي، ان نموني آتما به آڪاش وانگر نرليپ آهي، اُها سرير ۾ اسرير ٿي نه ٿي سگهي، پر پولي سبب منش،پاڻ کي سرير سمجهي پنهنجو نج سروپ وساري سرير جا سور پيو سهي، ساميءَ پوءِ مثال ڏيئي اها ڳالهه نرنئه ڪري ٿو ته جيئن پاڻيءَ ۾ ڦوٽو، پياس وگهي مري، تيئن انسان به اجايو مري رهيو آهي. انهيءَ پولي جو ڪارڻ اگيان آهي.

مبالغو :

'مبالغو' اهڙي صنعت کي چئبو آهي، جنهن ۾ شاعر ڪنهن ڳالهه کي وڌائي اهڙيءَ طرح بيان ڪري، جو اعتبار ۾ ئي نه اچي:

حقيقت هن حال جي، جي ظاهر ڪريان ذري،
لڳي ماٺ مرن کي، ڏونگر پون ڏري،
وڃن وڻ ٻري، اوير اُيري ڪين ڪي.
(شاه)

شاه صاحب، سسئيءَ جي دل جي ترجماني ڪري ٿو. جڏهين سسئي، ٽڪر ٽاڪي، جهنگ ۽ جبل جهاڳي، ٿڪي آهي: تڏهن چوي ٿي ته جيڪڏهن سورن جي ڳالهه جو فقط ذرو ظاهر ڪريان ته جانورن کي به حيرت اچيو وڃي ۽ جيڪر ڏونگر (جبل) به ڏري پون. انهيءَ جاءِ تي (جتي سورن جي ڪهاڻي ظاهر ڪريان) هوند نه وڻ اُيري، نه ساوڪ

نہ آهي تہ تون پنهنجي ڪرمن جي ٻني سنڀال، اُن ڪي ايشور ۾ وشواس
جا ٻنا ڏيئي، رام نام جي پريم جو پاڻي پيار ۽ سچ جي پيهي تي
چڙهي، ڪميا جي ڪانياٽيءَ مان گيان جاڳليلا مار تہ ڪلپت جي جهار
جهري پوي. يعني ڪام، ڪروڌ، لوڀ، موہ ۽ اهنڪار هميشه لاءِ ناس
ٿين. ساميءَ ٻيا بہ ڪيترا روپڪ ڏنا آهن:

ڪري ڀاءُ ڀڳت 'سامي' تر سنسار مون،
ٻيڙي ڪر ويساہ جي، چپو محبت مت،
ستگر پرک ملاح ڪر، پتڻ ڪيُ ڪمت،
ساڪي جاٽي ست، پهچين پار پرم ڪون.

هتي ترڻ جو ذڪر ڪري، اُن سان واسطيدار لفظ ٻيڙي، چپو
ملاح ۽ پتڻ جوبيان ڪيل آهي. سامي چوي ٿو تہ جي سنسار ساگر مان پ
پوڻ چاهين ٿو تہ ڀڳتي ۽ ويساہ جي سڙه سان ايشور ڏي شرڌا جي ٻيڙي
تي چڙه ۽ ملاح (مير بحر) ستگر ڪر. اُن جو پتڻ (پار پوڻ جو ياڙو
آهي. دل مان دغا ۽ دولاب ڪيڻ ۽ پنهنجي ساڪي (آتما) ڪي است
(قائم) ڪري ڄاڻ. ائين ڪرڻ سان ٿي وهم وسوسي ڪان ڇڻي وڃ
ٻيءَ پر پهچبو ۽ برهم سان لين ٿبو!

ويچار شڪتي (تخيل) :

سامي انتهائي وڏي تخيل جو مالڪ آهي. هو تمام ڳوڙها
پيچيده مسئلا سرل نمونني ۽ مايدار لفظن ۾ ظاهر ڪري ٿو:

مڙهيءَ منجهہ مڙهي، تنهن ۾ مڙهي دوست جي،
پاڻ مڙهيءَ ڪون پار ٿي،چاڙهي ڏس چڙهي،
پاڃي پرم گهڙي، ناٿ مليو نج ناٿ سان

سامي فرمائي ٿو تہ اسان جي مڙهيءَ (سرير) ۾ هڪ ٻئي
گهر آهي، جو اسان جو دوست آهي. مگر هن جي گهر ۾ گهڙڻ لاءِ اسان
پنهنجو گهر (پاڻ) وساري وهٽو آهي ۽ اندران ٽبي ڏيئي اها اُتاهين وا
ڪري پرم جي گهڙي، توڙبي تہ پوءِ ٿي ناٿ. نج ناٿ سان وصال ماڻب

سامي - هڪ ويدانتي شاعر

ڪيو آهي:

پاڇم کي پوُرب، مورک ڄاڻن مت ري،
ويٺا پير فقير ٿي، ڪري ڪوڙ ڪسبُ،
سماجهي ڪو 'سامي' چئي، محبتي مطلب،
ڏول ملڻ جو ڏب، جنهن کي ڏسيو ستگروءَ.

سامي صاحب فرمائين ٿا تہ مت جا موڙهيا نادان ڄاڻي واڻي پشاچم کي پورب پيا چون ۽ ڍونگي ٿي ڪري فريب ۽ دولاب کان ڪم وٺي ڪري پاڻ کي پير فقير پيا سڏائين. ابوجهہ ماڻهن کي ٺڳن پيا. پر ان جي ابتڙ جي ستگر جي لڙه ونن ٿا، اهي سالڪ، ڍونگ کان پري رهي من ۾ سپرين جي سار سانيندا اچن ۽ اها ئي واٽ اختي ٿا وڃن. جتي کين دوست جو ديدار نصيب ٿئي ٿو. ان طرح شاعرانہ صنعت موجب سامي صاحب پشاچم ۽ پورب بہ تضاد وارا لفظ ڪم آڻي پنهنجي معنيٰ سمجهائي آهي:

تجنيس حرفي :

اُها تجنيس جنهن ۾ ڪيترا لفظ اهڙا هجن،جن جو پهريون حرف ساڳيو هجي ان کي 'تجنيس حرفي' چوندا آهن.

مايا مت موڳي، موهي ڪئي ماڙن جي
پلي پوساگر ۾، پون ٿي پوڳي،
'سامي' مليو سروپ سان، ڪو ڄاڳيو جوڳي،
انيئہ اروڳي، گهرو لڌو جنهن گهر مون.

من سلوڪ جي پهرئين سٽ ۾ ڪيترا اهڙا لفظ ڪم آندل آهن، جن جو پهريون حرف 'م' آهي. ساڳئي نموني ٻئي سٽ ۾ 'پ' حرف سان شروع ٿيندڙ لفظ آهن تہ ٽئين سٽ ۾ 'س' سان پڻ ٿي جدا جدا لفظ ڪم آندل آهن. جڏهن بہ ڪنهن شعر ۾ الڳ الڳ لفظن جي شروعات ساڳئي حرف سان ٿئي تہ شاعرانہ صنعت موجب اُن کي تجنيس حرفي ڪري چئبو آهي.

سبزي! شاهه صاحب اهو مبالغو ڪيو آهي. جيتوڻيڪ ڪٿي قبول ڪجي ته
سسئيءَ ڪي ٻي انداز سور هئا، ته به سندس حالت ٻڌڻ کان جبل ڪين جلن ه
۽ نه وري زمين ئي پيدائش کان بيهي وڃي ها! چئبو آهي ته فلاڻي مٿان
مصيبت جو جبل ڪڙڪيو آهي، يا هو چنڊ کان به زياده حسين آهي،
سڪندر بادشاهه اهڙو جبرو ۽ رعبدار حاڪم هو. جو چنڊ، تارا ڪتيون اهڙ
به سندس حڪم ۾ پئي هليا. اهو سمورو مبالغو (وڌاءُ) آهي.

سامي صاحب، درد ۽ فراق جون دانهون ڪندي مبالغه آرائيءَ کان
ڪم وٺندي چوي ٿو ته هي سپرين تنهنجي جدائيءَ ۾ منهنجون رڳون ب
روئي رهيون آهن ۽ جسم جي ذري ذري مان دانهون پيون نڪرن. اکيون
ڳوڙها نه پر رت جا ريلا پيون ڳاڙين هي پرين! شال تنهنجو درشن نصيب
ٿئي ته من کو آرام ملي. هن سلوڪ ۾ رڳن جو روئڻ، جسم جي ذري
ذري مان دانهن نڪرڻ ۽ نيڻن مان رت جي ڌارا وهڻ اها سڀ اڻ ٿيڻي آهه. پر
شاعر، درد جي پيڙا ٻڌائڻ لاءِ مبالغه آرائيءَ کان ڪم ورتو آهي:

آءُ منهنجا سپرين، تو بن جيءَ جهري
رڳان روئي ٿڪيون، ٿي لونءَ لونءَ دانهن ڪري
نيڻن نير نه نڪري، روئن رت پري
موهن ٿئي مري، درسن ڪارڻ دوس جي.

وروڌ آڀاس (تضاد) :

اها صنعت، جنهن ۾ به اهڙا لفظ ڪم اچن، جن جي معنيٰ هڪ
ٻئي جي اُبتڙ هجي. جيئن قاسم جو هڪ شعر پيش خدمت آهي:

ڪيي قلب مان، ڪوڙ ڪثرت سندو
وٺي واٽ وحدت، سندي وک وڌاءِ.

مثال ۾ ڪثرت معنيٰ گهڻائي ۽ وحدت معنيٰ هيڪڙائي ٻئي هڪ
ٻئي جا ضد لفظ ڪم آندل آهن. شاعر جو مطلب آهي ته دل مان ڪوڙ
استيه جا پندار ڪيي ڪري هيڪڙائيءَ جي سچي واٽ وٺڻ کپي
ساڳئي نموني سامي صاحب پڻ پنهنجي سلوڪن ۾ ان صنعت جو استعما

انسان اوديا جي اوٽ سبب صحيح عڪس ڏسڻ کان عاجز آهي.

سنڌي ادب ۾ شاهه عبداللطيف پنهنجين ڪهاڻين ۾ مالڪ کي مرد ٻڌائي، سيني سورمين کي سالڪ ٻڌايو. سچل پڻ اهڙي تمثيل ڪم آندي آهي. گرونانڪ ديو، ڀڳت ڪبير به ساڳي واٽ ورتي. اُن جي سمجهاڻي نفسياتي علم جي ويچار کان، اسان کي نارد جي ڀڳتي سوترن ۾ ملي ٿي.آد کان وٺي، نارد پرم ڀڳت ڪري ليکيو ويندو آهي. هندو ڌارمڪ اتهاس موجب، اُن ئي ڀڳتي مارگ ڦهلايو. اسان کي ڀڳتيءَ بابت اهڙا ويچار، نارد جي ڀڳتي سوترن ۾ ملن ٿا.

ايشور کي نرگڻ ۽ سگڻ روپ ۾ ياد ڪجي ٿو. انساني دماغ لاءِ سگڻ روپ جو ويچار آسان آهي. ان سگڻ روپ ۾ پڻ، انساني ناتن دوارا ان محدود جيو، بيحد کي سمجهڻ جي ڪوشش ڪئي آهي. عيسائي اُن کي پتا جي روپ ۾، مسلمان نرگڻ روپ ۾ ۽ سوامي ڪرشن پرم هنس جهڙو سنت پاڻ کي ٻالڪ سمجهي ڪيس ماتا جي روپ ۾ ڏيائي ٿو. ڇو ته ٻالڪ کي پيءُ کان وڌيڪ ماءُ ويجهي ۽ مٺي لڳندي آهي.

ارجن، سري ڪرشن جو وراٽ روپ ڏسندي ڏڄي ويو ۽ کيس اُستتي ڪري چوڻ لڳو ته ”هي ناٿ جي توکي متر سمجهي، اُٿندي، وهندي چرچا گهڻا ڪندي، ڪا بي ادبي ڏيکاريم ته معاف ڪجانءِ.“ هنومان، شري رامچندر کي مالڪ ۽ پاڻ کي ان جو شيوڪ سمجهي شيوا ڪئي. يشوڌا ان گرڌر کي ٻالڪ سمجهي، ان جي ٻال ليلائين سان موهه رکيو. راڌا، پتي پريم ڏيکاريو. ميرا، پاڻ کي سندس استري سمجهي ان ڀتار کي ڏيائيو.

انهن انساني رشتن دوارا پريم جو اظهار ٿئي ٿو ۽ ناتو پڻ وڌي ٿو. پر ويجهي ۾ ويجهو ناتو جنهن ۾ ٻيائيءَ جا ٻنڌن گهٽي قدر دور ٿي وڃن ٿا.سو آهي زال مڙس جو، جي هڪ ٻئي جو ارڌ سرير آهن. زال جي جيوت، مرد، بنا ادوري ۽ مرد، زال بنا اڻپورو. اهو ناتو، اهڙو روپ ئي آهي، جنهن ۾ سالڪ پنهنجي پريءَ جي مشاهدي ماڻڻ جي ڪوشش

تجنيس خطي :

اُها تجنيس، جنهن ۾ لفظن جي اکري صورتخطي اهڙي هوندي آهي. جيڪڏهن ان جا نقطا ڏاهي ڇڏجن ته باقي هڪجهڙو روپ وجي بيهندو. يعني لکڻ جي صورت ۾ هڪجهڙا پر الڳ الڳ نقطا ڏيڻ ڪانپوءِ نهيل حرفن ۽ معنيٰ ۾ مختلف. جيئن 'محبت' ۽ 'محنت'.

ڪئي جنهن جفا، گرگم سڪ سچيءَ سان،
ڪتيا تنهن ڪلپت جا، سامي سڀ خفا.

مٿئين سلوڪ ۾ 'جفا' ۽ 'خفا' ٻنهي لفظن مان جيڪڏهن نقطا ڪيي ڇڏبا ته ٻئي لفظ ساڳي صورت ۽ روپ جا وجي بيهندا. پر الڳ الڳ جاين تي نقطا ڏيڻ سان اهي پنهنجي الڳ معنيٰ ڏيکارين ٿا. شاعرانه صنعت موجب اُن کي تجنيس خطي ڪري چئبو آهي. يعني جنهن ۾ لفظ هڪ ئي خط و خال وارا ڪم آندا وجن.

ايهام :

صنايع معنوي جي هن صنعت ۾ اهڙو مواد ڪم آندل هوندو آهي. جنهن جون ٻه معنائون ٿي سگهنديون آهن:

(1) قريب الذهن : يعني جيڪا ذهن کي ويجهو هجي ۽ جلد سمجهه ۾ اچي.

(2) بعيد الذهن : جيڪا ذهن کان دور هجي، جنهن تائين پهچڻ ۾ سمجهه کان ڪم وٺو پوي ۽ ٿوري جاکوڙ ڪرڻي پوي:

ٿئڙو جيءُ انڌو، اوديا منجهه اچي ڪري
ڏيئي وڻو پاڻهين، اڳيون مڪ سنڌو
راتيون ڏينهن ڊنڊو، 'سامي' رچي سڪٿو.

مٿئين سلوڪ جي پهرين سٽ ۾ 'انڌو' لفظ جي پهرين معنيٰ ذهن تي تري اچي ٿي سا آهي نابين. جنهن جي اکين جي روشني ويل هجي پر ٿوري سوچ کان پوءِ جا اصلي معنيٰ شاعر چوڻ چاهي ٿو. اها آهي ته

سيني ڪان الڳ هڪ اوچي پد تي براجمان ڪن ٿا."1

سامي جي شاعريءَ ۾ شاه جهڙي پهاڙ جي چوٽيءَ تان ڪرندڙ پاڻيءَ جي رواني ۽ تيزي نہ آهي. پر ان جي سيني ۾ جو سيتل جل جو چشمو ۽ انهد جو آواز، عرق عنير جيان پڪل ۽ نرمل نير اسان جي ترشنائن جي تتل من کي ٺاري ڇڏي ٿو. جڏهن دنيا جا دهشت انگيز واقعا دل کي بيقرار ڪن ٿا، جڏهن حرص ۽ هوس جي جيوت، ظاهري ٺاٺ باٺ جا ساڌن، اُتم ڌن وڃائي ٿا ڇڏين، تڏهن ساميءَ جا سلوڪ، امولڪ مانڪ-ديه جي ياد ڏياري، اُن ۾ ساڄاڳ ۽ خبردار رهڻ سيکارين ٿا.

ساميءَ جي سلوڪن ۾ جيون جهانڪي کان وڌيڪ سندس ادبي درشن سمايل آهي. هن جا تمام سلوڪ سادا، سرل سلوڻا، ساهتڪ رس ۽ معنوي موتين سان سرشار آهن. جن ۾ پرتوي، آنند ڌام ٻڌجي جڙ وستن ۾ چيتن جو چمتڪار پسڻ جي پريرڻا ڏئي ٿي. سامي بہ شاه ۽ سچل جيان سماع تان صدقي ويندو هو ۽ پنهنجي تنبوري جي تار تي اهڙا سلوڪ آلاپيندو هو. جي اڄ بہ انساني جيوت جو حصو بڻيا پيا آهن:

سدا ڪر شڪر، 'سامي' در دوست جي،
پاوين ملي مليدو، پاوين سڪو ٽڪر
رکي چاه اندر ۾، گهٽ وڌ ڪڏي نہ گهر،
نُور انهيءَ ۾ ٿر، تہ خاصو خلوتدار ٿيئن.

اهڙا پيا بہ ڪيترائي سلوڪ آهن، جن ۾ اجوڪي جيءَ جلائيندڙ ذهن جي تنتن تان تناو جي بوجهہ هلڪي ڪرڻ لاءِ اُپاءَ آهن. جيڪڏهن جگياسو، سڪ سان ستگروءَ يا ساڌ سنگت جي ستسنگ جي واٽ وٺندو تڏهن ئي ترشنا جي تيز تار، جنهن ۾ دنيوي، ڪوڙن ناتن جا واگهو ۽ ڪچ مچ آهن، انهن کان محفوظ رهي سگهندو.

1- ليکراج عزيز 'سامي' :صفحہ 11

ڪري ٿو. سامي صاحب پڻ ان سهاڳڻ جي ساراه ڪئي آهي، جنهن
پنهنجي پرينءَ کي ريجهايو آهي ۽ پرين جنهن کي پانئي ٿو:

جنهين من ڏيئي، پرين ريجهايو پانهنجو،
سا سهڄي سهاڳڻ ٿي، پرينءَ ڳل پيئي،
منن ساڻ مرم جي، سرتيون سيپيئي،
تاريائين پيئي 'سامي' پيڪا ساهرا!

شاهه جون ست سهاڳڻيون ساميءَ جي هڪ ئي سهاڳڻ جي
عڪاسي ڪن ٿيون. ان ڪانسواءِ مايا، اوديا، ڪلپت، مانڪ ديه،
سيوا، سڪ ڀڳتي وغيره سندس تخيل جي پرواز آهن، جي
انساني جيوت جو جزو مڃيا وڃن ٿا. ساميءَ جي عبارت
جڙتو ۽ بي سوادي ناهي. هن جا ويچار ۽ سنسڪار، انيوءَ ۽
آزمودا ڪيس صوفي شاعرن شاهه ۽ سچل جي صف ۾ ترويڻيءَ
جيان بيهاريو آهي. هن جا سلوڪ ويدانت جي خالص خوشبوءِ
سان سرشار آهن، جن جي مطالعي مان جسماني يا نفساني خواهشن
جي چِڪ چڏايو وڃي ۽ روحاني يا آتمڪ آنند جي پراپتيءَ
ڏانهن من مائل ٿيو پوي. اهو ئي آهي هڪ ڪامل ڪويسر جو
ڪلام جو ڪيس شاعري جزويست از پيغبريءَ جي اعليٰ درجي
تي ٿو پهچي. هن سلوڪ ۾ اهو ئي سنديش سمايل آهي، جو
ماضي، حال ۽ مستقبل ۾ پيو هليو هلي.

ليکراج عزيز ساميءَ جي شاعريءَ بابت چوي ٿو :

"'ساميءَ' جا سلوڪ ويهي پڙهبا تہ من جا مچ،
پيٽ جا پچ ۽ دل جا ڏانيد ڪافور ٿي ويندا ۽
اندر ٺنبيل پاڻيءَ وانگر ٺري پوندو هن جي
سلوڪن ۾ چندرما واري سيتليتا، ساگر واري
گهرائي ۽ آڪاش واري وشالتا آهي. اهي ٿيئي،
امولڪ گڻ آهن. جي ڪيس سنڌ جي ڪوين ۾

اب 8

سنڌي ڀڳتي شاعريءَ ۾ ساميءَ جو يوگدان
۽ شاعرن تي اثر

سنڌ جي سر زمين، انيڪ سخن ور شاعرن کي جنم ڏنو آهي. جن
نهنجي ذات ۽ ڪلام سان وحدت الوجود توڙي ايشور جي هيڪڙائيءَ
جو پيغام پئي ڏنو آهي. انهن جو ڪلام هڪ اهڙو عميق ساگر آهي، جنهن
ان ادبي غواصن وقت به وقت پئي سپون سوجهي ڪڍيون آهن. ڪيترن
ي ڏيهي ۽ پرڏيهي عالمن، انهن عارفن جي ڪلام جي فلسفيانه ڇنڊ ڇاڻ
ڪندي سندن ساراه جا ڍڪ پئي پريا آهن.

دنيا جي اتهاس جو اڀياس ڪندي معلوم ٿئي ٿو ته وچولي زماني
۾ نه رڳو هندستان پر ٻين ملڪن ۾ به حڪومت، مذهب يا جاگيردارانه نظام
خلاف جيڪا وڏي ۾ وڏي هلچل هلي اُن ۾ رهسيواد (Mysticism)
سرفهرست هئي. جيو آتما ۽ پرماتما جي پريم کي رهسيواد چئجي ٿو.
هندستان ۾ صوفي ۽ سنت ڪوي ان هلچل جا باني هئا. جن مان ڪيترن
جو ڪلام ظاهري طور ڌرم جي رنگ ۾ رڱيل ڏسڻ ۾ اچي ٿو. پوءِ به
باريڪبينيءَ سان ڏسڻ سان اُن ۾ عام جنتا جو دک درد، حاڪمن، تنگ دل
مذهبي ڪٽرپنٿين ۽ مٿئين طبقي جي ظلم وستم جي عڪاسي ڪيل
نظر اچي ٿي. انهن عارفن، مدي خارج رسمن، ڌرمي ڏيکاءَ ۽ پاکنڊ تي
ڪڙي ٽيڪا ٽپڻي ڪندي، هڪ ايشور جي ڀڳتيءَ جي سکيا ڏني آهي.
انهن جي ٻولي سنسڪرت نه پر هندي يا ٻيون ڪيتريون ئي علاقائي
ٻوليون هيون. اهڙي سماجي ڪشمڪش ۽ راڄنيتي مونجهاري وقت
تهذيب ۽ وشواس جي هڪ نئين سجاڳيءَ جو جنم ٿيو. انهن سنت ڪوين

ان طرح ساميءَ جي سلوڪن ۾ صنايع ۽ بدايع جملي شاعرانه صنعتون ۽ ويد جي گلزار جا گل آهن، جن جي رنگيني نه صرف سنڌي سخن جي باغ ۾ هڪ بي بها رونق لڳائي ٿي، پر انهن سلوڪن جي عبارت ۾ پڻ طرحدار تراوت آڻي فصاحت ۽ بلاغت پيدا ڪري ڏيکاري آهي.

مورک کین ڏسن، سامي سپرين کي،
تپ، تيرٿ، ورت، نيم جڳہ، جهد کيو جاڳن،
غفا، بن، پهاڙ ۾ بک اُچ دک سهن،
بنا ساڌ سنگت جي وهڻ منجهہ وهن،
کي لکايا لهن، سامي سپرين کي.

اهڙي نموني ساميءَ ساڄڻ کي آڪاش تان لاهي ڌرتيءَ تي آڻي
ٽرن، پهاڙن، شاسترن ۽ ڪتابن جي قيد مان ڪڍي عام ماڻهن جي وچ ۾
هاري ٿو. جيئن صدين کان سڪايل پونئتي پيل انسان بہ اُهو جو مشاهدو
اٺي سگهن. ڌارمڪ پوڄا ڪي، پاکنڊ ۽ اڊمبر کان آجو ڪري سليس ٻڌائڻ
هڪ ايشور جو ويچار ۽ اُن کي پريم ۽ ڀڳتيءَ سان پائڻ جو حق عام کي
رني ڏيڻ، ان يگ جي تقاضا هئي، جيڪا ساميءَ ڪافي حد تائين پوري
ڪئي، جنهن جي اهميت اڄ بہ قائم آهي. ايتري قدر جو هاٺوڪي
زماني ۾ گرديو ٽيگور کي بہ ان ڏانهن ڌيان ڇڪائڻو پيو:

پوڄا پاٺ ڀڄن آراڌن، سمرن کي کر ترک صفا،
ڪول اکيون ۽ جاچ نہ ڪرڪا، ڪٿي آهي تنهنجو ڀڳوان؟
هو تہ وڃي ان جاءِ رسيو، جت هاري ڌرتي کيڙي ٿو،
پهڻ مزور جتي پيو ڀوڙي، ڀوڙي ۽ ڳڏ ميڙي ٿو.
(ٽيگور)

ٽيگور، ساميءَ کان گهڻو پوءِ جو شاعر آهي. جڏهن ڌرم ۽ مذهب
جو زور ڪافي گهٽيل هيو، پر جنهن دور ۾ ساميءَ اهو سڀ ڪاجهہ چوڻ
جي جرئت ڪئي. اُها ملن ۽ پنڊتن لاءِ هڪ وڏي للڪار هئي. هوُ سندن
ڪوڙي ڏيکاءَ، پاکنڊ ۽ بهروپ کي بي نقاب ڪندي چوي ٿو:

لکين لباڙي ڳالهيون ڪن اڳم جون،
'سامي' ڪوڙائي ساڌ ٿيا، مٿو ۽ ڏاڙهي،
کلڪائين ڪپٽ جي ڪاتي کهاڙي.

ساميءَ نہ رڳو انهن پنڊتن ۽ مولوين جا پول پڌرا ڪيا، پر بين

اسان جي ساهتيہ ۽ سنسڪرتيءَ کي هڪ نئون موڙ ڏنو.

هندستان ۾ اها هلچل پندرهين عيسوي صديءَ جي شروعات ۾ ٿي
۽ ارڙهين صديءَ تائين هلي. رامانند (1470ع-1400ع) پاڻ براهمڻ ۽
سنسڪرت جو ودوان هو، تہ بہ پنهنجي سکيا ۽ ڪوتا عوام جي
ٻولي هنديءَ ۾ چئي. هُن اوچ نيچ، ذات پات ۽ ڌرمي ڀيد ڀاو جي
زبردست مخالفت ڪئي. هن چيو تہ پرماتما هڪ آهي. اهو نہ مندر
نہ مسجد ۾ آهي، پر پنهنجي دل اندر آهي ۽ ڪير بہ اُن کي
پنهنجي پريم ڀڳتيءَ سان حاصل ڪري سگهي ٿو رامانند جو وشواس
هو تہ جيڪو بہ رام کي سچي سڪ ۽ ڀڳتيءَ سان ڌيائيندو. سو ئي
کيس پائيندو. سنڌي ادب جي اڀياس مان پڌريءَ پٽ ڄاڻ ملي ٿي ت
سامي پڻ انهن سنت ڪوين جي صف ۾ شمار آهي، جنهنجي سلوڪ
۾ ان هلچل جي تصوير ملي ٿي:

وڏي وڏائي، 'سامي' ڄاڻ ڀڳت جي،
نيچ اوچ ٿيا ڪيترا، ڪري ڪمائي،
ڊيڊ، چمار، جولاها، ڀيچارا ڀائي،
جنين لنو لائي، سي سڀئي سڌريا

ساميءَ جي مٿين سٽن کي جڏهن ان زماني جي پس منظر ۾
مادي نقط نگاه کان ڏسجي ٿو تہ انهن ۾ حقيقت جو بيان ڏنل آهي، ت
جن کي هيل تائين نيچ سمجهي ايشور جي ڀڳتي ڪرڻ کان وانجهي
ويو هو؛ تن جاڳي پنهنجو حق حاصل ڪيو هو ۽ اهو سڌ ڪيو ه
تہ ايشور اڳيان اوچ نيچ جو ڀيد ڀاو نٿو هلي ان زماني ۾ جڏهن پنڊت
۽ ٻانيڻن، ملن ۽ مولوين ايشور ۽ خدا کي الڳ الڳ روپن ۾ ورهائي
مندرن ۽ مسجدن، شاسترن ۽ ڪتابن، ورتن اشنانن ۽ روزا نمازون، نرڳ
سرڳ ۽ بهشت دوزخ جي خيالي قلعن ۾ قيد رکيو تڏهن اهڙي ڪرن
زده ماحول ۾ ساميءَ انهن زنجيرن کي پرزا پرزا ڪندي کليو کلايو
چئي ڏنو.

چ آهي ته جڳت به ساچ آهي. برهم ئي هن سرشٽيءَ جو خالق آهي. هن
ڪوريئڙي جي ڄار وانگر پاڻ مان ئي هي جهان خلقيو آهي. اُن جو
ڪارڻ ۽ ڪاريه ٻيئي پاڻ آهي:

ڪارج آئون ڪارڻ، پرتک پورن آتما
اُپاجي نپاجي لين ٿئي، جنهن ۾ سڀ جهان.

هرهڪ جيو، جڙ ۽ چيتن (آتما) جو ميلاپ آهي. جيڪي ٻئي
يزون برهم ۾ ئي سمايل آهن. رامانج جي ويدانت مت کي وششٽ ادويت
اد چون ٿا. ان مت ۾ اها ترغيب ڏنل آهي ته سنسار سچ آهي ۽ نه مايا يا
پنو. ساميءَ جي سلوڪن ۾ نه فقط شنڪر آچاريه ۽ رامانج جا ويچار
يل آهن، پر اُپنشدن ۽ گيتا ۾ سمايل ويدانت واري فلاسافي پڻ ڏنل آهي. ان
ڪري ساميءَ جي ويچارن ۾ ڪٿي ڪٿي تضاد ملي ٿو. هوُ اُتي ئي
عوي ٿو ته هي جڳت برهم خلقيو آهي، جو خلق ۾ موجود آهي؛ يعني
جڳت ست آهي. هيءَ ڪا ساميءَ جي پنهنجي فيلسوفي ڪانهي، ڇو ته
و فيلسوف ڪونهي، پر هوُ هڪ شاعر آهي، جنهن جي ويچارن ۾
يڪو تضاد آهي، سو اُن يگ جو تضاد آهي، اُن يگ جوچٽر آهي.

ساميءَ موجب اگيان، برهم ۽ جيو جي وچ ۾ جيڪو ڀيد پيدا ڪيو
هي، سو برابري ڪرڻ ۽ سڀ سان ساز سلوڪت ۾ رهڻ سان دور ٿئي ٿو.

جڳت ڏٺو جانيءَ ۾، جانيءَ منجهه جڳت
سمت سلوڪت، مک رکي موجان ڪري.

اڄ جي وگيانڪ دور ۾ برهم ۽ جيو جي ڀيد جو مسئلو ڇڙ
مي ئي ڪونه. اڄ آهي انسان جو انسان سان ئي ڀيد ڀاو. جنهن جو مکيه
سبب آهي،ناٿي جي اٽپوري ورهاست. ان ڪري سامي صاحب پنڄن
ڪارن، ڪام، ڪروڌ، لوڀ، موه ۽ اهنڪار کي دٻائڻ جي ضرورت
ي زور ڏنو آهي. هو صرف ائين به ڪونه ٿو چوي ته ڪاڄهه ڪرم
ي نه ڪريو ۽ تقدير تي ياڙي ويهو. پر هو اُدم ۽ پرشارٿ کي سڀ
تان وڌيڪ اهميت ٿو ڏئي:

حاڪمن ميرن، حاجين مکين ۽ چوڌرين تي جرح ڪرڻ کان بہ ڪو
رهيو آهي:

ڪلجگ جا ڪوڙا، مير متعدي چوڌري
راتيون ڏينهان لوڀ جا، گهرهنڌن ٻوڙا،
ويساهي ويساه سان، ڀڃن وسوڙا،
سامي مت موڙها، مرڻ نہ جاڻن من ۾.

ساميءَ جو اهو سلوڪ پنهنجي يگ جي هڪ وڏي سچائي
بيان ڪري، جيڪا اڄ جي بہ سچائي آهي. سامي اڃا بہ اڳتي و
پنهنجي يگ جي تصوير هيئن ٺو چٽي:

چوري نہ ڇاڏان، مال پرائو نہ ڇڏيان
ڏٻيان بار اُئن جا، ڦريان نماڻا،
تنهن ڪون پڇاڻان، ڪريان حق حلال جون.

ان سلوڪ پڙهڻ سان اکين آڏو اهڙيون تصويرون اُڀرڻ لڳن ٿيو
جن ۾ ڪو نادرشاه آهي، ڪو احمدشاه ابدالي آهي ۽ ڪو قاسم خ
آهي. ڪو انگريز آهي، ڪو ڏيهي حاڪم ڪلهوڙو يا مير آهي، جن
ظلم ۽ ستم جا تمام ليڪا پار ڪري ڇڏيا هئا. ساميءَ رڳو انهن حاڪ
کي نہ پر پوري سرشتيءَ جي تمام غاصبن کي للڪار ڪئي آهي: ج
ڦرلٽ ۽ چوري ڪندي پنهنجا محل اڏين ٿا.

هي سنسار ستيہ نہ پر ڀرم آهي، جنهن انسان کي اهڙو تہ ڀلا
آهي جو هو اُن کي اٽين سچ سمجهي وٺو آهي: جيئن نوڙيءَ کي نان
سمجهجي. اهو ڀرم، اوديا جي ڪري آهي جيڪو گروءَ کان گيان حا
ڪرڻ سان دور ٿئي ٿو. شنڪر آچاريہ بہ اها نانگ ۽ نوڙيءَ جي تش
ڏني آهي، جنهن ۾ ويدانت مت موجب رڳو برهم ئي سچ آهي. برهم
جيو ۾ ڪوبہ ڀيد ڪونهي. جيو رڳو، مايا (ڀرم) ڪري برهم کان
کي الڳ سمجهي، سنسار کي سچ سمجهي وٺو آهي.

سامي، رامانج جي ويدانتي ويچارن موجب چوي ٿو تہ برهم

سنسار جي ترشنائن کان پري رهي، انل جيان آڪاس ۾ اُڏامندي وجي پنهنجو آشيانو ٺاه:

ورلي ڪنهن لکي، گرمک لک الک جي،
پرچي ڏنو جنهن پاڻ کي ٿيڻي رمز رکي،
سيتل ٿيو 'سامي' چئي بيحد بوند چکي
جيئن انل پکي، اسٿت رهي آڪاس ۾.

سنڌي ادب جو اڀياس ڪندي خبر پوي ٿي ته ساميءَ ڪانپوءِ جي ڪجھ شاعرن بيدل ۽ دلپت وغيره تي ته سندس شخصيت ۽ ڪلام جو اثر آهي ئي، پر هوُ خود به جيئن ته هڪ سچاڻ شاعر هيو ۽ پاڻ کان اڳ جي پڻ ڪيترن ئي مفڪرن ۽ شاعرن کان نه صرف واقف هيو. بلڪ انهن جو ڪلام سندس وجود تي ائين ڇانئيو پيو آهي؛ جو لڳي ٿو ته ٻي خوديءَ ۾ هُن جا ڪجھ سلوڪ اُنهن اڳين شاعرن کان پڻ زبردست متاثر نظر اچن ٿا. ايتري قدر جو تقريبا منجهن هڪ ئي پيغام سمايل آهي. جيئن ته بيدل صاحب به انل پکيءَ لاءِ پنهنجي بيت ۾ فرمائين ٿا:

انل جان آڪاس ۾، ڪيول تر ڪٿي اڏ. (بيدل)

سامي صاحب پنهنجي ستگروءَ جي مهر سان 'آتمڪ اُنتي' جو مالڪ بڻيو. جنهن لاءِ هنن جي سکيا آهي ته انسان پنهنجي اندر مان ميل تڏهن ئي ڪيڻ ۾ ڪامياب ٿيندو جڏهين مٿس ڪنهن ڪامل پرش جي درشٽي ٿيندي. 'پورن پرک پنهنجي شش کي پڳتي، جوڳ ۽ ويراڳ جي خزانن سان مالا مال ڪري ٿو. پوءِ ئي اُن جي اندر مان هر قسم جا دک ۽ پيڙائون غائب ٿيون ٿين ۽ هو سڄاڳ ٿي انيئي جوت جي وسيلي هر جاءِ تي پرميشور پرتک ڏسي ٿو:

جتي مينگھ منڊل، تتي بيحد بجلي
گروءَ لکايو گيات سان، اهڙو پد اچل،
پائي سک سروپ جو، 'سامي' ٿيو سيتل
ائثي پهر عمل، اُتري ڪين اکين مون.

(سامي)

'سامي' سپ جو ديوه آهي پُرڪارث پانهنجو
ڪوڙن مون کو هڪڙو گرمک چاٽي پيو،
اوديا جو اهنميو، ڪييو جنهن اندر مون.

سامي صاحب اجا به اڳتي وڌي سمجهائي ٿو ته ڪنهن به مقصد ج
حاصلات لاءِ رڳو اُدم ئي ڪافي ڪونهي، پر ان سان گڏ پنهنجي ڪر
سان محبت، همت ۽ ٻي ڏپائي به هئڻ کپي:

ورچي منڊ ۾ ويه، ڪاه ته ڪيچڻ ڪي ملين
ساجهر ئي سامي چوي، چُلي چپرين پيه
ڏورينڊن جو ڏيه، ويڻن ڪي واري وري.

سالڪ کي منزل مقصد ماڻڻ لاءِ اجايو ادمبر نه، پر دل جي پاڪائي
گهري پيار جي ضرورت آهي، جنهن کانسواءِ سڀ حيلا اجايا آهن.

بنا سڪ ساڄڻ، ڪنهين پاتو ڪينڪي
نڪري ڪينءَ ڏهيءَ ري، مناجهون ڪير مکڻ،
ڦل ورائي وڻ، 'سامي' سُڃو سڪٽو.

سامي صاحب، انسان کي عقاب جهڙي پکيءَ سان تشبيه ڏين
چوي ٿو ته، عميق عشق سان گڏ عقل و فهم جو دامن به نه ڇڏڻ گهرج
اها سمجهه ۽ سڪيا ساڃي گروءَ کان ئي ملي سگهي ٿي، جنهن جي صح
انيڙه جي آڪاش جا سير ڪرائي ٿي.

عشق عقل آهين، ٻئي پر پکيءَ جا
انيڙه جي آڪاس ۾، گر گم پهچائين
درسن سار سروپ جو، لنو سان لکائين،
ممت مٽائين، 'سامي' سڀ اندر جي.

سامي صاحب پنهنجي يگ جو آئينو آهي، جنهن جي ڪلام ۾
دور جي پوري عڪاسي ڪيل آهي. اُن سان گڏ هُن الڳ الڳ وشين
سمجهائيندي بهترين راهنمائي ڪئي آهي. سامي، انل پکيءَ جومثال ڏ
منش کي هدايت ٿو ڪري ته اي انسان! تنهن جي لاءِ واجب آهي

اهڙيءَ ولايت کي 'دلپت' پورب ديس ٿو سڏي ۽ ان جي تصوير به
ڪي ساميءَ جهڙي چٽي ٿو:

جتي ساز نہ سرود ڪو، نڪا تند تنوار،
نڪا حد نہ بيحد ڪا، نڪو روپ آڪار،
نڪو سج نہ چنڊ ڪو، نڪو ڏنڊ وڪار.
(دلپت)

محبوب جي ديدار جو ڪهڙو بيان ڪجي! جنهن کي نہ رنگ،
، روپ، نہ ڪا شڪل ۽ سروپ اُهو آخر ڪهڙو ازغيبي اسرار آهي،
نهن جو ورنن ڪرڻ کان ٻاهر آهي:

دوست جو ديدار، ڪامل آهي ڪهڙو؟
چيو وڃي نہ منهن سان، ازغيبي اسرار،
نڪو روپ نہ رنگ ڪو، نڪو انگ آڪار،
جڏهن ملندءِ يار،تڏهن پوندءِ سڌ سروپ جي.
(سامي)

گرونانڪ صاحب بہ چيو آهي:

روپ نہ ديک، رنگ ڪڇ، تره گڻ تي پريو ڀن،
تسہ ٻجهائي نانڪا، جس هو وئي سہ پرسن.

اها جوت ۽ خدائي نور، هرهڪ جيو، بلڪ هرهڪ شيءِ ۾
موجود آهي، جنهن جو ديدار انهيءَ کي ئي ٿيندو، جنهن جي دل صاف
هوندي ۽ جنهن جي اندر ۾ پريم يا عشق هوندو. ان لاءِ ساميءَ چيو آهي:

بنا پاڪائيءَ پاڪ، ڪنهين پاتو ڪينڪي،
سمجهي ڪو 'سامي' چئي محبتي مشتاق،
چڙهي جنهن عرش تي، ٻڌو وحدت واڪ،
ڇڏي سنسو ساڪ، جدا ٿيو جهان کون.

مولانا روميءَ چيو آهي:

سامي صاحب جي سلوڪن ۾ ڪٿي ڪٿي رومي جو اثر پ
نمايان نظر اچي ٿو.

جيئن تہ روميءَ پڻ پنهنجي گروءَ جي مهما ڳائي آهي: جو پنهنجي
ڪامل مرشد شمس تبريز جي مهر سان وڏي منزل جو صاحب بڻيو:

چونڪہ باغ من بهار ازشمس تبريزي گرفت
درد رون خنديده‌ام، گرازبرون ناليده ام
(رومي)

سامي صاحب غيبي ۽ روحاني دنيا جو عجيب و غريب بيان ٿ
ڪري. جنهن طالب جي اک کلي ٿي، سو جيئري ئي انهيءَ سوڪيم جها
جو مشاهدو ماڻي ٿو، جتي زمان ۽ مڪان، آڪاس ۽ پاتال جا بنڌن ناهن
جتي نہ ڪرم آهي نہ ڪام، نہ غم آهي نہ زوال، نہ بک نہ اُڃ. جت
هردم خاوند جو خيال پيو وسي. سامي انهيءَ 'غيبي ولايت' کي 'بيگ
پور' 'ديس ملار' يا 'نور محل' سڏي ٿو.

ڪنهن کي ڪريان حال، پورب ديس ملار جو،
جتي اُڃ بک ناه ڪا، نڪي ڪائي ڪال
نڪو ڏينهن نہ رات ڪا، نڪو آڪاس پاتال،
خاوند جو خيال، سه ورتي 'سامي' چئي.

انهيءَ 'نور محل' ۾ رات آهي نہ ڏينهن، نہ سج آهي نہ چنڊ، اُت
هميشه مهر جو مينهن پيو وسي:

نيڻن لايو نينهن، نور محل ۾ ناٿ سان،
جتي سج نہ چنڊ ڪو، نڪو رات نہ ڏينهن
مهرون وسي مينهن، 'سامي' سدا عرش جو.

ساميءَ 'بيگم پور' جو حوالو ڏيئي 'غيبي ولايت' جي کهڙي
من موهڪ سماجهاڻي ڏني آهي.

بيگم پور جو شهر، اٿي عين آڪاس ۾،
من پڌ واٽيءَ ڪون پري، اگم اگوچر.

ڪبير تون تون ڪرتا تون هوئا
مجهہ مهہ رها نہ هوُن
جب آپا پر ڪا مٽ گيا، جت ديکئہ تت تون
(ڪبير)

خودي مٽي تب سک ٿئي، من تن ٿئي اروگ
نانڪ درشٽي آئيا، اُستت ڪرني جوڳ.
(گرونانڪ صاحب)

سامي صاحب فرمائين ٿا تہ صرف پڙهڻ سان ئي سڀ ڪجهہ نہ
ٿو آهي. اُن سان گڏ رهڻي پڻ سٺي ڪرڻ گهرجي. انسان ڀرين پنهنجو
ڻ سان وفادار ٿئي ۽ قول ۽ فعل ۾ فرق نہ رکي:

رهت هڪ رتي، ڀلي جن پرتيت سان،
تن کي لڳي ڪينکي ٽڏي ۽ تتي،
سي رسيا راه سنئينءَ تي پائي پران پتي،
جئن لوئي رنگ رتي، تئن سامي رتا رهن رنگ ۾.

ٽڙي طرح روحل پڻ ساميءَ کان متاثر ٿيندي ساڳيو ئي خيال دهرائي ٿو:

ٻڪن مڙيئي بات، تات ڪنهين جي تن ۾،
ٻڌيون سٽيون ٻالهڙيون واڪاٽين وات،
پر ظاهر ٿيندن ذات، رهڻيءَ مان 'روحل' چوي.

ڪتابي علم کان حقيقي علم حاصل ڪرڻ بهتر آهي. ان ڪري ساميءَ
يو آهي.

بنا آتم گيان، ممت نہ مٽي من جي،
توڙي سڀ ساڌن ڪري، پڙهي ويد پران،
گيتا ۾ ڀڳوان، ارجن کي ائين چيو.

ڪبير بہ ساڳيو خيال پيش ڪيو آهي.

پوٿي پڙه پڙه جگ مئا، پنڊت ڀيا نہ ڪوءِ
ڍائي اکشر پريم ڪا، پڙهي سو پنڊت هوءِ.

آئينہ دل چوُن، شوُد صاف وَ پاڪ
نقشہ هاءِ بيني، پرون از آب و خاڪ

شاعر فرمائي ٿو، تہ جڏهن اندرجي آئيني کي صاف ۽ اوجر ڪجي
ٿو تہ پوءِ ڪائنات جي ذري ذري ۾ ترتي توڙي سمنڊ هر جاءِ تي پرين
جو عڪس پسجي ٿو.

سامي صاحب چون ٿا تہ پرينءَ کي پائڻ لاءِ اولين شرط آهي، پوتر
۽ پاڪائي. جيسين اسان جي اندر ۾ ڪوڙ، ڪپٽ ۽ پاکنڊ موجود آهي
تيسين پريوءَ جي درشن ماڻڻ ناممڪن آهي:

سو ساڌو جن چاڻ، جو ساڌي من شڌ ڪري،
دک سک، لاڀ الاڀ ۾، رهي ثبوتيءَ ساڻ،
’سامي‘ چئي سڀ ڪنهن جو، ڪيول گهري ڪلياڻ،
ڪيي پنهنجي پاڻ، پيئي پياري رام رس.

ڪبير صاحب فرمائي ٿو:

ڪبير من نرمل ڀيا، جئسا گنگا نير،
هرلاڳي پاڇو ڦري، ڪهي ڪبير ڪبير.

صرف دل جي پاڪائي بہ ضروري ناهي، پر ان سان گڏ چنچل م
کي بہ قابو ۾ رکڻو آهي. من تڏهن مرندو جڏهن ان مان هٺ، ايمان ۽ خود
ڪڍبي، ڇوتہ خودي ۽ خدا هڪ جاءِ تي ڪونہ هوندا آهن.

خوديءَ منجهہ خراب، مورک وڪ اپار ٿيا
ماڃي ويٺا ست، سڀ جڳت جو اسباب،
اڳيون ڪال قهار جو ’سامي‘ جهلن تاب
هر هر ڏين حساب، سمجهہ ورائي سگهٽا.

خوديءَ يا وجود وڃائڻ تي بيدل فقير، ڪبير ۽ گرونانڪ بہ ساڳي ڳالهہ چئي آهي

سڪ تون رمز وجود وڃائڻ دي،
نهين حاجت پڙهڻ پڙهاوڻ دي...

(بيدل)

پتنگ جئن پاڻ کي، ڏسي مچ مچي،
'سامي' رنگ رچي سته سپيرين جي.
(سامي)

پتنگن په کيو، مڙئا مثي مچ،
پسي لهس نہ لچئا، سڙئا مٿي سچ.
(شاه:سريمن ڪلياڻ)

ايشور جو عاشق اهڙو مها پرتابي ٿو ٿئي، جو هرڪو پاڻمرادو اچيو سندس اڳيان سيس جهڪائي:

ساري رات سڄان، جاڳي جن ياد ڪئو،
اُن جي عبداللطيف چي، مٿيءَ لڌو مان،
ڪوڙين ڪن سلام، اڳه اچيو اُنجي
(سر سريراڳ-شاه)

سامي صاحب اِهو ساڳيو خيال هيٺين لفظن ۾ چيو آهي:

جپيو جنهن هرنام، گرمک پوري مک ري،
پاتو تنهن پرتيت سان، انيئي ديس انعام،
چڙهي ويٺو تخت تي، ڪري اپيد آرام،
سيڪو ڪري سلام، سامي چئي شيوڪ ٿي.

ايشور انيڪ روپ ڌاري، هن جڳ ۾ پرگهٽ ٿيو آهي. ساميءَ جي بوليءَ ۾ هو ٻڌندڙ بہ پاڻ آهي، ڏسندڙ بہ پاڻ آهي، نرآڪار، هن جڳ ۾ سهسين آڪار وٺي، پنهنجو ديدار پاڻ پيو ڪري. شاه جي بوليءَ ۾ ايشور پاڻ ئي حسن جو خلقيندڙ آهي ۽ وري پنهنجي حسن تي پاڻ ئي حيران آهي. هو پاڻ ئي پاڻ تي عاشق آهي ۽ پنهنجو معشوق بہ پاڻ آهي:

پاڻهين پسي پاڻ کي پاڻهين ئي محبوب،
پاڻهين خلقي خوب، پاڻهين طالب تن جو.
(سر ڪلياڻ-شاه)

سامي صاحب کان نہ صرف ٻيا شاعر ٿيا، پر خود سامي پاڻ
پنهنجي دور کان اڳ ڪيترن ئي شاعرن جي ٻڌايل موضوع جو تتب
پنهنجي سلوڪن ۾ ڪيو آهي. شاھ عبداللطيف ڀٽائيءَ کان تہ هوُ بيحد
متاثر پيو لڳي، جو هن سندس ڪيترو ئي پيغام تمام ٿوري ڦير گهير س
پنهنجي لفظن ۾ پڻ بيان ڪيو آهي.

جيئن تہ شاھ صاحب هيٺين مصراعن ۾ فرمايو آهي:

گهڙي گهڙو هٿ ڪري، ٻوڙيائين ٻانهون،
ويچاري وڏيون ڪيون، وچ دريا داهون،
موٽ، محب! پاهون، تاڪن تڪي آهيان.
(سرسهڻي)

نانگن ڪين نمايو، ناٿ نمايو نيه:
مڙهن اُتا ميه، جوڳيا سندي ذات ڪي.
(سر رامڪلي)

پڙهيو ٿا پڙهن، ڪڙهن ڪين قلوب ۾،
تئن ٿا ڏوھ چڙهن، جي ورق ورائن وترا.
(سريمن ڪلياڻ)

اهي ساڳيا ئي ويچار سامي صاحب اجهو هنن لفظن ۾ تحرير ڪيا آهن

گهڙي گهڙو هٿ ڪري، ٻوڙيائين ٻانهون،
ويچاري وڏيون ڪيون، وچ درياھ مٿي داهون،
اچڻ اوراهون، نہ تہ دوست ٿي دم ڏيان.

شاعرن جي دل ۾ ڪا غيبي آتش آهي! ساميءَ جي ڪو تا
ڪٿي ڪٿي اها باھ، پڙڪو کائي ٻاهر ٿي نڪري ۽ شعلا ٿي ڏيکار
هتي ڪي مثال پيش ٿا ڪجن، جن مان ظاهر آهي تہ شاھ ۽ ساميءَ
ساڳئي تڙپ هئي. عاشق، پاڻ کي محبت جي مچ ۾ پتنگ مثل ٿا جلائي

. سلوڪن جي سموري سٽاء بہ اُها ساڳي قائم ڪيل آهي. جا هن ڪان
سامي صاحب پنهنجي سلوڪن ۾ سمائي آهي. اهڙي هڪجهڙائي
ڪاريندڙ دلپت جا سلوڪ پيش خدمت آهن. پرين پسڻ، ويراڳ، مايا وغيره
و ساڳيو ئي ساميءَ وارو وشيہ دلپت ۾ بہ نظر اچي ٿو. سلوڪن جي
موري سٽاءَ بہ اُها ساڳي قائم ڪيل آهي، جا هن کان اڳ سامي صاحب
نهنجي سلوڪن ۾ سمائي آهي. اهڙي هڪجهڙائي ڏيکاريندڙ دلپت جا
لوڪ پيش خدمت آهن.

رو :

گروءَ جي گيان جو ڏيهي ڏيو چار،
تہ نانگ اندر ناٿ جو نرکين نور نروار،
دلپت ديدار، پيهي پس پاڻ ۾.
(دلپت)

چوراسي لک جوٽين کان موکش:

لک چوراسي چولا چيتن پهر يا رنگ رنگ اپار
لکيهن لباس ۾ ٿو کيل ڪري گيلار
(دلپت)

ادويت واد جو پيغام:

ٻيائي ڀولي ڪري ڀوري ڀرم نہ ڀل
هوت تنهنجي هنج ۾ ناحق روه نہ رل.
(دلپت)

پاڻ ۾ پرين پسڻ

پرين پس پاڻ ۾ ڀوري ڀرم ڀڃ
پئي تون پاڻيءَ ۾ موڳي مرين اُڃ
چاکي سهڪين اُڃ، دلپت ڇڏي پرين کي
(دلپت)

سامي. 'سامي' سڀ ديدار اٿيئي عجيبن جو،
ڏسي ٻنڌي پاڻ ٿو، ٻولي ٻولڻهار،
نر آڪار آڪار، ڏاري آيو جڳ ۾.

سنڌي ادب جي ورق داني ڪندي پلئيءَ پت جاڻ ملي ٿي ته نه صرف شاه لطيف، پر ٻيا به ڪيترائي سامي شاعرن آهن، جن جو موضوع سڌي يا اڻ سڌي طرح سامي صاحب جي زبان تي آيل آهي. ٿوري ۾ ڪجهه مثال هيٺ ڏجن ٿا.

سچل سائينءَ جي ڪافي مشهور آهي:

پاڻ ڏسڻ آيو پنهنجو تماشو، صورت جو سلطان
ڪاٿي امير وزير سڏائي، ڪاٿي سڏائي دربار....

سامي

اڻ هوندي بازي، بازيگر برحال ڪي،
ڪاٿي پير فقير امير ٿيو، ڪاٿي شيخ ملان قاضي.

پارسي شعر ۾ انهيءَ خيال جو گهڻو ورجاءُ آهي. مثلا روميءَ جو هيٺيون بيت مشهور آهي.

گه صدر تاج زر کند گه خاک روبر سر کند
گه خویش را قیصر کند گه دلق پوشد چوگدا
(ديوان شمس تبريز)

شاعرن تي اثر :

دلپت : (1769-1841ع)

'دلپت' جي ڪاويه تي سامي صاحب جي سلوڪن جو وڏو اثر نظر اچي ٿو، گروءَ جي مهما، چوراسي لک جوٽين ڪاري مڪتي، 'ادويت واد' جو پيغام ڏيڻ، 'پاڻ ۾ پرين پسڻ'، 'ويراڳ' 'مايا' وغيره جو ساڳيو ئي ساميءَ وارو وشيه دلپت ۾ به نظر اچي

تون جو ٻڌولين تات سو مولا ملڪن ۾ پيو.
سمجهي ڏس سورپ ڪي، صاحب سو ساڪيات،
نهال پاڪين پاڪ.تن مڙو ئي تنهنجو

گرومها:

ڏاڍو لوڏو لهر جو پيڙي پراڻي،
صاحب تي ساڻي، پيڙهه تائين پاجهه سين.

سنت جيوت سنگهه:

1831ع ۾ قمبر، لاڙڪاڻو سنڌ ۾ شيوڪرام سئنانيءَ جي گهر جيوت سنگهه جو جنم ٿيو. هن پوليس کاتي ۾ نوڪري ڪئي، پر جلد ئي اُتان استعفا ڏنائين. سائين ولايتراءِ جي سنگ ۾ کيس گرو ڪري ڪانئس آتمڪ گيان پاتو. ان طرح هو غريب گهرجائن ۽ پنهنجي ستگروءَ جي سيوا ڪندي 15 جنوري 1891ع ۾ برهملين ٿيو.

جيتوڻيڪ ڪو وڏو شاعر نه هو، پر هُن ڀڳتي ڀاونا ڌاريندي هُن ڪي ڀڄن ٻڌايا. اُن جي واڻيءَ تي سامي صاحب جو ڪافي اثر ڏسجي ٿو. جئين ته 'گرو مهما' بابت جيوت سنگهه فرمائين ٿا:

ڪئي مالڪ ولايت مهر پنهنجي جيوت ڀانهي غلام ڪي،
هر جاءِ جوت آهي يار تنهنجي ڏس ڪرشن ڪنعيي شيام ڪي

جيئن سامي صاحب ايشور مهما جي وياکيا ڪندي چيو آهي:

سامي سڀ ديدار، اٿي عجيبن جو،
ڏسي ٻُڌي پاڻ ٿو، ٻولي ٻولڻ هار،
نرآڪار آڪار ڌاري آيو جڳ ۾.

اهو ساڳيو موضوع اسان کي جيوت سنگهه جي لفظن ۾ اجهو هيئن لفظن ۾ نظر اچي ٿو:

جئون جو تئون نرنڪار تنهنجو نام نه روپ آڪار،
ورن نه چهن نڪو روپ توهي، سوهنگ ست سروپ،
تون هي نرگڻ نرآڪار تون هي سرگڻ سرو آڪار
تون هي آهين سڀ ۾ سار، تون هي آهين سڀ پاسار.

ويراڳ:

ويراڳ رکي جودو ۾ سڀ تي ٿيءُ نراس،
بن سمرن رام جي ڪڻ نہ ڪو اِڪ سواس
دلپت هردم هر جي ٿيءَ داسون جو داس
تہ وئنڪٺ لهين واس، وجي حضور هر جي
(دلپت)

مايا :

ڪيڍ ڪاپڙي قلوب مون مايا موه اُپانئڊ
سڪ ويهي ستسنگ ۾ نمرتا ڪميا ڪانڊ،
ڪن اڪيون عالم ڪون ٻئي ٻوٿي ٻانڊ،
وستہ ورتئہ گروءَ ڪان سا سوکهي ساه ۾ سانڍ،
منزل تنهنجي مهانڊ، دلپت ويه نہ هت ٿي ويسلو
(دلپت)

نهالچند:

’نهالچند‘ جو جنم 1898ع ۾ مانجهد ضلع دادو سنڌ ۾ لکميچ
پاروانٽيءَ جي گهر ٿيو. ڪوٽڙي، ڪراچي، سکر ۽ ٻين ڪيترن شهرن
پنهنجون ڪوٺيون ۽ پنهنجا باغ باغيچا هوندي بہ نهالچند جي من
ويراڳ ورتي رهندڙ هئي. پرمهنس گروءَ ڪان آتم گيان پائي اڌياتمڪ رنگ
۾ اهڙو تہ رڱجي ويو جو ڪيترا وري هن جا شرڌالو ٿي پيا. 1865ع
هيءَ سنت فاني چولو مٽائي رب سان هڪ ٿيو. نهالچند جا سلوڪ ر
جوت (ياڳو پهريون) ۾ موتيرام راموانٽيءَ جي سمپادن هيٺ گڏ ڪيل آه

نهالچند پنهنجي گروءَ ڪان مليل گيان ۽ ساڌنا جي نتيجي
ساميءَ جيان آتمڪ آنند ماڻڻ بابت چوي ٿو:

وٺي گيان گروءَ ڪان، چشمو چاڙهائي
چم جو چيرائي، تہ نهال ميوو ماڻ تون.

پنهنجي اندر ۾ پرين پاڻ ۽ آتمُ سروپ کي سڃاڻڻ لاءِ نهال چوي ٿو:

مان رکي مڙدن جو ڏيکي شان شرم،
پيا بہ ڪروڙين ڪاجن ڪم، ڌرمون هن ڌوتيءَ مان.

امي صاحب، اگياني انسانن کي سجاڳ ڪندي چوي ٿو:

ڪوڙن کي قدر، ڪونهي مانڪ ديہ جو،
پون پوءِ ساگر ۾، ٿي اڏين آٿرو
سچارن سوڏي لڌو، تڪر مون تاڪرُ
عين اپيد اڦر، 'سامي' رهن سياءَ ۾.

اهڙي نموني سوامي ڌرمداس پڻ اگياني انسانن کي هوشيار ڪندي
وي ٿو:

مانش جنم امول کي ٿو مٽيءَ ساڻ ملائين
هڪ هڪ سواس ڪروڙان ويسر منجهہ وڃائين
منهن مڙهيءَ پائي 'ڌرمون' ڏسين ڪين ڪي.

وامي گنگارام:

سوامي گنگارام جو جنم 1860ع ڌاري چڪ تعلقي، سکر سنڌ ۾
ري ڀاونداس جي گهر ٿيو. ننڍپڻ کان ئي وٺي پريوءَ پاسي سندس لاڙو
ڙيڪ هو. هيءُ سچو ساڌڪ هو، ساڌڪ مان سنت ٿيو. ڀڳتي ساڌنا جي
ت تي پنڌ ڪندي، جيڪي هن جي من ۾ ويچار هن جي من ۾ پيدا ٿيا؛
ن کي هن صاحب سلوڪن جي روپ ۾ پيش ڪيو آهي. 1950ع ۾ هيءُ
احب ڏانهن راهي ٿيو.

سوامي گنگارام تي سنڌ جي ويدانتي سرمور ڪوي ساميءَ جو
ڪافي اثر آهي. هوُ ڪاويہ روپ توڙي ڀاو پکش جي لحاظ کان سامي
احب جي پرمپرا جو ڪوي آهي. ڪٿي ڪٿي تہ لفظن جي سٽا بہ
اڳي ڪم آندي اٿس. هن صاحب جي ٻاڻيءَ ۾ سندس دارشنڪ ويچار
ارا جو درشن ٿئي ٿو. گرو، برهم، جيو، جڳت، مايا ۽ مڪتيءَ بابت هن
احب جيڪي سلوڪ چيا آهن، اُنهن جو مختصر بيان ڪجي ٿو.

وشنداس:

اڳ ذڪر ڪيل ڪوي نهالچند جي پٽ وشنداس پارواٿيءَ ٻه سنڌ ۾ ڪجھہ اهڙا سلوڪ چيا آهن، جي سامي اسڪول سان تعلق رکن ٿا. هن جو جنم 1845ع ۾ ٿيو ۽ 1926ع ۾ رب جي راه ڏانهن راهي ٿيو. هن جي سلوڪن ۾ پڻ ساميءَ جيان مايا، اوديا ۽ برهم جا ويچار نظر اچن ٿا. جيئن تہ:

مايا: مايا ڪي سڀ لوڳ طالب، مئنون نا ڪڇ چاه هئہ،
آوي اُڙدون تسي، نا آوي نا پرواه هئا.

اوديا: اوديا روڳ اندر جو ڪامل سڀ ڪٽيو،
انيئي جي آواز سان، پريمي محل پٽيو،
گوندر غم گنري ويا، لالن لوڙه لٽيو.

برهم: حقيقت ۾ حق، ڏٺم هڪڙو يار سو،
رام رحيم پڪارين، تنهن ۾ ناهي شڪ،
روشني ڪيي سو ئي سمشٽ ديکيو.

سوامي ٽرمداس:

سوامي ٽرمداس جو جنم سنڌي مهيني چيٽ جي 2- تاريخ سن 1854ع ۾ لاڙڪاڻي ضلع جي نوڙهي ڳوٺ ۾ شري 'متومل' جي گھر ٿيو. هوُ 4 جون 1947ع ۾ برهملين ٿيو. هن ۾ ڀڳتي ڀاونا ڪوٽان ڪوٽ ڀريل هئي. ٽرمداس، ڏنتو وهنوار ڪندي گھٽو وقت ڀڄن ۾ گذارڻ لڳو. ساميءَ جيان هن جي واڻيءَ ۾ بہ ويدانتڪ ويچارن جي جھلڪ ملي ٿي. هوُ چئني طرفن، ڏهني ڏسائن ۾ هڪئي برهم جو پرڪاش پسي ٿو:

اصلي اؤنڪار جي آهي چئني ڪنڊين چانڊاڻ،
اندر ٻاهر ڏهہ دسان سنگي آهي ساڻ.

مايا بابت پڻ هن ذڪر ڪيو آهي:

ڏوتي ڏوتي نہ چئو ٿين ڏوتيءَ مان ٽرم،
تپ تيرٿ دان پاڇ سيئي شيئي ڪرم،

ڪيترائي سلوڪ لکيا آهن. جن ۾ ڀڳتي، گيان، ڪرم ۽ ڪيترن
جڪ وشين تي خيالن ظاهر ڪيل آهن. هن جي ڪاويہ ۾ دارشنڪ
الن ۽ تت توم اسي، ويدانت سوتر جي جھلڪ ملي ٿي. هن جا
ڪيترائي سلوڪ سامي ۽ سان هڪجهڙائي رکن ٿا:

مر:

ساڳيو لٽم سو ٻوليم ٿي ٻوٽن ۾،
هيرا هتي هو، پتڪيس وٺي پرم ۾.

يدانت:

سماجھہ پاڻ کي سيٺ، غافل نانھن گماشتو،
ڏيٺو ڏوڪڙ ناھہ ڪو، هيرا ڪنھن جي پيٽ.

يا:

مايا ئي مايا جن مانگي سي مسجي ويا،
ايشور جن آراڌيو، وري نا چايا،
چيتي چيتن شڌ کي، سروپ سمايا،
پد انھن پايا، هيرا پنھنجي ڪرم جا.

هاراج جٺ ڪرشنڊاس:

مھاراج 'جٺ ڪرشنڊاس' جو جنم 1875ع ڌاري حيدرآباد، سنڌ ۾
يو. هوُ پنھنجي زماني جو مشھور پنبت هو. جھڙي نموني سامي ۽
نھنجي سلوڪن ۾ ستگروءَ جي مھما ڳائي آهي:

ستگر جھڙو شاھ، ڪونہ ڏٺوسين ڪاٿھين،
پرچي ڏنو جنھن پوربي، آتم ڏن اٿاھ،
نڪي پڇيائين ذات پات، نڪي پڇيائين راھ،
ڪري من اچاھ، 'سامي' ڇڏيائين ڇن ۾.

ساميءَ تان متاثر ٿي مھاراج جٺ ڪرشنڊاس پڻ پنھنجي سلوڪن
۾ ستگروءَ جي مھما ڳائيندي چوي ٿو:

گرو:

چڙي سڀ ڏنڊو، لڳس تنهنجي ڌيان ۾،
ڪرپا ڪري قلوب مون، ڪي سنسي جو سنڌو
غلفت جي غار ۾ متان ڪري ٿيان ڳنڊو
آهيان اصل انڌو، 'گنگارام' ساوڌان ڪر تون سيگهہ ۾.

سوامي گنگارام برهم ست، جڳت مٿيا جي تائيد ڪندي چوي ٿو
تہ ''هي جڳت جوٺو آهي. هڪ برهم ئي ست آهي. هڪ برهم ئي سين
۾ وياپڪ آهي:''

جوٺو سڀ جهان، سچو صاحب هڪڙو،
برهم ست جڳت مٿيا، سچو گر گيان.
ايڪو الک ڀڳوان، گنگارام ساکي سروپ.
پرتک پرميشور ساکي وسي سڀ ۾.
انڌا ڏسن ڪينڪي گهمي پنهنجو گهر،
رڳ رڳ منجهہ رمي رهيو، آد پرک امر.

سوامي گنگارام جيو کي جاڳرت ڪندي فرمائي ٿو:

جنهنجو انگ نہ آڪار، سو ئي سروپ تنهنجو
جيڪي ڏسين ٿو اکين سان، سو پنجن تتن جو پسار،
تون شڌ چيتن مک سورپ، آهين ساکي سرجڻهار.

مايا پنهنجي پن پن روپن دواران ماڻهن کي پنيلائي ڇڏيو آهي:

ڦندريءَ ڦاسائي، ڀڏا جيءَ جهان جا،
پير فقير سڌ ساڌ کي، ٿي ڏائڻ ڏڪائي،
پيڙي چل فريب جو، ٿي پلا پلائي،
مڙدا ڪيون ڪائي، گنگارام ڏائڻ ڏيهہ کي.

شري هيرانند ناٿاڻي:

شري هيرانند جو جنم 1874ع ۾ نوابشاه، سنڌ جي سٽوجن ڳوٺ
شري ڪٽمل ناٿاڻيءَ جي گهر ٿيو. سن 1945ع ۾ پرلوڪ پڌاريو.

ـي رتارام رتناڻي:

ياڻي 'رتارام' جو جنم 13 اپريل سن 1877ع قمبر علي خان
ع لاڙڪاڻي ۾ شري شامنداس رتناڻيءَ جي گهر ٿيو. هُن کي سائين
يتراءِ ۽ سائين جيوتسنگهہ جي سنگ جو رنگ لڳو. گهر گرهستيءَ ۾
ندي نام سان نينهن لڳايائين. سن 1921ع ۾ هي پرپوءَ جو پيارو
لوڪ پڌاريو. ڀائي رتارام، سامي صاحب جي سلوڪن جي طرز
ي سنڌي ٻوليءَ ۾ سلوڪ لکيا آهن.

ڙ گروءَ جا گڻ ڳائيندي چوي ٿو:

ستگر ڏنو حال، سدا آتم جوڳ جو،
مٿي وئي من مون، هوءَ مان ريک اوال
رتا ٿيس نهال، پسي پنهنجي پر کي.

مٿيون سلوڪ رتارام جو ساميءَ جي هيٺئن سلوڪ سان ڪيتري
ـ هڪجهڙائي ٿو ڏيکاري:

ستگر پرک سڄاڻ، رکيو هٿ مٿي تي،
مٿي ويئي من مون سامي ڪنچاتاڻ
وسيو ميگهہ مهر جو پريا نينهن نياڻ،
اچي بيٺا پاڻ سنمکہ منهنجي سپرين.

ڀائي رتارام جا ٻيا بہ ڪيترائي موضوع ساميءَ جي سلوڪن سان
مشاهبت رکن ٿا. جهڙوڪ:

مايا:

مچي چار برهم جو، وڌءِ جيءُ جنجال

پاڻ سڃاڻڻ:

پسڻ ڪارڻ پرينءَ جي، پاڻهين پنج پاڻ،
ستت پاڻ سڃاڻ، رتا رهبر سان ملي.

ستگرو هٿ ڌريو، پنڌ مون ٻانهي ٽريو،
وچن امول ٻڌي، منهنجو تتو من ٺريو،
آنند اديت جو، سر تي ڇتر ڌريو،
پائي منهن مڙهيءَ، ٽئڙو چت چريو،
اوناشي امر پد پر جهي آءُ تريو.

مهاراج جڻ ڪرشڻداس، پنهنجي سلوڪن ۾ نہ صرف ساميءَ جي
ستگروءَ جي ساراہ ڪئي آهي، پر ٻين سلوڪن جا وشيہ پڻ ساميءَ وانگ
لڳن ٿا. ان مان ظاهر آهي تہ هن تي ساميءَ جو تمام گهڻو اثر آهي. جيئ
برهم، ويدانت، جيو، جڳت وغيره.

برهم: ٻاهر اندر هت هت پورڻ جنهن جري خالي نہ وار
ڪنڪري ٺڪري پاٿري، آتم جو ديدار

ويدانت واڪيہ 'تت توم اسي' جي تائيد ڪندي چوي ٿو:

تون برهم آهين ست روپ هري
چت آنند تي نا تون ين جري
هن ساکي آهين انيو ڪر هيئن
چوي جڻ ڪرشڻا گهٽ درشڻا جيئن.

هوُ جيو کي جاڳرت ڪندي چوي ٿو:

جڪ مارين ڇو من ماني، ساري عمر ولوڙين پاڻي
رام رتن توهين تن پيتر، ڏوري ڪوه ڏوراڻي
وستو آهين تون ساچي، مري ديهہ هيءَ ڪاچي
جڻ ڪرشڻا آتم رنگ رچي، پاڻ پس تون نامرين.

هي جڳت، رج جي پاڻيءَ وانگر آهي. اگيان صرف ڏسڻ ماتر آهي. ان
ڪا ساچي حقيقت ڪين آهي:

جڳ هيءُ آهي رج جو پاڻي،
نڪي هو، هوندو نڪي ڏس هاڻي.

ٻڌوئن ۾ ٻڌولين، تون ور وهاري هنج ۾،
ديد گنوائي ديد جي چو فڪر ۾ ڦولين؟
راتيان ڏينهن روچ ۾، چو روح پنهنجو رولين؟
اکيون جي کولين، عاجز پاڻ ئي پاڻ تون.

وامي ٻوڌراج:

سوامي ٻوڌراج جو جنم 6 فيبروري سن 1897ع ۾ ڪوئٽيا ۾
يوان لوڪومل واڌواڻيءَ جي گهر ٿيو. سوامي ٻوڌراج جو اصلي نالو
وجراج هو. هن ڪي ستگرو، سوامي پرمانند چداڪاشي سندس گيان ۽
دوتا پرکي ڪيس ٻوڌراج جو تخلص ڏنو. هن ڪيس گروءَ گيان ڀڳتي ۽
يراڳ جا ڀنڊار ڀري ڏنا. هن جي پروچن ۾ پرياءُ ۽ تحرير ۾ تاثير هو.
ڪتوبر 1944ع ۾ هيءُ سنت، مالڪ سان هڪ ٿيو.

سوامي ٻوڌراج جي ڪاويہ ۾ سندس دارشنڪ مانيتائن جي
جهلڪ ملي ٿي. هيءُ صاحب ويدانت جي ويچار ڌارا کان متاثر نظر
چي ٿو. ويدانتڪ ويچار ڌارا سبب سندس سلوڪ ساميءَ سان پڻ ملن ٿا.

برهم:

آد آڌار اروپ نرنجن پرک اگوچر انترجامي
سک نڌان سرو دک ناشڪ سندر ست چت آنند سوامي:
نرئيہ پورن نرمل، سيتل شانت سوروپ مها اُجيارو.

جيو، اگيان ۽ اوديا سبب پاڻ کي برهم کان جدا سمجهي ويٺو آهي:

آهين شڌ ٻوڌ تون آتم، چدانند نروڪار نت،
آهين تون امر سچدانند منوتن توکي آهي ماريو.

ٻوڌراج جي هينئين سلوڪ مان ''اهم برهم اسمي''، ويدانت مهاواڪيہ جو
ياوُ ظاهر ٿئي ٿو:

سروپ آهيان مان سچدانند، آنند آنند نج آنند
چوڏهن لوڪ آهن گهر منهنجو عرش سچو ئي آهي اَبچند.

جڳت:

اڳ نہ ڄاتم ڄاڻ، جڳ مڙيو ئي سپنو،
جڏي ٽيڙو سنگ سنتن جو مٽيو سيئي ماڻ.

ساڌ سنگت:

جيڪو پوي ڪري، اچي ساڌ سنگت ۾
سو اچي ڪين ڦري، رتا چوراسيءَ ۾.
وڃي ٿي وهندي، آورجا هن هٽ مون،
ساجھر سار ڏٽيءَ کي باقي رک رهندي،
موٽي ايندءِ ڪينڪي، اهڙي موج بندي،
تون ساجھر وٺ ڪنڌي، ڪيول ساڌ سنگت جي.

تولارام 'عاجز':

تولارام 'عاجز' جو جنم 1884ع ۾ ڏياريءَ ڏينهن نوشه
فيروز سنڌ ۾ منشي مينگھراج بالاٽيءَ جي گھر ٿيو. هو هڪ آدر
اُستاد هو. هو شاگردن ۾ قومي يڪجھتيءَ لاءِ روح ڦوڪيندو
عاجز ديش ڀڳت بہ هوندي هڪ ايشور ڀڳت هو. 12 جولاءِ 1912
هي قوم پرست، سنان ڪرڻ مهل گھاڙ ۾ ٽبي ڏيندي راه رباني
ويو. هن صاحب جا ويچار ساميءَ سان لاڳاپو رکن ٿا. برهم
وياپڪتا جو ورڻن ڪندي عاجز صاحب چوي ٿو:

تنهنجو نالو آهي سدا سچو نام.
روم روم ۾ رمي رهيو آهين تون رام.
حاضران حضور تون آهين هرهنڌ
ساکيات سمجھون سيئي توکي هرهنڌ.

جيو، اگيان سبب پنهنجي آتم سوروپ کي ڀلجي ويو آهي. هيءُ ش
جيو کي جاڳرت ڪندي چوي ٿو:

سگڻ ۽ نرگڻ روپ، سڀ هڪ ئي برهم جا روپ آهن:

سرگڻ ۽ نرگڻ روپ اُنهيءَ جا.

هن جي سلوڪن ويدانت مهاواڪيه، ’تت توم اسي‘ جي پرتي ڇايا ملي ٿي:

پرمانند پاڻ آهين، صفت نٿو سچاڻي
تت توم اسي ويد واڻي، ڇڏ خيالن سندو ڪتڪو،

مايا ۽ اوديا جو پيد وڃائڻ سان چيتن جو چد اياس پسي سگهبو:

مايا اوديا پيد وڃائي، چد اياس چد آڪاس ئي آهي،
من ڇڏي ڏي غير گمان، آدم ٿي هت آيو آ.

سوامي پرمانند، جڳت بابت ويچار ظاهر ڪندي چوي ٿو:

جڳه هيءُ سچو رچ جو پاڻي،
نڪي هو، هوندو نڪي ڏس هاڻي.

اهڙي طرح مذڪوره شاعرن جا بيا به ڪيترائي اشعار آهن، ڪيترا بيا به شعراءِ ۽ حضرات آهن؛ جن جي ڪلام تي ساميءَ جو سڌو يا اڻ سڌو اثر آهي. پر جيترو مواد مهيا ٿي سگهيو آهي، اُن جو هتي ذڪر ڪيل آهي.

سوامي ٻوڌراج جي ويچار انوسار هيءُ جڳت صرف خيال ج
پسارو آهي:

جڳت ۾ ڏسين جو ٿو احوال بابا،
سمورو ئي آهي تنهنجو خيال بابا،
دنيا جا جي سنپنڌ آهن سمورا،
ممت موهہ جا جيڪي ظاهر ظهورا
خيامي نظارا آهن سڀ نسورا.

گرو:

ستگرن جي سنگ ۾ ڪر ٽيڪ من جو وزن تار.

سوامي پرمانند:

سوامي پرمانند جو جنم شڪارپور شهر ۾ مڪر سنڪرات ج
ڏينهن شري چوڪسرام چگهہ (آسراٽيءَ) جي گهر ٿيو. ڪيس يوگير
سوامي مسترام ديو، گروءَ جي روپ ۾ پراپت ٿيو. جنهن پرمانند ک
يوگ ساڌنا ۽ گيان جو مارگ ٻتائي، سندس مارگ درشن ڪيو. سهن ج
سلوڪن مان ساميءَ واري ساڳي جهلڪ نظر اچي ٿي.

جيئن ساميءَ پنهنجي ستگروءَ جي گڻن جي واکاڻ ڪندي چيو آهي:

ستگر جهڙو شاه ڪونہ ڏٺوسين ڪاٿهين،
پرچي ڏنو جنهن پوربي آتم ڌن اٿاه.
نڪي پڇيائين ذات پات، نڪي پڇيائين راه،
ڪري من اچاه 'سامي' ڇڏيائين ڇن ۾!

تيئن سوامي پرمانند بہ ساميءَ وانگر گروءَ جي مهما ڳائيندي چوي ٿو:

ستگر سندي شبدن سان، درسيو دسو ون دوار،
پريم پلٽائي ڪيو بيحد بي اختيار
منڌايون موٽي ويون، لونءَ ٿي گلزار،
جتي چڙهيو خمار، پرمانند پتو تن ڪي.

28)'شڪارپور صدين کان' (ڇاپو ٻيو)-مرتب ڊاڪٽر عبدالخالق (راز) (شڪارپور سنڌ 1988ع)
29) 'ادبي چمن رسالو': (شاھ سامي)-ساهتيہ اڪادمي (1985)
30) 'لطيفي لات': ممتاز مرزا- (حيدرآباد سنڌ 1992ع)
31) 'شاھ جا سرمور': منوهر مٽلاڻي (اُلهاسنگر 1991ع)
32) 'شاھ لطيف جو شعر ۽ سنڌس سورما ۽ سورميون': پوپٽي هيراننداڻي-ديپ شيکا پبليڪشن (ممبئي اپريل2000)
33) 'مان ڇا آهيان' (ويدانت جي سولي سمجهاڻي): ڇاپو ٻيون-پوپٽي هيراننداڻي (مئي 1977ع)
34) 'سنڌي ڪويتا ۾ ويدانت' (ترتيب اين.بيلاڻي): راجستان سنڌي اڪادمي (جئپور 1993ع)
35)'شاھ جو رسالو': پروفيسر ڪليان آڏواڻي- (بمبئي 1966)
36) 'شاھ جو رسالو': (هڪ اپياس) مرليڌر جيٽلي (اجمير 1992ع)
37) 'شاھ جو رسالو': (جلد پهريون) ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي (ڪراچي 1923ع)
38) 'شاھ جو رسالو': (جلد ٻيون) ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي (ڪراچي 1924ع)
39) 'شاھ جو رسالو': (جلد ٽيون) ڊاڪٽر هوتچند گربخشاڻي (ڪراچي 1931ع)
40) 'شاھ جو رسالو' (چونڊ) فتح چند واسواڻي (اجمير 1962ع)
41) 'شاھ جو رسالو' (ٽن جلدن ۾)-ڊاڪٽر گربخشاڻي (بمبئي 1966ع)
42) 'شاھ جي رسالي جا سرچشما': ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ (حيدرآباد سنڌ-1979ع)
43) 'شاھ جو رسالو': ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ جلد 1- (حيدرآباد سنڌ 1972ع)
44) 'لطيفي سير': پيرومل مهرچنداڻي (دهلي 1983ع)
45) 'شاھ جون سورميون ': پروفيسر نارائڻ داس ڀمڀاڻي (ڇاپو ٻيون) (بمبئي 1982ع)
46) 'شاھ لعيف جي شاعري': جلد ٻيون-تنوير عباسي (حيدرآباد سنڌ-1958ع)
47) 'پيغام لطيف': جي.ايم. سي. (ڪنڊيارو سنڌ-1988ع)
48) 'حضرت شاھ عبدالطيف ڀٽائي': سنڌي ٻوليءَ جو معمارا-ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ(حيدرآباد سنڌ 1969ع)
49) 'شاھ عبداللطيف ڀٽائي جي ڪلام ۾ انساني اخلاق ۽ ڪردار جو معيار-'ڊاڪٽر بلوچ(حيدرآباد سنڌ 1968ع)
50) 'وساريان نہ وسرن': ممتاج مرزا (حيدرآباد سنڌ 1988ع)
51) 'شاھ جون آکاڻيون': چينمل پُرسرام گلراجاڻي (ٽن ڀاڱن ۾) (اجمير 1990ع)
52) 'سنڌ ۽ اسان جو ورثو': مرتب موتيرا، رامواڻي- (بمبئي 1987)
53) 'فن. شاعري': اندر پوجواڻي (ڪلڪتي 1983ع)
54) 'شاھ جو شعر': ڊاڪٽر پرسو گدواڻي- (بمبئي 1973ع)
55) 'شاھ سنڌي تهذيب جو روپ': پروفيسر پوپٽي هيرانندڻي (بمبئي 1983ع)
56) 'شاھ جون ست ڪهاڻيون': رام پنجواڻي (بمبئي 1952ع)
57) 'شاهاڻو شاھ' مُوتيرام راموڻي (بمبئي 1983ع)
58) 'ساچل سرمست جو چونڊ ڪلام': پروفيسر ڪليان آڏواڻي (بمبئي 1979ع)
59) 'سچل': پروفيسر ڪليان آڏواڻي (بمبئي 1954ع)
60) 'سچل جون واديون': ٻلديو مٽلاڻي (اُلهاسنگر 1995ع)
61) 'فن تحقيق ۽ اُن جا اصول': ٻلديو مٽلاڻي، ممبئي يونيورسٽي (ممبئي 1997ع)

ڪتابن جي يادداشت

سنڌي

1) 'سامي ۽ جا سلوڪ' (ڀاڱو پهريون)؛ بي.ايڇ.ناگراڻي-ڇاپو پهريون (بمبئي 1955ع)

2) 'سامي ۽ جا سلوڪ' (ڀاڱو ٻيون)؛ بي.ايڇ.ناگراڻي-ڇاپو پهريون (بمبئي 1958ع)

3) 'سامي ۽ جا سلوڪ' (ڀاڱو ٽيون)؛ بي.ايڇ.ناگراڻي-ڇاپو پهريون (بمبئي 1967ع)

4) 'سامي ۽ جا سلوڪ' (ڀاڱو ١-٢-٣)؛ بي.ايڇ.ناگراڻي-سنڌي اڪادمي (دهلي 1997ع)

5) 'سامي ۽ جا سلوڪ' (جلد ١-٢)؛ بي.ايڇ.ناگراڻي ۽-سنڌي اديبن جي سهڪاري سنگت (حيدرآباد 1992ع)
ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو

6) 'سامي ۽ جا سلوڪ' (ڇاپو-٣)؛ ڪوڙومل چندنمل کلناڻي-ڪوڙومل سنڌي ساهتيه منڊل (حيدرآباد سنڌ 1885ع)

7) 'سامي ۽ جا چونڊ سلوڪ' (ڇاپو-5)؛ ڇپائيندڙ سيتلداس آهوجا-آتمڪ ساهتيه مالا (بمبئي 1984ع)

8) 'سامي ۽ جا چونڊ سلوڪ' : ڪوڙومل چندنمل کلناڻي (ترتيب واڌومل مولچند)-
ڪوڙومل سنڌي ساهتيه اجمير (بمبئي 1955ع)

9) 'سامي ۽ جا آتم سلوڪ'؛ چونڊ ۽ ترتيب شري تيجومل ڪلاچند ميرچنداڻي (جلد پهريون)

10) 'سامي ۽ جي سلوڪن جو جائزو': قيمت هريسنگهاڻي- (ڀوپال 1990ع)

11) 'سامي ۽ سنڌيون سپون': ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو- (لاڙڪاڻه 1975ع)

12) 'سامي ۽ ڏاتو ڪوش': (ڇاپو پهريون) ڊاڪٽر عبدالڪريم سنڌيلو- (لاڙڪاڻه 1978ع)

13) 'سامي': (ڇاپو پهريون) ليکراج عزيز- (بمبئي 1965ع)

14) 'سامي': (ڇاپو پهريون) ڪلياڻ بي آڏواڻي-چيتن ليکراج ماڙيوالا- (بمبئي 1965ع)

15) 'شاه ۽ سامي': رام پنجواڻي- (بمبئي 1951ع)

16) 'سنڌي شعر جو انتخاب': رام پنجواڻي-ساهتيه اڪادمي (1976ع)

17) 'شاه سچل سامي' (نئين نظر)؛ اي.جي.اُتم-نئين دنيا پبلشرس (بمبئي 1962ع)

18) 'شاه سچل سامي' (هڪ مطالعو): محمد ابراهيم جويو- (ڪنڊيارو سنڌ 1990ع)

19) 'ساهتيڪ پشپ': منوهرداس ڪوڙومل-ساهتيه اڪادمي (بمبئي 1960ع)

20) 'سنڌ ۽ سنڌي'؛ پيرومل ميرچند آڏواڻي- (اجمير 1994ع)

21) 'قاضي قادن جو ڪلام': هيرو ٺڪر
(دهلي 1978ع)

22) 'تحقيق ۽ تنقيد': (ڇاپو پهريون) هيرو ٺڪر-پوجا پبليڪشين (ڊسمبر 1997ع)

23) 'سنڌ ۽ اسان جو ورثو': مرتب-موتيرام رامواڻي- (بمبئي 1987ع)

24) 'جاني جهروڪن ۾': ڀڳواندار ڌولتاڻاڻي هوش- (احمدآباد 1987ع)

25) 'سپون منجهه مهراڻ': ڀڳوانداس ڌولتاڻي هوش- (احمدآباد 1987ع)

26) 'ادبي آئينو': ليکراج عزيز- (بمبئي 1955ع)

27) 'علم بديع': سنڌيلو-ڊاڪٽر عبدالڪريم (لاڙڪاڻه ....)

62) 'موتي چاڄن هنس': ڊاڪٽر ديال آشا- (اُلهاسنگر 1995ع)

63) 'سنڌي شعر جي تواريخ': (ڇاپو پهريون) ڊاڪٽر ديال آشا-انجلي پرڪاشن (اُلهاسنگر 1984ع)

64) 'سچل سائين': ڪريم بخش خالد (ڪراچي 1983ع)

65) 'فڪر بيدل': ڊاڪٽر ميمڻ عبدالغفور سنڌي (سکر سنڌ-1970ع)

66) 'شاعر هفت زبان': فخر پاڪستان-قاضي علي اڪبر درازي (سنڌ 1975ع)

67) 'هڪ جلد سنڌي لغت': (ڇاپو پهريون) ڊاڪٽر نبي بخش خان بلوچ (حيدرآباد، سنڌ 1998ع)

68) 'سنڌي ادب جو تنقيدي اڀياس': ڊاڪٽر ميمڻ عبدالمجيد-روشني پبليڪشن ڪنڊيارو (جنوري 1996ع)

69) 'تاريخ معصومي': (فارسي متن) مير محمد سيوهاڻي- (حيدرآباد سنڌ 1983ع)

70) 'تحفة الڪرام' (سنڌي ترجمو)-سنڌي ادبي بورڊ (حيدرآباد سنڌ)

71) 'روح رهاڻ': ڊاڪٽر هوتچند مولچند گربخشاڻي- (حيدرآباد سنڌ 1960ع)

72) 'سنڌ جي ادبي تاريخ': (ڀاڱو پهريون) ڇاپو ٽيون-خانبهادر محمد صديق ميمڻ (حيدرآباد سنڌ 1962ع)

73) 'تاريخ سنڌ ادب': جلد ٻيون خانبهادر محمد صديق ميمڻ- (حيدرآباد سنڌ 1959ع)

74) 'سنڌي ٻولي ۽ ادب جي مختصر تاريخ': ڊاڪٽر نبي بخش بلوچ-:يب ادبي مرڪز (حيدرآباد سنڌ 1980ع)

75) 'سنڌي ادب جي مختصر تاريخ': (ڇاپو ٽيون) عبدالجبار جوڻيجو-روشني پبلڪيشن (ڪنڊيارو سنڌ)

76) 'سنڌي ٻومي جي تاريخ': ڀيرومل مهرچند آڏواڻي- (حيدرآباد سنڌ 1972ع)

مخزنون

1) رچنا آڪٽوبر ۽ ڊسمبر 1985ع انڪ 28

2) سماهي مهراڻ-حيدرآباد سنڌ جا الڳ الڳ ڇاپا

3) ڇهه ماهي سنڌي ادب حيدرآباد سنڌ جا الڳ الڳ ڇاپا

4) سامي سيمينار پوپال يادگار 18-19 سيپٽمبر 1985ع

5) نئين زندگي-(حيدرآباد سنڌ-آگسٽ 1992ع)

هندي ڪتاب

1) 'भारतीय दर्शन' - آچاريه بلديو اُپاڌيه (دهلي 1979ع)

2) 'वद्भिन्त और अद्वैतवाद' سوامي گنيشداس اُداسين (بمبئي سنبت 2015)

3) 'हिन्दी साहित्य की दार्शनिक पृष्ठभूमि' (ڇاپو ٻيون): ڊاڪٽر وشمبرناٿ اُپاڌيه- (آگرا سيپٽمبر 1961ع)

English Books

1) 'Song of the Spirit'- Translated by Shanti L. Shahani (Karachi 1947)

2) 'History of Sindhi Literayure' : by L.H.Ajwani (Delhi 1997)

3) 'Sindhi ain Sindhyat" -by Prof. Ram Panjwani (Bombay 1987)

4) "A Dictonary of Sindhi Literature" -by,Motilal Jotwani (Delhi 1996)

5) "Sindhi Medieveal Literature"-by Dr. Baldev Matlani (Mumbai 1998)

SAMI

HIK VEDANTI SHAIR

(SAMI -A VEDANTIC POET)

Dr. VANDANA ASHOK RAMWANI